

**ბარეჯის
კვლევის ცენტრი**

შრომები

I

Proceedings

**GAREJA STUDIES
CENTRE**

2000

ZAZA SKHIRTLDADZE

**Historical Figures at Kolagiri
Monastery
in the Gareja Desert**

**Tbilisi
2000**

ზაზა სხირტლაძე

**ისტორიულ პირთა პორტრეტები
ბარეჯის მრავალმთის ქოლავირის
მონასტერში**

თბილისი
2000

ისტორიულ პირთა გამოსახულებების ვრცელი რიგი, რომელსაც წინამდებარე ნარკვევი ეძღვნება, იერისპირა გარეუჯის ერთერთი გამოქვაბული მონასტრის - ქოლაგირის მთავარ ტაძარში შემორჩა. პორტრეტთა იდენტიფიკაციისას ფრაგმენტულად შემონახულ განმარტებით წარწერებში აღბეჭდილ რეალიებთან ერთად გათვალისწინებულია საისტორიო წყაროების მონაცემები. აგრეთვე საკტიტორო პორტრეტთან დაკავშირებით ქართულ და აღმოსავლურ-ქრისტიანულ სახეით ხელოვნებაში გამჟღავნებული ტენდენციები. მათ მიხედვით ფრესკების შესრულების სავარაუდო პერიოდი XII-XIII საუკუნეების მიჯნით შეიძლება განისაზღვროს. ქოლაგირის მონასტრის ისტორიული პორტრეტების კვლევა მრავალმხრივ საგულისხმო ჩანს როგორც დასახელებული პერიოდის საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებასა და სამოხელეო წყობასთან დაკავშირებული პრობლემების შესასწავლად, ისე მრავალმთის სამონასტრო გაერთიანების აღმოსავლეთი განაპირა მხარის ისტორიისათვის.

რედაქტორი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტი პროფ. ზაზა ალექსიძე

რეცენზენტები: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი პროფ. დავით მუსხელიშვილი

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი
პროფ. გურამ აბრამიშვილი

© გარეჯის კვლევის ცენტრი

Gareja Studies Centre 2000

ISBN 99928-73-03-9

ქოლაგირის გამოქვაბული მონასტრის სახელი სწავლულთათვის ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მიწურულს გახდა ცნობილი. იქიდან მოყოლებული, გარეჯის მრავალმთის მონასტერთა ჩამოთვლისას სხვათა გვერდით ქოლაგირსაც ასახელებდნენ, თუმცა იმხანად მარტოოდენ მისი არსებობა უწყოდენ.¹

1930-იან წლებში გარეჯში მოგზაურობისას ორი მონასტრის – საბერეებისა და ქოლაგირის მოკლე აღწერები და ჩანახატები შეუსრულებია დიმიტრი გონაშვილს. ეს მასალა 1950 წელს შემოკლებული სახით გაზეთ “სახალხო განათლებაში”, ხოლო 1964-1965 წლებში შედარებით უფრო ვრცლად ჟურნალ “საბჭოთა ხელოვნების” ორ ნომერში გამოქვეყნდა.² ქოლაგირის გამოქვაბული ეკლესიის ფრესკების აღწერა ამ პუბლიკაციებში სულ რამდენიმე აბზაცით იფარგლება, ხოლო საჟურნალო წერილს ისტორიულ პირთა გამოსახულებების გაუწაფავი ხელით შესრულებული ორი ნახატიც ერთვის. მიუხედავად ამისა, აღნიშნული მასალა იმითაა ფასეული და საგულისხმო, რომ იგი ასახავს კედლის მხატვრობისა და მისი საკტიტორო პორტრეტების მდგომარეობას ჯერ კიდევ ამ ექვსი ათეული წლის წინ. აღწერის ავტორის მიხედვით, ქოლაგირში მისი ყოფნის დროს ეკლესიის მოხატულობაში ისტორიულ პირთა ცხრა გამოსახულება იყო შემორჩენილი. პუბლიკაციაში მოტანილია ერთ-ერთი ფიგურის თანმხლები ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტებიც.

ქოლაგირის საკტიტორო პორტრეტთა განმარტებითი ტექსტები შესულია კახეთის ისტორიულ ძეგლთა წარწერების კრებულში, რომელიც 1962 წელს თეიმურაზ ბარნაველმა გამოსცა.³ ეს ეპიგრაფიკული მასალა მკვლევარს თეიმურაზ თოდუას მიერ მისთვის გადაცემული ფოტოების მიხედვით მოჰყავს. უთუოდ ამის გამოა, რომ ავტორს იმხანად ბევრად უკეთ შემორჩენილი ვრცელი ასომთავრული ტექსტებიდან ძირითადად მხოლოდ ცალკეული ასოები ან გაურკვეველი შინაარსის ფრაგმენტები ამოუკითხავს. პუბლიკაციაში მითითებულია კტიტორთა

¹ П. Иоселиани, Описание древностей Города Тифлиса, Тифлис, 1866, с. 33; ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის რედაქციით, ტფილისი, 1904, გვ. 67, შენ. 122; Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тбилиси, 1948, с. 18, прим. 4; გ. ჩუბინაშვილისავე ცნობით, 1949 წელს, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პროცესში, ქოლაგირის მონასტრის მოხატულობისათვის ყურადღება მიუქცევია ნინო ბერძენიშვილს. Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тбилиси, 1958, с. 4.

² დ. გონაშვილი, ისტორიული მონასტრები იერის ხეობაში, სახალხო განათლება, №32, 9.VIII.1950; მისივე, იერის ხეობაში, საბჭოთა ხელოვნება, 1964, №2, გვ. 60-64; 1965, №12, გვ. 49-54 (ქოლაგირის შესახებ საუბარია წერილის პირველ ნაკვეთში).

³ თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიულ ძეგლთა წარწერები, თბილისი, 1962, გვ. 56-58.

თოთხმეტფიგურიანი ჯგუფის არსებობის შესახებ. წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნების საფუძველზე პორტრეტების შესრულება XII საუკუნის ფარგლებში ივარაუდება, თუმცა იქვე ხაზგასმულია თარიღის შემდგომი დაზუსტების აუცილებლობა.

მონაწილე ცნობა ქოლაგირის მონასტერში მოხატულობის ფრაგმენტთა, მათ შორის ისტორიულ პირთა პორტრეტების, არსებობის თაობაზე თეიმურაზ თოდუას პუბლიკაციაშიც მოიპოვება.⁴

მონასტრის სატრაპეზოს ფერწერული შემკულობის მხატვრული თავისებურებების დახასიათებასთან ერთად მთავარი ეკლესიის ფრესკებს ეხება ანელი ვოლსკაია – მოხატულობის შესრულების სავარაუდო პერიოდად მასთან XIII საუკუნის მეორე ნახევარი არის დასახელებული.⁵

იმავდროულად, გარეჯის მრავალმთის სხვა მონასტერთა გვერდით, ქოლაგირი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სპელეისტიკური ლაბორატორიის კვლევის ობიექტი გახდა. გივი გაფრინდაშვილი საგანგებოდ უსვამს ხაზს, რომ: “ქოლაგირის რამდენადმე ცნობილი ფრესკული წარწერების ტექსტების დაზუსტებით მხატვრობა XIII საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება. დადგინდა მხატვრობაში მოცემული ზოგიერთი პირის ვინაობა, ამასთან ერთი წარწერა მნიშვნელოვან მასალას იძლევა მწიგნობართუხუცესისა და ვაზირთუხუცესის ინსტიტუტთა ურთიერთმონაცვლეობის მეტად მნიშვნელოვანი პრობლემის გასარკვევად”.⁶

მასალების თავმოყრა ქოლაგირის ტაძრის მოხატულობის შესახებ 1979 წელს დაიწყო. რამდენადმე უფრო გვიან, 1987 წლის აპრილში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის გარეჯის ეპიგრაფიკულ ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს, ნაკაწრი წარწერების ადგილზე შესწავლის პარალელურად, შევასრულე საკტიტორო გამოსახულებების აღწერები, გრაფიკული ასლები და ფოტოები.⁷ ეს სამუშაოები შემდგომ წლებშიც გრძელდებოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით ნაყოფიერი აღმოჩნდა 1997 და 1998 წლების ექსპედიციები. პირველ წელს გარეჯის მონასტრებში მუშაობდა ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორიის ჯგუფი, რომელმაც ფონდ “ლია საზოგადოება-საქართველოს” დაფინანსებით უყარად სლაიდებზე და შავ-თეთრ ფოტოებზე აღბეჭდა მრავალმთის სიძველეები, მათ შორის ქოლაგირი და მისი ფრესკები.⁸ ამ სამუშაოების პროცესში შესაძლებ-

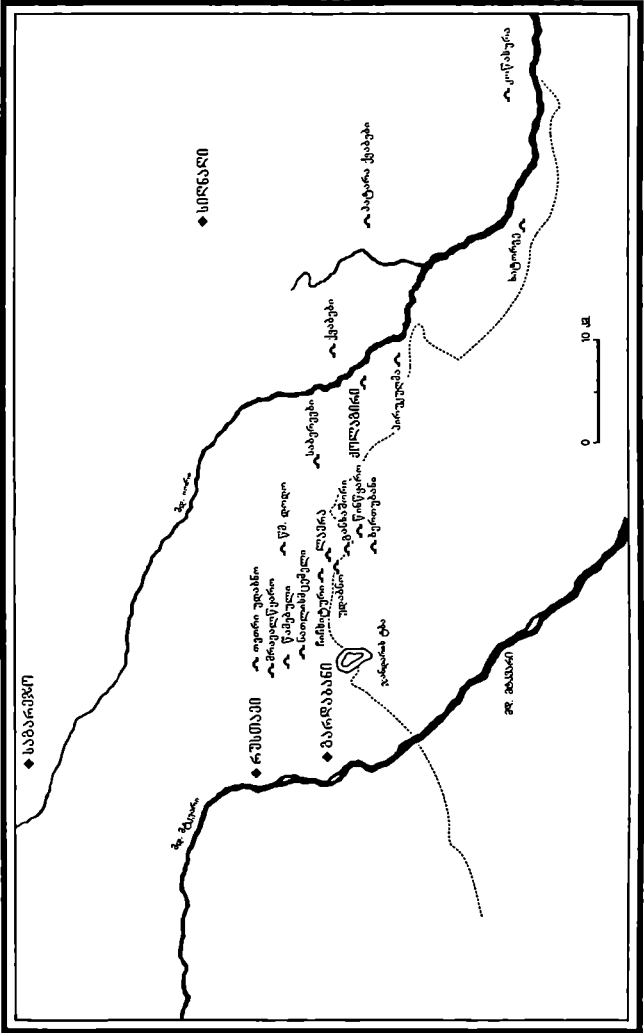
⁴ თ. თოდუა, გარეჯა (მონასტერთა ლოკალიზაციისათვის), *ძეგლის მეგობარი*, №31-32, 1973, გვ. 18.

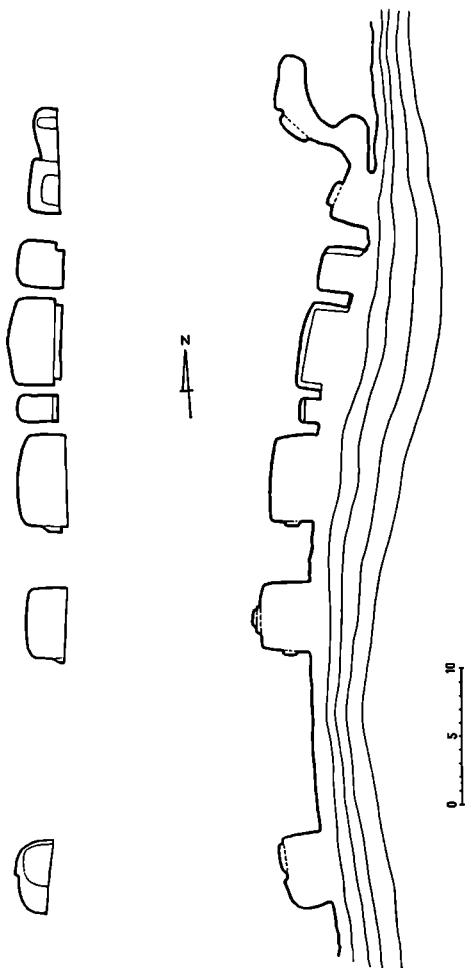
⁵ А. И. Вольская, *Росписи средневековых трапезных Грузии*, Тбилиси, 1974, с. 154-155.

⁶ გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეისტიკური პრობლემები და გარეჯის უღაბნო, *სპელეისტიკური კვლევა-ძიებანი*, სპელეოლოგთა XII სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბილისი, 1977, გვ. 9.

⁷ ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან – დარეჯან კვლიაშვილი, თამარ ოთხმეზური, ნიკო ხუციშვილი; ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტიდან – გიორგი ბაგრატიონი, ზაზა სხირტლაძე.

⁸ ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ოთარ ქობალიანი (ხელმძღვანელი), გიო გერსამია, შალვა ლეჟავა, ვაჟა ჩაგელიშვილი, საბა დემეტრაშვილი, ვაჟა დემეტრაშვილი, ზაზა სხირტლაძე.

სურ. 2

ლობა მომეცა დამეუსუსტებინა საკტიტორო გამოსახულებებთან არსებულ ვრცელი წარწერებისაგან შემორჩენილი ფრაგმენტების ცალკეული სათუო მონაკეთების შესაძლო წაკითხვა. მომდევნო წელს, ინტასის (INTAS) გრანტის საფუძველზე დაიწყო მრავალწლიანი საერთაშორისო პროექტის განხორციელება, რომელიც მრავალმთის მონასტრების არქიტექტურის, კედლის მხატვრობისა და ეპიგრაფიკის სრულ ფიქსაციას ისახავს მიზნად.⁹ ამ სამუშაოების დროს მამუკა კიკნაძის, შალვა ლეუაეას და ჩემ მიერ ქოლაგირის მონასტრის სხვა ქვაბებთან ერთად აზომილი იქნა მთავარი ეკლესიაც.¹⁰ დაზუსტდა საკტიტორო გამოსახულებებთან დაკავშირებული ცალკეული მხარეებიც.¹¹ დიდი ხანი არ არის, რაც ინტასის პროექტისავე ფარგლებში ძველი ქართული კედლის მხატვრობის კვლევის, ფიქსაციისა და რესტავრაციის ცენტრის მიერ (ხელმძღვანელი მერაბ ბუჩუკური) განხორციელდა მონასტრის ეკლესიისა და სატრაპეოსო ფრესკების რესტავრაცია; ჩამონაშალი მიწისა და კედლის ლოდებისაგან გაიწმინდა ტაძრის ინტერიერი.¹² მასალები, რომლებიც ამ სამუშაოების პროცესში იქნა გამოყენებული, მრავალმხრივ საგულისხმო აღმოჩნდა გამოქვაბული მონასტრისა და მისი ფრესკების ისტორიისათვის.

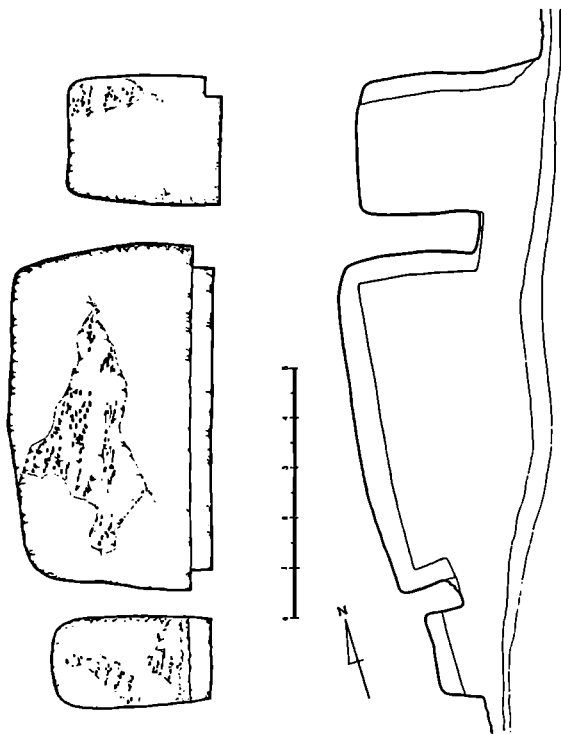
ქოლაგირი გარეჯის მრავალმთის ივრისპირა განშტოების შედარებით მომცრო გამოქვაბული მონასტერია. იგი ე.წ. ბერების სერის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისგან სამიოდე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს (სურ. 1). კომპლექსის ქვაბები მდ. ივრის ჭალაში წამომართული მთის აღმოსავლეთ კალთაზე გამოუკვეთავეთ (ტაბ. I). მონასტრის სამლოცველო-სათავესები, ამ მიდამოების მონასტერთა დიდი ნაწილის მსგავსად, კონგლომერატში არის ნაკაფი. თიხით შეცემენტებული ეს ქანი ძალზე იოლად იშლება; გამოქვაბული კომპლექსის დიდი ნაწილი, როგორც ჩანს, სწორედ ამან იმსხვერპლა – გამოქვაბულთა წინა (აღმოსავლეთი) მხარე ახლა ერთიანად ჩამორღვეულია და მათგან ფაქტიურად დასავლეთი ნახევრის ფრაგმენტებია შემორჩა (სურ. 2). ქანი ახლაც ინტენსიურად განაგრძობს დაშლას (სათავსთა კედლებს

⁹ პროექტის ფარგლებში შესრულებული სამუშაოების წინასწარი ანგარიშისათვის იხ.: გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტომი I, ნაწილი I, წმ. დავითის ლავრა, უდაბნო, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა და ზ. სხირტლაძემ, (გარეჯის საგანძური, II), თბილისი, 1999; A. Eastmond, Z. Skhirtladze. First Fieldwork Report on the survey, restoration and analysis of recently discovered rock-cut monasteries in the Gareja desert of Georgia, *Bulletin of British Byzantine Studies*, 25, 1999, p. 27-30.

¹⁰ არქიტექტურული ანაზომები გამოხატა მამუკა კიკნაძემ 1998 წლის ნოემბერში.

¹¹ სასიამოვნო მოვალეობად მიმანია ნარკვევსე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის მადლობა მოეახსენო ილია ანთელავას და ნინო აყციკაურს.

¹² სარესტავრაციო სამუშაოებში მონაწილეობდნენ: მერაბ ბუჩუკური, ლადო გურგენაძე, დავით გაგოშიძე, ზაზა სუმბაძე, მერაბ ტატიშვილი, ნუკრი ქუთათელაძე, ზვიად ბერიძე, იუსა კობახიძე, რამაზ პაატაშვილი, ვალერი ხიზანიშვილი, გიორგი მინდორაშვილი.

სურ. 3

დიდი ბზარები დაუყვება) და მონასტრის დღემდე მოღწეულ ნაშთებს გარდუეყალი დაღუპვა ელის.¹³

კომპლექსის ქვაბთაგან მხატვრობით თავი ეკლესია და სატრაპეზო შეუმკიათ (ტაბ. II-III).

მონასტრის მთავარი ტაძარი, როგორც ამჟამად მისგან შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით ჩანს, სამი სათავისაგან შედგებოდა (დღეისათვის არსებული ნაწილის ზომაა - 13,8x3,9 მ.). ტაძრის ვრცელ, შედარებით დაბალი პროპორციების მქონე, გაშლილკამარიან დარბაზს ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან ბევრად უფრო მცირე ზომის, სწორკუთხა მოხაზულობის თითო ეკედერი ებმის (სურ. 3). დორძისა და ლოდებისაგან ტაძრის ინტერიერის გაწმენდის შედეგად გაირკვა, რომ მათთან დამაკავშირებელი ლიობები ტაძრის გვერდითა (სამხრეთი და ჩრდილოეთი) კედლების შუა მონაკვეთზე იყო გაჭრილი (ლიობთა ზომების დადგენა ამჟამად უკვე ვეღარ ხერხდება). დარბაზის ქვედა მონაკვეთს მთელს პერიმეტრზე ერთსაფეხურიანი ხარისხი შემოუყვება. ასეთივე ხარისხია ჩრდილოეთი ეკედერის ჩრდილოეთი კედლის გაყოლებით, აგრეთვე სამხრეთი ეკედერის დასაქვეთი კედლის ძირში. ტაძრის იატაკი კირხსნარით იყო მოსხმული, ხოლო ზემოდან ალუბასტრით გადალესილი.

ეკლესია საგულდაგულოდ შეუღლესათ და მოუხატაეთ.¹⁴ მხატვრო-

¹³ მონასტრის თავდაპირველი სახელწოდება უცნობია. გაურკვეველი რჩება მისი ამჟამინდელი სახელის - *ქოლაგირის* წარმომავლობაც. საგულისხმოა, რომ ანალოგიური ტოპონიმი დასტურდება ქვემო ქართლში, ბოლნისთან ახლოს, სადაც *ქოლაგირი* ეწოდება ციხე-გალავანს, (საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1449/№854, 1766 წ.; ფ. 1448/№1392, 1787 წ.; ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd-628, 1696 წ.; Hd-112, 1796 წ.; Hd-13699, 1798 წ.; შდრ. აგრეთვე, ებერიძე, XVIII საუკუნის ქართულ ხუროთმოძღვართა ნახაზები, *საქართველოს მუზეუმის შობაზე*, XIV-V, 1947, გვ. 231-232; მისივე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება, თბილისი, 1983, გვ. 22-23; პ. ზაქარაია, ციხე-სიმაგრეები, თბილისი, 1988, გვ. 157-158). თუკი ტოპონიმი გვიანი შუა საუკუნეებისათვის ამ კუთხეში დამკვიდრებულ ნომადებთან არის დაკავშირებული, მაშინ, შესაძლოა, იგი აზერბაიჯანულიდან მომდინარეობდეს და *ქკალნარს* აღნიშნავდეს (*kol* - *ქკალი*, *gir* - *შესვლა/შედი*). იერის ჭალებთან მიმართებით უთუოდ ძნელი იქნებოდა ეკალნარზე საუბარი, თუმცა კი ამ მხრივ გასათვალისწინებელია თავად გამოქვაბული კომპლექსის უშუალო სიხლოვეს დაბლა, ძნელად გასაუღლი მცენარეული საფარის არსებობა. დასასრულ, საგულისხმოა ისიც, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის "საქართველოს გეოგრაფიის" მ. ჯანაშვილისეული გამოცემის კომენტარებში დასახელებულია *ქოლაგერი* (იხ. ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, გვ. 64).

მონასტრის სახელწოდებასთან დაკავშირებით გაწეული კონსულტაციისათვის მადლობა მინდა მოეახსენო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ონომასტიკის სამეცნიერო-კვლევითი ლაბორატორიის გამგეს პაატა ცხადაიას და ამავე ლაბორატორიის მეცნიერთანამშრომელს ასრათ ასრათოეს.

¹⁴ ეკლესიაში ნაღესობა სამყვანიანა. გარეჯისა და საზოგადოდ, შუა საუკუნეების ქართულ კედლის მხატვრობაში შედარებით იშვიათი ეს ტექნოლოგიური წესი უთუოდ კედლების ზედაპირის შექმლებისდაგვარად გასასწორებლად გამოიხმული.

ბის ფრაგმენტები ეკლესიის დარბაზსა და ეკედერებში მეტ-ნაკლები სისრულით შემორჩა. ტაძრის დარბაზს, როგორც ჩანს, ძირითადად საუფლო დღესასწაულთა ციკლის სცენები ამკობდა. კამარის ჩრდილოეთ ქანობზე წარმოდგენილი იყო *ნათლისღება* (დარჩა მხოლოდ კომპოზიციის ქვედა ნახევარი). ნაღესობისა და ფერწერის კვალი ფაქტობრივად აღარ შერჩენია კამარის სამხრეთ ქანობს. რესტავრაციის პროცესში, ჩამოსაშალი ღორღისაგან ტაძრის დარბაზის ინტერიერის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის გაწმენდისას მრავლად აღმოჩნდა ფრაგმენტები *იერუსალიმად შესვლის* კომპოზიციიდან; ეს გარემოება იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ დარბაზის კამარის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთი სწორედ მაცხოვრის იერუსალიმში შესვლის სცენას უნდა სჭეროდა. ამ ორ სცენას ურთიერთისაგან ორნამენტული ზოლი ჰყოფდა (შემორჩა კამარის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში; რესტავრაციის პროცესში, დარბაზის იატაკის გაწმენდისას ორნამენტის კიდევ ერთი მოზრდილი ფრაგმენტი აღმოჩნდა). დასავლეთი კედლის შუა ნაწილში, ზედა ნახევარზე განთავსებულია *უფლის ამალღება*, მის სამხრეთით - *ჯოჯოხეთის წარმოტყვევნა*, ხოლო ჩრდილოეთით - *ღეთისმშობლის მიძინება* (კომპოზიციის ზედა კიდის გაყოლებით იკითხება ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა - **ჰΙΧΘΥΣ ΕΥΘΥΝΕΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΟΝ**) - *მიცვა(ლ)ება ყ(ოვლა)დ წ(მიდ)ისა ღ(ვ)თ(ი)ს[მშობლისაჲ]*. სამივე კომპოზიცია ახლა ძალზე დაზიანებულია და მათგან ძირითადად ზედა ნაწილებიღა შემორჩა. კედლის ქვედა მონაკვეთზე, მის სამხრეთ კიდეში, ნაღესობის ფენა ერთიანადაა ჩამოშლილი; შუა მონაკვეთზე გაირჩევა ფრაგმენტები ვრცელი კომპოზიციისა, რომლის მარჯვენა კიდეზე ნახევარზე იყო გამოსახული. კედლის ჩრდილოეთ ნახევარზე წმინდანთა ფრონტალური გამოსახულებებია (სულ ხუთი ფიგურა). სამხრეთი კედლის ზედა ნახევარი, სამხრეთ ეკედერში გამაველი ღიობის დასავლეთით, *ჯვარცმას* უკავია (ტაბ. II-ა), მის პირისპირ, ჩრდილოეთ ეკედერში გამაველი ღიობის დასავლეთით კი წარმოდგენილი იყო დიდი ზომის კომპოზიცია კტიტორთა პორტრეტებით (ტაბ. III-ა). დარბაზისაგან შემორჩენილ ნაწილში კომპოზიციათა განთავსების პრინციპის გათვალისწინებით სავარაუდოა, რომ საუფლო დღესასწაულთა ციკლის სცენათა ერთი რიგი გასდევდა დარბაზის აღმოსავლეთით, ამჟამად დაღუპული ნაწილის კედლებსა და კამარას. აქედან გამომდინარე, ჩანს, რომ ამჟამად დარბაზისაგან დაახლოებით ნახევარია დარჩენილი და მას თავდაპირველად კვადრატს მიახლოებული მოხაზულობა უნდა ჰქონოდა.

მხატვრობა შემორჩა გვერდითა ეკედერებშიც: სამხრეთი, მომცრო სათავის დასავლეთ კედელზე აღსაყდრებული და ნათლის დიდებით მოხილი უფლის, დედაღვთისას და იოანე ნათლისმცემლის, აგრეთვე ანგელოზთა დასის გამოსახულებებია (ანგელოზთა დასები სათავის სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლების ზედა ნაწილზეცაა განთავსებული), რაც იმაზე მიანიშნებს, რომ აქ *განკითხვის დღის* კომპოზიცია იყო წარმოდგენილი (ტაბ. II-ბ).

ეკლესიის ჩრდილოეთი, ასევე შედარებით მცირე ზომის, ეკედერის ამჟამად დარჩენილი ნაწილი მთლიანად ისტორიულ პირთა გამოსახულებებს უჭირავს, მის კამარაზე კი *უფლის ამალღების* კომპოზიცია

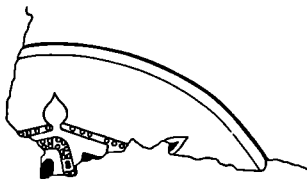
სურ. 4

შეუსრულებიათ (შემორჩა მხოლოდ მისი დასაველეთი ნახევარი) (ტაბ. VI).

ეკლესიის დარბაზის კამარის ჩრდილოეთი ქანობის ქვედა ნაწილა და ჩრდილოეთ კედელზე, *ნათლისღების* დიდი ზომის სცენის ქვემოთ შესრულებული დიდი ზომის კომპოზიციისაგან ახლა მხოლოდ ზედა ნახევარია დარჩა (სურ. 4, ტაბ. III-ა). კომპოზიციის ცენტრში წარმოდგენილია მრავალშრიანი (თეთრითა და ლაჟვარდისფრით შემქნილ) ნათებაში მოქცეული უფლის ფიგურა წითელი ფერის ევართითა და პიმბტიონით, რომელსაც დროთა განმავლობაში შავი ფერი მიუღია. ყურადღებას იქცევს მაცხოვრის იკონოგრაფიული ტიპი გრძელი, მხრებზე კულულებად დაცემული თმებით. ქრისტეს თეთრი ფერის შარავანდი მკაფიოდ გამოიყოფა ნათების მუქ, მოცისფრო-მონაცრისფრო ფონზე, რომელზეც თეთრი ფერის რვაქიმიანი მოხდენილი ვარსკე-ლაეებია გაბნეული. მაცხოვრის გამოსახულების ქვედა ნახევარი წარხო-ცილია ბათქაშის ატკეჩვის გამო; ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ხუთმაგი ნათლის შარავანდი ფიგურას მხოლოდ შუაწელამდე შემოსდევს. აღნიშნულის გათვალისწინებით არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ ფრესკაზე მაცხოვრის ნახევარფიგურა იყო წარმოდგენილი. კადრის ზედა მარცხენა კუთხეში გამოსახული ორი მფრინავი ანგელოზი მისკენ ვედრებად არის მიმართული (სიმეტრიულად, კადრის მარჯვენა კუთხეში ნალესობა ფერწერული ფენითურთ ნაწილობრივ შემორჩა; მასზე ჩანს, რომ ანგელოზთა წყვილი მანდორლის მეორე მხარეს არ ყოფილა გამოსახული).

მაცხოვარი დაბლა დაშვებული, განზე გაწვდილი ხელებით აკურთხებს ორ შარავანდმოსილ ფიგურას, რომლებიც მის ქვემოთ, მის აქეთ-იქითაა გამოსახული. ორივე მათგანის შარავანდი ასევე თეთრი ფერი-სა ყოფილა. ამ გამოსახულებებისაგან მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებიღა შემორჩა.

მარჯვნივ ესაა მუქი ყავისფერი წერილი და მონაცრისფრო-ცისფერი, შედარებით მსხვილი კონტურით შემოფარ-ლული შარავანდის რკალის ნაწილი და სამკუთხა გვირგვინის ზედა დაბოლოვე-ბა ნუშის ფორმის ყუნწებით (ან თვლით) ეკხზე და მარჯვენა წიბოზე. გვირგვინის შემორჩენილ ნაწილზე მუქი მოწითალო-ყავისფერი ლაქების სახით გაირჩევა სწორ-კუთხა და ოვალური ფორმის პატიოსანი თელების მოხაზულობაც. მარგალიტთა

სურ. 5

ორმაგი რიგი ერთიანად ფარავდა გვირგვინის მოწითალო კონტურს (სურ. 5). რაც შეეხება მარცხენა ფიგურას, მისგან მხოლოდ ყავისფერი კონტურითვე შემოსაზღვრული შარავანდის ზედა მონაკვეთიღა შემორჩა. მის მიხედვით ჩანს, რომ ეს ფიგურა მარჯვენა გამოსახულებასთან შედარებით რამდენადმე დაბალი უნდა ყოფილიყო. შედარებით უფრო მცირეა მისი შარავანდის ზომაც.

კომპოზიციის დაზიანების მიუხედავად ცხადი ხდება, რომ აქ კტი-ტორების - უფლისაგან კურთხეული გვირგვინოსნების - პორტრე-ტები იყო წარმოდგენილი. ამასე, პირველყოვლისა, მეტყველებს მათთვის შერჩეული ადგილი, სახელდობრ ჩრდილოეთი კედლის დასაველეთი

კუთხე: ეს მონაკვეთი ხომ ჩვენში ტრადიციულად კტიტორთა სახეებს ეთმობოდა.¹⁵ თუმცადა, კომპოზიციის რაობის გასარკვევად არსებითი ჩანს მისი იკონოგრაფიული სქემა, რომლისთვისაც ხშირად მიუმართაეთ საკტიტორო წყვილის გამოსახვისას სამართლმადიდებლოში. მართლაც, უზენაეს ხელისუფალთა წყვილის უფლისაგან კურთხევისა ან მათი გვირგვინდების იკონოგრაფიული სქემისათვის (რომელიც, როგორც ვარაუდებენ, ქრისტიანული მხატვრული ტრადიციის წიაღში უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული-დაემკვიდრებული¹⁶) ხშირად მიუმართაეთ საკტიტორო გამოსახულებების შექმნისას. როგორც წესი, ამგვარი სქემით შექმნილ პორტრეტებზე გამოსახება მეუღლეოთა, თანამმართველთა წყვილები, იშვიათად – სამეფო ოჯახის სხვადასხვა თაობის ორი წარმომადგენელი. მსგავსი სახის კომპოზიციები, ამა თუ იმ ეპოქისა და კონკრეტული ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე, ჩვეულებრივ სხვადასხვა შინაარსობრივი აქცენტებით არის ხოლმე დატვირთული, თუმცა კი ყოველთვის უცვლელი რჩება უმთავრესი ასპექტი – სახისმეტყველებითი მინიშნება ღვთიეცხებულობისა, უკუდავებისა, ამქვეყნიური მეუფებისა.¹⁷ მსგავსი სქემა X საუკუნიდან მოკიდებული თითქმის უწყვეტად დასტურდება სახეითი ხელოვნების სხვადასხვა დარგის ძეგლებში. მათ შორის უადრესია სპილოს ძვლის ფირფიტები იმპერატორ რომანოზ II არგირის (959-963) და დედოფალ ედოკიას გამოსახულებით (პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის მედალთა მუზეუმი, ინვ. 300),¹⁸ აგრეთვე 982-983 წწ. სპილოს ძვალივე ოტონ II-ისა და თეოფანოს გამოსახულებით (პარიზი, კლუნის მუზეუმი, Cl. 392).¹⁹ კარგადაა ცნობილი სხვა მაგალითებიც, სახელდობრ ხახულის კარედის XI საუკუნის მეორე ნახევრის მინანქარი, რომელზეც ბიზანტიის იმპერატორი მიქაელ VII დუკა (1078-1081) და დედოფალი მარია

¹⁵ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тбилиси, 1979, с. 30 и сл.

¹⁶ C. Walter, Marriage crowns in Byzantine iconography, *Зорграф*, 10, 198, p. 84.

¹⁷ C. Walter, The iconographical sources for the coronation of Milutin and Simonida at Grachanica, in "L'art byzantin au commencement du XIV siècle", Grachanica, 1973, p. 183-200.

¹⁸ Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Paris, 1992, p. 232-233 (N148). არსებობს მეორე თვალსზრისი, რომლის მიხედვითაც ეს უნდა იყოს რომანოზ IV დიოგენისი (1068-1071 წწ.) და მისი მეუღლე ედოკია (I. Kalavrezou-Maxeiner, Eudokia Makrembolitissa and the Romanos Ivory, *Dumbarton Oaks Papers*, 31, 1977, p. 386-408). ამასთან დაკავშირებით კ. ვოლტერი ეურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ იგივე იკონოგრაფიული სქემა მეორდება რომანოს დიოგენისის პერიოდის ნუმისმატიკურ მასალაში, აგრეთვე საბუტყაეებზე (შდრ. C. Morrisson, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, II, Paris, 1970, p. 649-650; G. Zacos & A. Vegler, Byzantine lead Seals, I, Basel, 1972, N93a-d; H. C. Evans and W. D. Wixon, eds., The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261, New York, 1997, N147-i, p. 216). კ. ვოლტერს დამატებით მოჰყავს ვერცხლის რელიეჟარუმი მოსკოვიდან (Искусство Византии в собраниях СССР, II, Москва, 1977, с. 85, N547; შდრ. C. Walter, Marriage crowns, გვ. 85).

¹⁹ J.-P. Caillet, L'Antiquité classique, le Haut Moyen Age et Byzance au Musée de Cluny, Paris, 1985, N64.

წარმოდგენილი (ნიშნეულია, რომ ნათლის შარავანი მაკხოვრის ნახევარფიგურის გარშემო ამ შემთხვევაშიც ნახევარწრიულია და ვარსკვლავებით მოჭედილი);²⁰ მიქაელ VII და დედოფალი მარიაშია წარმოდგენილი პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის Coislin 79 ხელნაწერის (წმ. იოანე ოქროპირის ჰომილიების 1071-1081 წწ. გადაწერილი ნუსხის) მარგინალურ მინიატურაზეც (ფ. IV) (ტაბ. IV-ა).²¹ მსგავსი გამოსახულებები მადრიდის სკილიცას ხელნაწერში მოიპოვება და ისინი საიმპერატორო წყვილთა ქორწინებებს ასახავს.²² აქვე შეიძლება დაგვესახელებინა იოანე კომნენოსის 1128 წ. სახარება (ვატიკანი, Urb. Gr. 2), რომელსაც თავად იმპერატორ იოანე III-ის კომნენოსისა (1118-1143) და მისი ძისა და თანამოსაყდრის ალექსის წყვილადი პორტრეტი ამკობს (ფ. 19v) (ტაბ. IV-ბ),²³ ათონის დიონისიუს მონასტრის ქრისობულას შემამკობელი საკტიტორო პორტრეტი ტრაპიზონის იმპერატორ ალექსი III კომნენოსის (1349-1390) და მისი მეუღლის გამოსახულებით (ტაბ. V-ბ).²⁴ მსგავსი იკონოგრაფიული სქემის მქონე იმ საკტიტორო გამოსახულებებს შორის, რომლებიც კაპადოკიის გამოქვაბულ მონასტრებში გვხვდება, შედარებით უფრო ადრეული, სელიმე კალესის XII საუკუნის ფრესკაა; მასზე, დიდგვაროვანი კტიტორის სიმეტრიულად განაწილებულ ოჯახს ღვთისმშობელი აკურთხებს²⁵ (თუმცადა, კაპადოკიური ფრესკა ვერ ჩაითვლება გამონაკლისად, რადგან შემთხვევები, როდესაც მსგავსი რიგის კომპოზიციებში უფლის ფიგურას დედაღვთისა ცვლის უფრო ადრეული პერიოდიდანაც არის ცნობილი. ესაა ე.წ. Sacra Parallela-ს მინიატურა (1059-1067 წწ., ფ. 6r), კონსტანტინე X დუკას, დედოფალ ედოკიას და მათი შვილების გამოსახულებით (პარიზი, ნაციონალური ბიბლიოთეკა, Ms. Gr. 922),²⁶ აგრეთვე ლუერის ხელნაწერი (MR 416 - 1403-1405 წწ.), სადაც მანუილ II პალეოლოგოსის და მისი ოჯახის წევრთა პორტრეტებია ჩართული.²⁷ უფრო მოგვიანებით, კარში

²⁰ შ. ამირანაშვილი, ხახულის კარედი, თბილისი, 1972, ტაბ. 8-9. შდრ. ლ. ხუსკივაძე, შუა საუკუნეების ტიხრული მინანქარი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, თბილისი, 1984, გვ. 43 (№39).

²¹ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Byzantina Netherlandica. 6), Leiden, 1976, p. 112-116, fig. 70; C. L. Dumitrescu, *Quelques remarques en marge du Coislin 79: Les Trois Eunuques*, *Byzantion*, 57, 1987, p. 32-45; H. C. Evans and W. D. Wixton ed., *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York, 1997, p. 182, 209 (N143) – ადრეული ბიბლიოგრაფიით.

²² C. Walter, *Marriage crowns*, გვ. 88-89.

²³ I. Spatharakis, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79-83, სურ. 46; J. C. Anderson, *The Past Reanimated in Byzantine Illumination*, in: *Byzantine East, Latin West: Art-Historical Studies in Honour of Curt Weitzmann*, Princeton, 1995, p. 319-324; *The Glory of Byzantium*, გვ. 209-210 (N144).

²⁴ S. Kadas, *Mount Athos*, Athens, 1988, p. 190.

²⁵ L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge, 1985, fig. 14, pl. 62. p. 71. 73.

²⁶ I. Spatharakis, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104, სურ. 68.

²⁷ იქვე, გვ. 139-144, სურ. 93-94.

ქილისეში (1212 წ.) კელაე კლასიკური სქემა დასტურდება – სამეფო ოჯახის ორ დონატორს სახელეულითურთ მაცხოვრისაგან ეძლევა კურთხევა.²⁸ დასახელებულ მაგალითებს მოსდევს მთელი სერია XIV საუკუნის მეორე მეოთხედის წვეილელი პორტრეტებისა, რომლებიც ჩართულია ჭეშმარიტი იმედის ღვთისმშობლის (Θεοτοκός Της Βεβαίας Ἐπιπόσι) მონასტრის ტიპიკონში (ოქსფორდი, ბოდლის ბიბლიოთეკა, Ms. Lincoln College gr. 35). ხელნაწერის ფურცლებზე თანამიმდევრობით გამოუსახაეთ სებასტოკრატოსი კონსტანტინე პალეოლოგოსი (იმპერატორ მიქაელ III-ის [1259-1282] უმცროსი ძმა) და მისი მეუღლე ირინე (ფ. 1v), აგრეთვე მონასტრის დამფუძნებლები – იოანე სინადენუსი და თეოდორა (ფ. 2r) და მათი შთამომავლობა: დიდი სტრატოპედარქესი იოაკიმე და თეოდულა (ფ. 7r), პროტოსტრატოსი თეოდორე სინადენუსი და ედოკია (ფ. 8r), დიდი კონოსტაულოსი იოანე სინადენუსი და ირინე (ფ. 3r), დიდი პრიმიკერიოსი მანუილ ასენი და ანა (ფ. 5r), პროტოსებასტოსი კონსტანტინე რაული და ეფფროსინე (ფ. 6r), მიქაელ ფილანთროპენუსი და ანა (ფ. 4r), მიქაელ თორნიკე და ირინე (ფ. 9v).²⁹ ლუერის ხელნაწერის მინიატურა (Ms. Ivoires 100, fol. 2r) მანუილ II პალეოლოგოსის (1391-1425) და მისი მეუღლის გამოსახულებით იმის მოწმობაა, რომ მსგავსი იკონოგრაფიული სქემა უმაღლეს ხელისუფალთა საკტიტორო გამოსახულებებისათვის ბიზანტიურ მხატვრულ ტრადიციას ბოლომდე უნდა შეენარჩუნებინა.³⁰

ამავე დასკვნისაკენ გვიბიძგებს მონუმენტური ფერწერიდან ცნობილი მაგალითებიც, სახელდობრ არილის ეკლესიის ფრესკა, შექმნილი 1296 წელს;³¹ აგრეთვე ორიგინალური კომპოზიცია პენში (1330 წლის ახლო ხანებისა), სადაც მაცხოვარი ნემანთა საგვარეულო შტოს აკურთხებს.³²

საკტიტორო გამოსახულებათა შემცველი მსგავსი კომპოზიციები ქართულ მოხატულობათა შორისაც გვხვდება. ასეთია, მაგალითად, რუისპირის წმ. შიოს ეკლესიის დასავლეთ კედელზე წარმოდგენილი სამეფო გამოსახულებები (1247-1259 წწ.), რომლებიც, როგორც ივარაუდება, დავით ნარინისა და დავით ულუს პორტრეტები უნდა იყოს.³³ რამდენადმე უფრო გვიან მსგავსი სქემა გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის დავით ნარინის ეკედერის დასავლეთი კედლის კომპოზიციაშიც

²⁸ G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art Byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, t. II, fasc. 1, Paris, 1936, p. 8-10.

²⁹ იქვე, გვ. 190-206, სურ. 143-151.

³⁰ იქვე, გვ. 139 და შემდ., სურ. 93.

³¹ В. Джурич, Византијске фреске у Југославији, Београд, 1975, с. 44, сл. 41.

³² იქვე, გვ. 59, სურ. 58.

³³ გ. ლუუაბა, კტიტოროთა გამოსახულებები რუისპირის წმ. შიოს ეკლესიაში, ახალგაზრდა მეცნიერთა რესპუბლიკური კონფერენცია, მიძღვნილი ლევან რჩეულიშვილის დაბადების 80 წლისთავისადმი, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1989, გვ. 20.

³⁴ ქ. მიქელაძე, დავით ნარინის პორტრეტები გელათის მონასტერში, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXXIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი გაიანე ალიბეგაშვილის ხსოვნისადმი, მასალები, თბილისი, 1999, გვ. 21-23.

იქნა გამოყენებული.³⁴ ამ ტრადიციას ჩვენში მოგვიანოდაც მიბრუნებიან – მისი რამდენიმე მაგალითი XVII საუკუნის მოხატულობებშია ცნობილი: ესაა ლევან დადიანისა და მისი ოჯახის პორტრეტი წალენჯიხაში³⁵ და ხობში,³⁶ მისივე გამოსახულება მეუღლესთან, ნესტან-დარეჯანთან ერთად კორციხელში (ეტიტორებს აქ ეკლესია უპყრიათ ხელთ),³⁷ გიორგი ლიპარტიანი და მისი მეუღლე სეულია მიქელაძე მარტვილში,³⁸ ამ რიგს ასრულებს გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის დასავლეთ ნართექსში გამართული საღვინებლის მოხატულობა, სადაც წარმოდგენილია იმერეთის მეფე ალექსანდრე III (1639-1660) და მისი მეუღლე ნესტან-დარეჯანი.³⁹

ბევრდს ვერ აუუვლით იმ შემთხვევებსაც, რომლებიც, მართალია, ბევრად უფრო იშვიათად, მაგრამ მაინც დასტურდება მსგავსი იკონოგრაფიული სქემის ფარგლებში. მისთვის მიუმატრთავთ წმინდანთა წყვილის (სახელდობრ, წმ. პეტრეს და წმ. პავლეს⁴⁰) გამოსახვისას (ცხადია გვირგვინთა გარეშე). რაც შეეხება გვირგვინდებას, იგი ბიბლიურ სიუჟეტთა შორის გვხვდება და, როგორც წესი, ქორწინებასთანაა დაკავშირებული (ძირითადად ესაა საულის მიერ დავითისა და მელქოლის კუროხევის ამსახველი ეპიზოდი⁴¹); თანაგვარ მაგალითთა შორის ასახელებენ "ბარლაამისა და იოასაფის"⁴² ერთ-ერთ ხელნაწერთა შორის ნართულ მინიატურას (Paris graec. 1128, f. 86)⁴²; ქოლაგირთან დაკავშირებით ეს შემთხვევები ანგარიშგასაწეია, თუმცა კი ამთავითვე ნათელი უნდა იყოს, რომ კომპოზიციის იკონოგრაფიული სქემიდან გამომდინარე (მაცხოვრის მიერ ორი გვირგვინოსნის კუროხევა) აქ ძველი ან ახალი აღთქმის რომელიმე სცენის ან თუნდაც წმინდანთა წყვილის არსებობა ძნელი წარმოსადგენი იქნებოდა.

მართალია, ტაძრის დარბაზის მსგავსად ჩრდილოეთი ეკვდერიც აღმოსავლეთიდან ერთიანად არის ჩამონგრეული, მაგრამ მისი დარ-

³⁵ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971, გვ. 384.

³⁶ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой живописи, გვ. 64, ტაბ. 18.

³⁷ შდრ. ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში, ძველი საქართველო, III, თბილისი, 1913-1914, გვ. 200, სადაც ავტორი მხოლოდ ლევან II დადიანის პორტრეტის არსებობაზე მიუთითებს. ცნობა ეკლესიის მოხატულობაში ეტიტორთა წყვილის არსებობის შესახებ მომავლად საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა ნინო ჩიხლაძემ.

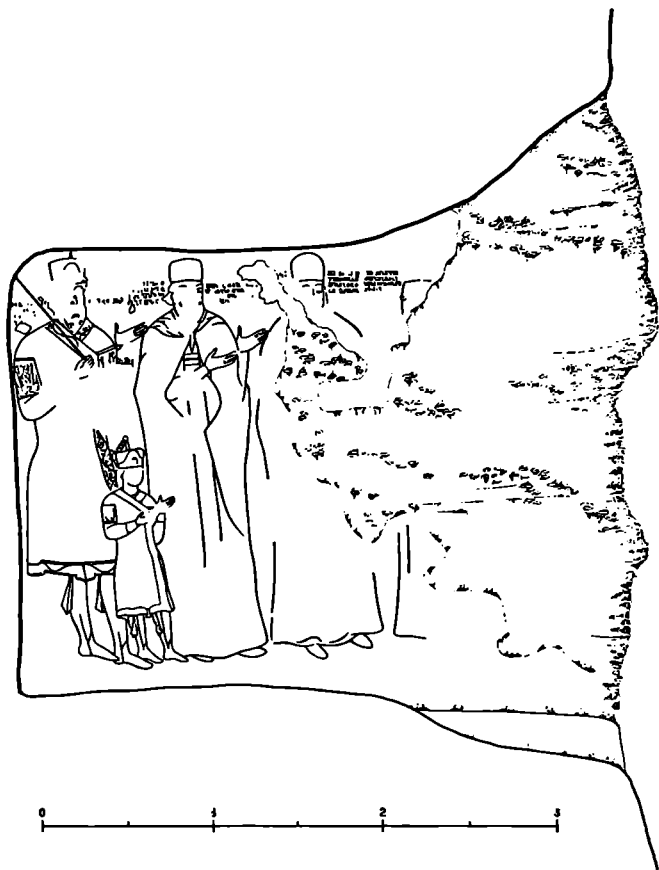
³⁸ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120-121; ნ. ჩიხლაძე, XVI-XVII სს. ისტორიულ პირთა პორტრეტები მარტვილის ეკლესიაში, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, ტ. III, 1997, გვ. 110-112, სურ. 6.

³⁹ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет в грузинской средневековой живописи, ტაბ. 41.

⁴⁰ ამგვარი მოსაზრების დამადასტურებლად ე. კოლტერს მოჰყავს მაგალითები R. Carrucci-ს წიგნიდან – Storia dell'arte cristiana nel primototto anni della chiesa, III, Pitture non cimiteriali. Prato, 1876, fig. 181:1-6, 182:5.

⁴¹ C. Walter, Marriage crowns, გვ. 85-86.

⁴² S. Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris, 1937, p. 79-82, fig. 287.

სურ. 6

ბაზის ზომების მიახლოებით დადგენა მაინც შესაძლებელი ჩანს. კამარაზე წარმოდგენილი *ამაღლებების* კომპოზიციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ (ტრადიციისამებრ, იგი სათავის შუა ნაწილში უნდა ყოფილიყო განთავსებული), ეკლესიის ჩრდილოეთი ეკვდერი აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე საგრძნობლად წაგრძელებული არ ყოფილა; გარდა საკუთხეულისა (რომლის არსებობაც ეჭვს არ უნდა იწვევდეს), დღეისათვის ჩამორღვეული უნდა იყოს მისი წინა (აღმოსავლეთი) მხრის დაახლოებით მესამედი (ე.ი. არაუმეტეს ორი მეტრისა). შესაბამისად, რიცხვობრივად ალბათ სრულადაა შემორჩენილი აქ წარმოდგენილ პორტრეტთა რიგი. ამაზე, უპირველეს ყოვლისა, მათი განაწილების პრინციპი მეტყველებს, რომელიც სათუოს ხდის წარმოდგენილთა წინ (ე.ი. აღმოსავლეთით) სხვა პორტრეტის არსებობის შესაძლებლობას (ამის თაობაზე იხ. ქვემოთ). აქ უფრო მაცხოვრის, დვთისმშობლის, ანგელოზის (მთავარანგელოზის), ანდა რომელიმე წმინდანის ფიგურის არსებობა უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი – როგორც ჩანს, კტიტორები, ქართულ კედლის მხატვრობაში ასწლუულთა მანძილზე დამკვიდრებული ტრადიციის შესაბამისად, მისკენ (მათკენ) შეერდომით იყვნენ მიმართულნი.

ამრიგად, ტაძრის მომხატვათ ფერწერული დეკორი თავისებურად გაუნაწილებიათ: დარბაზის დეკორის პროგრამაში ძირითადი ადგილი საუფლო დღესასწაულთა ციკლის უნდა სჭეროდა, ამასთან მათი ნაწილი დარბაზის დასავლეთ კედელზეც იქნა განთავსებული. *კარკითხვის დღის* კომპოზიცია, რომელსაც ტრადიციულად სწორედ ტაძრის დასავლეთი ნაწილი ეთმობა, ამის გამო სამხრეთ ეკვდერში იქნა გადანაცვლებული. რაც მთავარია, ეკლესიის ჩრდილოეთი ეკვდერი მთლიანად საკტიტორო გამოსახულებებს დაეთმო – მას ისტორიულ პირთა პორტრეტების მთელი გალერეა ამკობდა.

ძნელი სათქმელია თუ რას შეიძლებოდა განეპირობებინა ფერწერული დეკორის ამგვარი კომპოზიციური გადაწყვეტა. მიუხედავად ამისა, ფაქტი თავისთავად საგულისხმოა, რადგან შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობის ძეგლთა შორის დეკორის ამგვარი კომპოზიციური განაწილების სხვა თანაგვარი მაგალითი დღეისათვის არ ჩანს. ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობის ამ მხრივ ექვევა უთუოდ მრავალი საგულისხმო დაკვირვებისა თუ დასკვნის საწინდარი უნდა იყოს.

ეკლესიის ჩრდილოეთ ნაწილში დღეისათვის კტიტორის თერთმეტი ფიგურაა დარჩენილი. მათგან სამსამი სამხრეთ და დასავლეთ კედლებზე, ხუთი – ჩრდილოეთისაზე. სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებზე წარმოდგენილი ფიგურები სამი-მეოთხედით აღმოსავლეთისაკენა მიბრუნებული; დასავლეთ კედელზე ისინი ფრონტალურად გამოუსახავთ (ე.ი. ამჟერადაც საკუთხეულისაკენ მიმართულნი). ყოველ ფიგურას შავი ფერით შესრულებული ასომთავრული განმარტებითი წარწერა ახლავს (მოვიანიოდ, წარწერების სტრიქონთა შესაბამისად, ნალესობაზე ჩაჯდევით პარალელური ხაზები მოუნიშნავთ; მათ მიხედვით ტექსტთა სიდიდის – სტრიქონთა რაოდენობისა და სიგრძის – დადგენა, ძირითადად, რთული არ არის). წარწერების უმეტესობა ამჟამად ძალზე დაზიანებულია.

ჩ რ დ ი ლ თ ე თ ი კედლის დღეისათვის შემორჩენილ გამოსახულებათაგან პირველი ძალზე ცუდად შემოინახა: კედლის ზედა ნაწილში მოჩანს ბეწვით გაწყობილი სწორკუთხა ქუდის ნაწილი (დარჩენილია მოიისფრო-ყავისფერი სარჩული თავსაბურავის მარცხენა კიდეზე ბეწვების აღმნიშვნელი თეთრი ფერის მოკლე, კლაკნილი მონას-მებით); კედლის ქვედა ნახევარზე – მუქი წითელი ფერის გრძელი კაბის (კვართის?) სწორად დაშვებული კალთა. ეს ფიგურა რამდენადმე დაბალია საკტიტორო რიგის სხვა გამოსახულებებთან შედარებით. ქუ-დის მარცხნივ, ოდნავ ზემოთ, ოთხსტრიქონიანი განმარტებითი წარ-წერაა (სურ. 7, ტაბ. VIII-ა):

რსი სკს ზნ რრ
ქრ რრს სრსსს [- -]
ზზზზზ კკკკ კკკს ზზზ[-]
კკ კ[- -]რ[-]ს[-] . .]

ესე არს ვ(არდა)ნ ვ(რისთავთ) ვ(რისთავთ) | ძე ვ(რისთავთ) ვ(რის-თავთ)ის ს(ა)ღირსისი, [გა]ზ(რ)დილი მ(ე)ფ(ეთ) მ(ე)ფისა დიმი[ტ]რი მ[- -]ელ[-]ს[-] .]

საეარაუდოა, რომ განმარტებითი წარწერის ტექსტი ფიგურის მარ-ჯენივაც იყო შესრულებული (ასეა ნავის სამივე კედელზე წარმოდ-გენილ ფაქტობრივად ყველა გამოსახულებასთან). ამ ადგილზე დღეს ნაღესობა ერთიანად არის ჩამოშლილი.

საკტიტორო რიგში მომდევნო სასულიერო პირის ფიგურაა. მას ღია ყავისფერი ჩოკა ანუ სქემა, ოქროსფერი ოქრის მოსასხამი და იმავე ფერის მრგვალთავიანი თავსაბურავი – კუნკული მოსაყს. სახისაგან შემორჩა მხოლოდ მარცხენა ნახევარი, ისიც საგრძნობლად წარხოცილი (განიჩრევა წარბებისა და მარცხენა თვალის მომნიშნავ ხაზთა ფრაგმენტები, გრძელი, ტალღური თმის თითქმის მხრამდე დაშვებული კულუ-

სურ. 7

სურ. 8

ლების კონტურები მკაფიოდ გამოხატული ყერიმალღიანი სახის ოვალის მარჯვნივ). განმარტებითი წარწერა ფიგურის თავის მარცხნივ სამ სტრიქონად გაუნაწილებიათ, ხოლო მარჯვნივ ოთხ სტრიქონად. ამათგან მარჯვნივ რამდენიმე გრაფემის განმერთალებული ნაშთის მეტი აღარაფერი დარჩენილა, მარჯვნივ კი ტექსტი შედარებით სრულად იკითხება (სურ. 8, ტაბ. VIII-ა):

ჰ-გ-[-]ფ[- - - -]-ღ-
ზ-ც-ზ-ი-ფ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-
ჰ-ქ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-
ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-

თ. ბ.:
ჰ-გ- - - - ლ - - - - ჰ- - - - ზ-ღ- - - -
ზ-ც-ზ-ი-ფ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ- - - - - - ჰ-ღ- - - - - -
ჰ-ქ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ-ღ- - - - - -
ღ-ღ- - - - ლ-ღ-ღ- -

მიმ[-]თ[- - - -]გი | ვაზირთუხუც(ეს) და | მწიგნ(ო)ბ(ა)რთა
თქსთა უხუც(ეს) ჰყო [.]

თ. ბ.:
რომელი მ-ს -რ- ვინ
ვაზირთუხუცეს[ი] - -ღ- -ბე
მწიგნობართა- - -თ- - - - - - - - - - -
სთ- -გოგე- - - - - - - - - - - - - - - - -

ამის შემდგომ ჩრდილოეთ კედელზე კელავე სასულიერო პირი არის გამოსახული (ტაბ. VII). მისი ფიგურა შედარებით უკეთ შემოინახა (უფრო მეტად მისი ზედა ნახევარი). ღეთისმსახურის მოსასხამი – ფელონი – ამ შემთხვევაშიც ოქროსფერი ოქრითაა შესრულებული (როგორც ჩანს, ორივე შემთხვევაში ეს ფერი ოქრომკედით ნაქარგი ქსოვილის გადმოსაცემად იქნა გამოყენებული). ჩოჭა ფიგურისა უნაბისფერია.⁴⁵ ზემოდან მას ფარავს ვიწრო ოლარი, რომელიც ზედა ნაწილში ყვეისფერი თარახული ზოლებითაა გაფორმებული.

სასულიერო პირის სახის ზეთისხილისფერ ფონზე შემორჩა მუქი ყვეისფრით ნაწერ ნაკეთთა ფრაგმენტებიც – გრძელი, აზიდული წარბები, მარცხენა თვალი, მარჯვენა ყურის მცირე დეტალი. გრძელი, ბოლოწაწვეტებული წვერის ნახატი ღია ყვეისფერ ფონზე წაბლისფერი თხელი, კალიგრაფიული მონასმებით არის შესრულებული.

განმარტებითი წარწერა ამ ფიგურასთან უფრო ვრცელი, შეიდ-სტრიქონიანი ყოფილა. იგი ახლა საგრძნობლადაა დაზიანებული და

⁴⁵ შესამოსელის ქვედა ნაწილში (კალთებზე) მოჩანს უნაბისფერი სარჩულიც.

სურ. 9

ამის გამო ფრაგმენტულია; განაწილებულია ფიგურის თავის აქეთ-იქით (სურ. 9, ტაბ. VIII-ბ და IX-ა):

მარცხენა ნაწილი:

[- - - - -]ი[- -]ი

ჩ[- - -]სს[-]ჩ[-]ი

[- -]ჩს[-]სს[-]

სს ჩ ჩ ს ს [-]ჩ[-]

მარჯვენა ნაწილი:

სს ი ი [- -]სს : ი ი ს

სს [- - -]ი ი ს [-] : სს ს

[- - - - -]ი ს

[- - - - -]ი ი

თ. ბ:

სს ი ი -ს -ს ი ს - -

- - ი ი -ს -ს - -

- - - - -ს -

- - - - -ი ი -ს - -

[- - - - -]ი [-]ი | სს - - -სს ი ი [-]ი | [-]სს [-]სს ს (ი რ ე) ე [-]სსა ს (ე) და ს [-]ი | და ს [სს]ის დ(მ)ის | ე [- - -]ი ი ი და ს [სს]ი ი [- - -]ი ი

თ. ბ:

დასუც -ს - - [-]ისთავის(?)

- - - - -ი ი - - -ს - - -

- - - - -ს - - - -

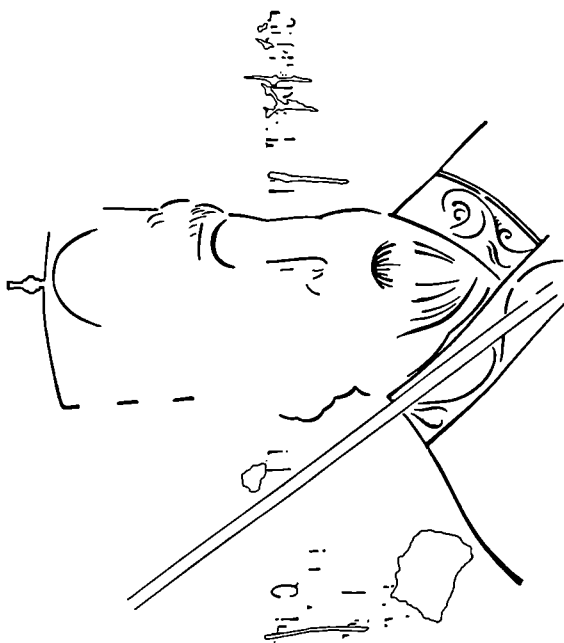
- - - - -ს - - - -

ჩრდილოეთი კედლის უკიდურეს დასავლეთ კუთხეში საერო პირის ფიგურა გამოუსახავთ. იგი დიდებულთა ტრადიციული შესამოსელით – მუქი შვინდისფერი, წელში გამოყვანილი და გვერდზე ჩახსნილი კაბით არის წარმოდგენილი. სამოსის ნაცრისფერი საოლეული შავი ფერის საღებავით კალიგრაფიულად გამოყვანილი ორნამენტითაა გაფორმებული. კტიტორის კაბაზე თითქმის სრულად შემორჩა სამკლავის სახეც – ესაა ე.წ. კუფური ორნამენტი, შესრულებული შავი ფერის თხელი მონასმებით.

საერო პირის აფრიანი თავსაბურავი ხაკისფერია; ამ ქვაბურა, ზემოთკენ ოდნავ გაგანიერებულ ქუდს წითელ კონტურშემოვლებული, მცირე ზომის განასკვეული ყუნწი ამკობს.

კტიტორის ფეხთსამოსი – ტრადიციული მაღალყელიანი მოგვები გრძელი თასმებითურთ – ფრესკაზე შავი ფერის თხელი ხაზებით ოსტატურადაა მოხაზული. ამ კონტურს შიგნით საღებავი დატანილი არ ყოფილა.

ფრესკაზე გამოსახულ მამაკაცს მარჯვენა ხელში დიაგონალურად

სურ. 10

დახრილი კვერთხი უჭირავს. შემორჩა მხოლოდ ინსიგნიის ტარის ნაწილი ხელის მტეენიდან ზემოთ. ბათქაშის ფენის დაზიანების გამო ამჟამად ძნელია თქმა, კვერთხი ქვემოთაც გრძელდებოდა თუ არა. ვერას ვიტყვით მისი ზედა დაბოლოების თაობაზეც. თავად კვერთხის დღეისათვის შემორჩენილი ნაწილი ნაცრისფერია. ამ ფონზე დატანილი დიაგონალური, ყაეისფერი მონასმები, როგორც ჩანს, ინსიგნიაზე მჭიდროდ დახვეულ ზონარს აღნიშნავს.

საერო პირის ნაკეთთაგან ფრესკაზე ფაქტობრივად მხოლოდ მარცხენა თვალი და ცხვირი შემორჩა. წვერი მოგრძოა, ბოლოში წაწვეტებული, მუქი ყაეისფერი.

კტიტორის თავის ორსავე მხარეს განაწილებული, ხუთსტრიქონიანი განმარტებითი ტექსტისაგან ამჟამად მხოლოდ მცირე ნაშთებიღა შემორჩა. წარწერის სტრიქონები აქაც არათანაბრად გაუნაწილებიათ: ოთხი მარცხენა მხარეს და ერთი — მარჯვნივ (სურ. 10).

მარცხენა ნაწილი

[...][...]ს ო[- - - -]

[...]

ზ[...]

[...]

მარჯვენა ნაწილი

[- - -][-][-][-][-]

თ. ბ:

- - - - - ოიქ(?) - ზ(?)

- - - - - სისს-ფ - - -

- - - - - ლილ-ს-ზ - ლ - -

- - - ს : სტ - - - - -

[ესე ა]რს ო[- - - -]ო | [. .] | ლ[. .] | [. .] | [- - -][-]-][-]-]მისი

თ. ბ:

- - - - - ლიქ(?) - - ლ(?)ე

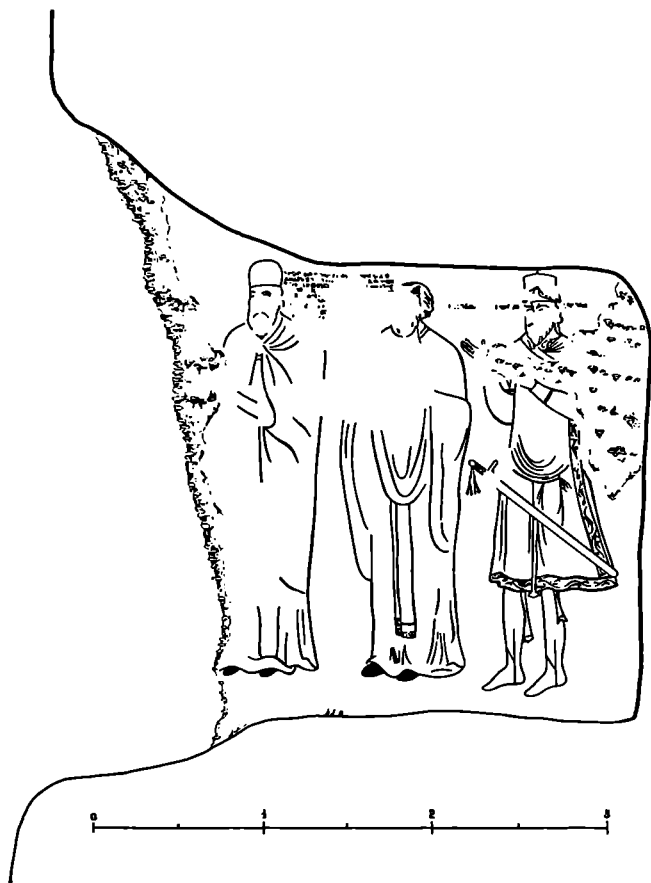
- - - - - სირსს-ფთ - - - - -

- - - - - ტრი გიორგი ქლ- - გ - -

- - - სე სად - - - - -

ამ ოთხი ათეული წლის წინ წარწერა რამდენადმე უფრო უკეთ ჩანდა. თ. ბარნაველს ტექსტის მესამე სტრიქონის დასაწყისში ამოუკითხავს ლქ(?)ო, რაც, მისი აზრით, შესაძლოა აქ გამოსახული პირის მოხელეობის აღმნიშვნელი ტერმინის დაბოლოებება ყოფილიყო; რაც შეეხება დაქარაგმებულ სიტყვას სზ- -, ავტორი არ გამოორიცხავს იმის შესაძლებლობას რომ იგი სადაურობის აღმნიშვნელი შეიძლებოდა ყოფილიყო.⁴⁴

⁴⁴ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

სურ. 11

საერო პირის წინ ყრმა დგას. იგი ასევე მარჯენიეა მიმართული, ლოცვის ნიშნად მკერდს წინ შემართული ხელებით. მოსავს ტრადიციული, ზემოთ აღწერილი ფიგურის მსგავსად მარჯენა მხარეს ჩახსნილი, სამკლავებიანი, ჩაღისფერი კაბა შეოღილი გულისპირით, ქობთა და ყოშებით; ახურავს მაღალი, ხაკისფერი ქსოვილის ვარაყით დამატებით გაფორმებული ღია ნაცრისფერი აფრიანი ქუდი და აცვია მაღალი, წვივებთან თასმამაოკიანი მოგვები (საერო პირის ზემოთ აღწერილი გამოსახულებისაგან განსხვავებით, ესენი შეფერილია, თუმცა მხოლოდ ნაწილობრივ - უნაბისფერი საღებავი აქ სარჩულის როლს ასრულებს).

განმარტებითი წარწერა ამ გამოსახულებასთან არ ჩანს. მისი არსებობა აქ არცაა მოსალოდნელი რადგან ფიგურათა ფონზე წარმოდგენილი ყრმის ორსავე მხარეს და მისი თავის ზემოთ საამისოდ ადგილი ფაქტობრივად არც არის.

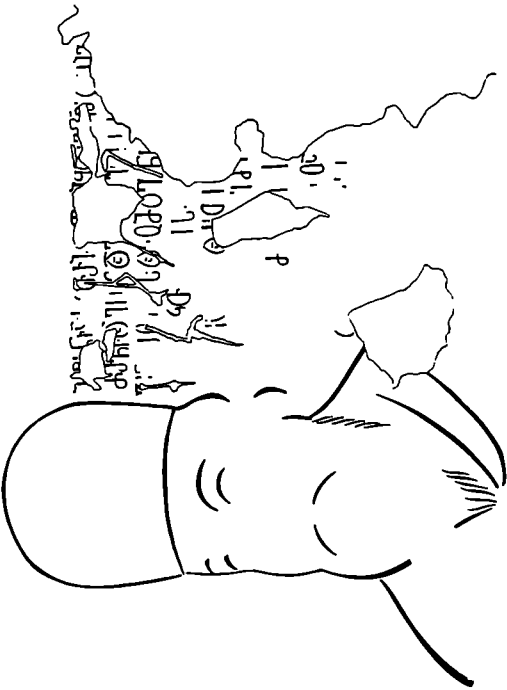
ს ა მ ხ რ ე თ ი კედლის დღეისათვის შემორჩენილ ნაწილზე (სურ. 11) აღმოსავლეთით პირველი კელავ სასულიერო პირის ფიგურაა. იგი ღვთისმსახურთა ზემოთ აღწერილი გამოსახულებების მსგავსად არის შემოსილი: მრგვალთავიანი კუნკული ნაცრისფერია, ჩოქა - მუქი წითელი ფერისა (მასზე შავი ფერის გრძელი მონასმებით ვერტიკალური ნაოჭებია დატანილი). მოსასხამის ღია ოქრის ფერი ამ შემთხვევაშიც ოქრომკედით ნაქარგი ქსოვილის გადმოსაცემად უნდა იყოს გამოყენებული.

კედლის წინა მხარის ჩამორღვევის გამო ფიგურა ამ კედელზე წარმოდგენილ გამოსახულებათაგან ამჟამად ყველაზე მეტადაა დაზიანებული, ფრაგმენტული; გარდა იმისა, რომ პორტრეტის მარცხენა ნახევარი თითქმის მთლიანად არის დაღუპული, შემორჩენილ ნაწილზე მზისა და ნალექებისაგან ნახატი და ფერი ძალზე განმკრთალებულია, ალაგ-ალაგ გადარტყხილი. ამას ისიც ემატება, რომ აქ გამოსახული ღმრთისმსახურის თავი განზრახ უმოწყალოდაა დაფხაჭნილი. მიუხედავად ამისა, სახის ამჟამად განაცრისფრებულ ფენაზე აქა-იქ ჯერ კიდევ გაირჩევა სახის ნაკეთების ცალკეული ფრაგმენტები, სახელდობრ თვალ-წარბის მომნიშნავი რკალური მონასმები, აგრეთვე მუქი შავი ფერის წვერის მოხაზულობა.

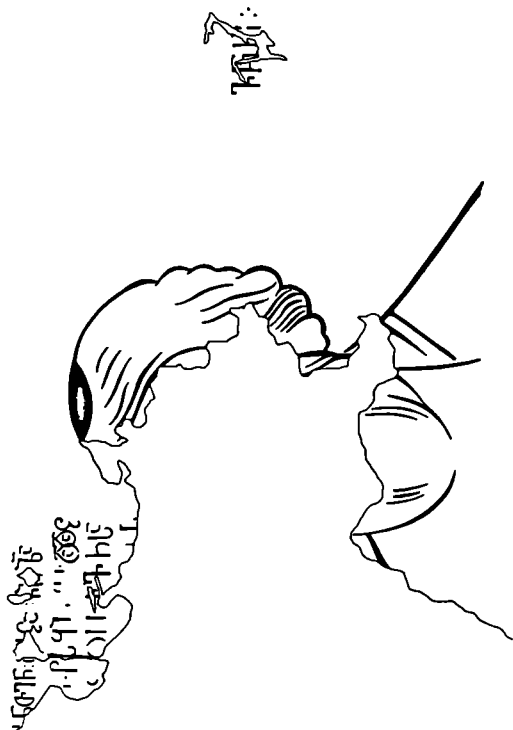
კტიტორის თავსა და კედლის ჩამორღვეულ კედეს შორის ვრცელი წარწერა ყოფილა შესრულებული. სტრიქონთა შესაბამისად მოგვიანოდ ჩაფხაჭნილი ზოლების მიხედვით ჩანს, რომ იგი შვიდსტრიქონიანი იყო. ტექსტისაგან დღეისათვის ფაქტობრივად აღარაფერი შემორჩა, თუმცა იგი თავის დროზე თ. ბარნაველს ფრაგმენტულად ამოუკითხავს. მისი მითითებით, ეს ტექსტი სასულიერო პირის იმ გამოსახულებას ეკუთვნოდა, რომელიც ზემოთ აღწერილი ფიგურის წინ იყო წარმოდგენილი. შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ წარწერა ნაწილია ერთიანი განმარტებითი ტექსტისა, რომელიც, აქვე გამოსახულ სხვა კტიტორთა მსგავსად, ფიგურის ორსავე მხარეს იქნა განაწილებული. ამ ოთხი ათეული წლის წინ წარწერის ტექსტი ასე იქნა წაკითხული:

- ხ 4 7 ხ (?) 1 ხ 6
- - - - - 1 4 6 - - - - -
- - - - - 6 1 6 - - - - -
- - - - -
- - - - - 1 6 - - - - -

სურ. 12

სურ. 13

[- - -]და[-]თ[. .] | [- - - - - - -]ემ[. .] | [- - - -]მ[-
- - - -]I.] | [- - - - - - -]თა[. .]

თ. ბ:

- - - - -მო- - - - -ედ- - - - -

მომდევნო ამ კედელზეც, ჩრდილოეთი კედლის საკტიტორო რიგის მსგავსად, კელავ სასულიერო პირის გამოსახულებაა. განსხვავებულია მარტოოდენ მისი თავსაბურავი: ესაა მცირე სომის, ქვედა ნაწილში წრიული მოხაზულობის შავი ქუდი, რომელიც მხოლოდ თხემის ზედა ნაწილს ფარავს. ამ ფიგურის შესამოსელი ოქროსფერი ოქროთ ყოფილა ნაწერი. შიდა სამოსის – ჩოკის ფერი ახლა აღარ განირჩევა; იკითხება მხოლოდ მისი კონტურები და დრაპირების ფრაგმენტები. მღვდელმთავრის ტრადიციული ატრიბუტის – ვიწრო, ნაცრისფერი ოლარის ქვედა კიდე ფრესკაზე შავი ფერით ნახატი კალიგრაფიული ორნამენტით არის შემკული.

ნაღესობის ჩამოშლის გამო ამ ფიგურის სახე თითქმის მთლიანად დაღუპულია. შემორჩა მხოლოდ მისი ოვალის ზედა მარჯვენა ნაწილი, ოქროსფერი ოქრის საღებავით დაფარული. კტიტორის მოკლე, ტალღური თმა წითელი ფერის სარჩულზე ნაცრისფერი, თხელი მონასმებით მოუნიშნავთ. იგივე ითქმის საშუალო სიგრძის ბოლოში მომრგვალებული წვერის თაობაზეც, რომლისაგანაც ფაქტობრივად მხოლოდ ნაწილი (მარჯვენა მხარე) დარჩენილა.

ღმრთისმსახურის გამოსახულებას, სხვათა მსგავსად, ასევე ახლდა განმარტებითი წარწერა. მისი თავის მარცხნივ შესრულებული ტექსტის (განმარტებითი წარწერის დასაწყისის) მოცულობის თაობაზე ახლა გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია რადგან ბათქაში ამ მონაკვეთზე ერთიანად არის ჩამოშლილი; ცხადია მხოლოდ ის, რომ იგი უშუალოდ მოსდევდა ორ ფიგურას შორის განაწილებული ზოგადი ხასიათის ვრცელ წარწერას. ამაზე მეტყველებს ტექსტის მარჯვენა ერთსტრიქონიანი ნაწილიც; იგი კტიტორის თავის გასწვრივ იყო შესრულებული (სურ. 13). წარწერის ნაწილობრივი აღდგენა შესაძლებელია მომდევნო გამოსახულების განმარტებითი ტექსტის გათვალისწინებით (იხ. ქვემოთ).

[...][- - -]უჩნს

თ. ბ:

- - -უჩნ(?) - - - -ქლ- - - -ჩქ

[. .] [მე ვ(რისთავთ) ვ(რისთავისა) ვ(არდა)ნისი

თ. ბ:

- -ენ(?) - - - -ქბ- - - - -ენ

სასულიერო პირთა გამოსახულებას სამხრეთ კედელზე (მის დასავლეთ კუთხეში) ერისკაცის ფიგურა მოსდევს. სახე, ისევე როგორც თავსაბურავი ამ გამოსახულებაზე გვიან ხანაში საგულდაგულოდ დაუსურავთ, თუმცა ნაკეთების ფრაგმენტები ფრესკაზე ჯერ კიდევ განირჩევა. ესაა დიდი ზომის მორკალული წარბები, თვალის ზედა ქუთუთოების მონახაზი, ცხვირის ხაზის ფრაგმენტი; ყურადღებას იქცევს წარბთაშორისი არეს გაფორმების ხერხი – აქ სამკუთხა ფორმის აწ გამუქებული მონასმია დადებული; ამ მონასმსა და წარბებს შორის თითო თხელი. ასევე მორკალული შტრიხია. კტიტორის კულულებიანი, შედარებით მოკლე თმა და მასიური, ბოლოში წაწვეტებული ყორმის წვერი მოწითალო-ყავისფრითაა ნაწერი. ღია ხაკისფერი ქაბურა ქუდის ქვედა კიდე ბეწვმოვლებულია (ეს უკანასკნელი ნაცრისფერი, თხელი მონასმებით შეუსრულებიათ), წინა მხრიდან კი მას ტალღური ფორმის ნაცრისფერი ვარაყი ამკობს – ბეწვი ამ დეტალს ზემოდან ევლება. ქუდი ზემოდან გირჩის ფორმის მომცრო ნაცრისფერი ყუნწით არის გაფორმებული.

კტიტორის კაბა ცრიატი მწვანე ფერისაა; საოლველის ღია ყავისფერი ოქრის ფონზე აქ შავი ფერის საღებავით სტილიზებული მცენარეული ორნამენტის სახე ყოფილა გამოყვანილი. შესამოსელს ხმლის საკიდი მოყავისფრო-წითელი ფერის წერილი სარტყელი შემოსდევს; იგი ფიგურას ერთიანად კი არ არტყია, არამედ მხოლოდ მარცხენა ფერდამდე გრძელდება, სადაც ვერტიკალურად ეშვება ორწვერა თასმის სახით და ოთხი დახრილი ფონითაა გაფორმებული. გრძელი, სწორი ხმალი დიდებულს წინ აქვს ჩამოკიდებული. ბათქაში ხმლის ვადის ქვედა ნაწილზე, აგრეთვე კაბაზე, ფიგურის წელთან, ჩამოშლილია და შესამოსელზე ინსიგნიის დამაგრების წესი უცნობი რჩება. ხმლის პირი ნაცრისფერია; მისი ვადა საღია, თეთრი ფერისა (ნალესობის საღებავით დაუფარავი სუდაპირი) და ყავისფერი წერილი ხაზებით შექმნილი დიაგონალური ბადით არის გაფორმებული; მასზე წითელი ფერის გრძელი, ბურთულებით შემკული ტემლაკი აკიდია.

საცვეთები აქაც მხოლოდ შავი ფერით არის მოხაზული. ფეხთსამოსის შემამკობელი თასმები წითელი ფერის საღებავით შეუსრულებიათ.

გამოსახულების თანმხლები ტექსტი აქ ერთსტრქონიანია, ამასთან ფიგურის თავის აქეთ-იქით განაწილებული. წარწერა დ. გონაშვილს სრულად ამოუკითხავს.⁴⁵ რაც შეეხება თ. ბარნაველისეულ პუბლიკაციას, იგი ბევრად უფრო ფრაგმენტულია⁴⁶ (სურ. 14, ტაბ. IX-ბ).

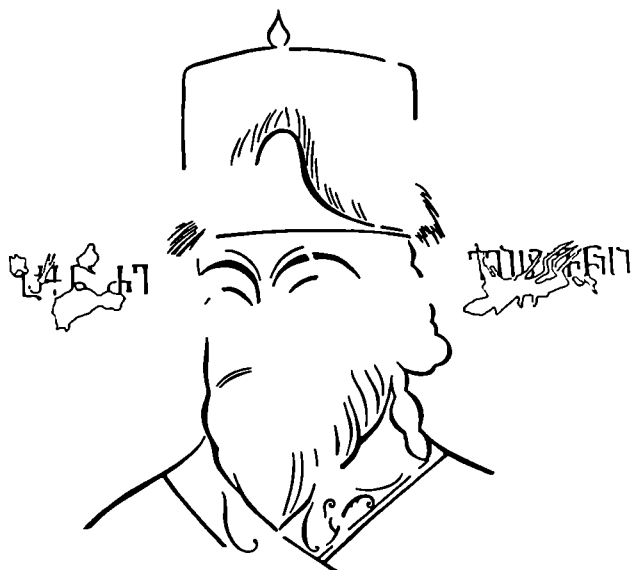
† 95† 61 1118 7171

თ. ბ.

-- 11(?)117(?) --

⁴⁵ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, ნაკვ. I, გვ. 63; წერილში მოთავსებულია საერო პირის თავისა და მის აქეთ-იქით დატანილი ასომთავრული ტექსტის ნახატიც (სურ. 4).

⁴⁶ თ. ბარნაველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

სურ. 14

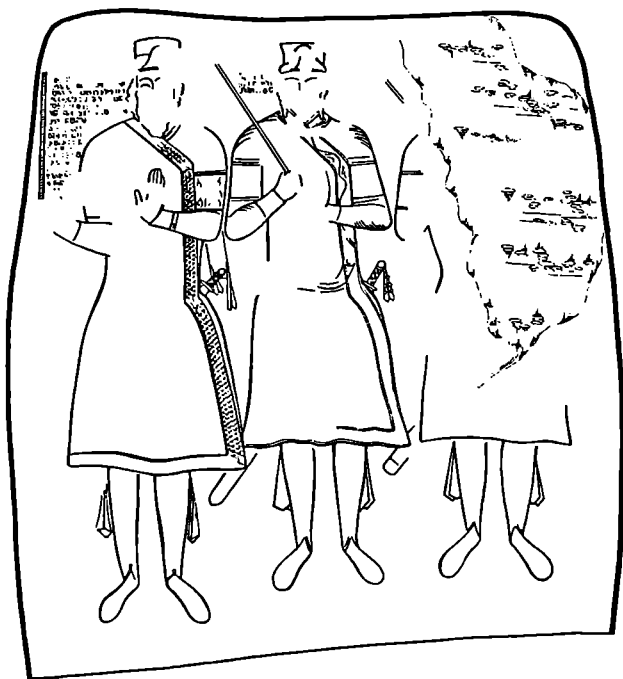
ქ. ბ(ე)შქენ ძე ე(რისთაეთ) ე(რისთაე)ისა ვ(არდა)ნისი

თ. ბ.:

----- -ერისთაეთ ერისთაეისა(?) ე - -ი(?)

დასაგლეო კედელზე სამი საერო პირის გამოსახულებაა შესრულებული (სურ. 15). მათი ფრონტალური ფიგურები უმოწყალოდ დაუზიანებიათ, რის გამოც ზოგი დეტალი ახლა სრულიად წარხოცილია.

ეს კტიტორებიც კაბით მოსილნი გამოუსახაეთ. ყველა მათგანს მარჯვენა ხელში შეეულად ამართული კვერთხი უპყრია. სამთაგან ორს (კედლის ცენტრალურ და სამხრეთ მონაკვეთზე) მარცხენა მკერდს წინ აქვს აღმართული ლოცვის ნიშნად; მესამე გამოსახულება (კედლის ჩრდილოეთ ნაწილში) ძალზე ფრაგმენტულია, მისი მარცხენა ხელი ახლა ფაქტობრივად მთლიანად არის წარხოცილი, თუმცა საფიქრებე-

სურ. 15

ლია, რომ იგი ასეთივე ექსტით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი.
მარცხენა ფიგურას ნაეის ამ კედელზე ვრცელი, მრავალსტრიქონიანი წარწერა ახლდა. იგი კტიტორის ზედატანსა და კვერთხს შორის ყოფილა ოცდასამ სტრიქონად ჩამოგრძელებული. ამჟამად ასომთავრული ტექსტიდან მცირე ფრაგმენტებილა დარჩა (სურ. 16, ტაბ. X).

[...]Q[-]
[...]ახს
[...][- - -]
[...]
ფ[- - -][...]
ახზ[- - -]ს[- - -]Q[- - - -]ახს[- - -]ზ
თჩჩ[- - -]ბსსსს[- - -]ახსსსსსსსსსსსს
ჩსსს[- - -]სსსს[- - -]ბ[- - - -]ბსს[- - -]
ჩსს[- - - -]ფ[...]
ყბჩ[-]სს[-]ფ[-]ყფ[- - - -]ბ [- - - - -]ყ
ახჩ[- - -]ბსს :ბჩჩ[...]
ჩ[- - - - - - -] [...]
ბბ[- - - - -]Q[-][...]
ახ[-]ახ[- - -]ჩ[- - - -]
[- - - -]Q[...]
[- - - - - -]ბ
ბჩს[- - - - -]
[...]
ფზსს[- - - -]
ფ[-]ჩჩსს[- - - -]
[...]
[...]

თ. ბ.:

-----ბს

ფ-----
ახ(?)ზ- - -ს Qბ- - -ახ- - - -ზ
ბჩ- -ბ- -ბს- - - - -ახ(?)ზსსსსსსსსსსსს
ჩზ(?)ფ- -სს- - - -ბჩს- -ჩსს
ზზ- - - - - -
ყბჩ- -ზბსსსსსსს - - - - -
-----ფბ
ბბჩს- -ჩჩ- - - -
ჩახ- -----
-----Q-----

-ჩს- -----
სჩს : -----
-ზს- -----
ჩჩჩს- -----

სურ. 16

[. . .]ო[-] | [. . .]რს | [. . .] [- -] | [. . .] | თ[- -] | [. . .] |რგზ[- -]
 ]ს[- -]ოღ[- -] - - -]რის[- -] | ლა|ღინი[- -] - - -] და სუსი[- -]რვაშუღღ[- -]
 | ესოქ [-]სირ[- -] - - -]მ[-] გ(ა)რღ(ა)ნ [შეშქ[ენ]- - -]თ[. . .] |ვღე[-]ახ[-]თ[-]შთ[-
 - - -]ღ [- - -] - - -]შრვი[- -]ნღა მიეძ[. . .] |ღ[- - - -] - - -] |ღმ[- - - -
 - - -]ო[- -] |. . .]რღ[-]რ[- -] - - -]ნ[- - -] - - -]ო[. . .] |[- - - - -] |ღმის[-
 - - - -] |. . .]ფლისა* [- - - -] - - -]თ[-]ნისა[- - -] |. . .] |

* შესაძლოა - [ოქ]ფლისა, [ღელ]ფლისა ან [სო]ფლისა

სურ. 17

კტიტორის მუქი ალუბლისფერი კაბის საოლველი სახიანია ესაა ნაცრისფერ ფონზე შავი ფერის წერილი, დახრილი ხაზებით შექმნილი ბადე, რომლის რომბისებრ უჯრედებშიც მინიატურული წრეებია ნახატული მცირე შეერილებითურთ ოთხივე მხარეს. კაბის საოლველთა შემამკობელი სტილიზებული კუფური ორნამენტისაგან დღეისათვის შედარებით სრულად კტიტორის მარცხენა მკლავზე შესრულებული ნახატი შემორჩა. იგი შავი ფერის საღებავით უშუალოდ ნაღესობის მოვარდისფრო თეთრ ფონზეა ნაწერი ოხელი ყალმის მსუბუქი მონასმებით.

ხმლის საკიდი – წერილი სარტყელი – კაბაზე არ ჩანს, თავად ხმალი კი კტიტორს უკან აქვს გადაკიდებული – ფიგურის წელთან

მხოლოდ მისი ვადა და ორფონიანი ყაწიმი მოიხანს. სხვა პორტრეტების მსგავსად ხმლის გამოსახულება ამ შემთხვევაშიც მოწითალო-ყავისფერი ნახატის სახითაა შემორჩა.

ყურადღებას იქცევს ფიგურის ზურგს უკან ჩამოშვებული ქსოვილი, რომლის ბოლო მარცხენა ხელის ქვემოთ მოიხანს. ესაა თავისუფლად დაკიდებული წითელი ფერის ნაჭრის ვიწრო ზოლი, რომელიც ქვედა კიდევ, კუთხეებში იმავე ფერის წყვილ თასმებად გრძელდება.

კტიტორის ქვაბურა ქუდისაგან ახლა ფაქტობრივად მხოლოდ მარცხენა ნახევარი შემორჩა. თავსაბურავი ნაცრისფერია; იგი ხაკისფერი ვარაყით ყოფილა გაფორმებული.

ვერტიკალურად აღმართული კვერთხი, რომელიც კტიტორს მარჯვენა ხელში უკყრია, ისევე გაუფორმებიათ, როგორც ჩრდილოეთი კედლის დასაეღეთ კუთხეში გამოსახული ერისკაცის ინსიგნია (დიპლომურად დახეული ყავისფერი ზონარის ფრაგმენტები აქ შედარებით უკეთ მოიხანს). ესაა მხოლოდ, რომ მისი ზედა დაბოლოება არც აქ შემორჩა; ეგვე ითქმის კვერთხის ქვედა ნაწილის შესახებაც – ბუნიკი მარჯვენა ხელს ქვემოთ აღარ ჩანს და ამის გამო მისი სიგრძე უცნობი რჩება.

კტიტორის სახის ადგილზე ნაღესობა ისეა დაზიანებული, რომ ნაკეთებისაგან თითქმის აღარაფერი შემორჩა – გაირჩევა მარჯვენა თვალისა და მორკალული წარბების ნაშთები (უკანასკნელნი ისევე ნაწერი, როგორც ჩრდილოეთი კედლის დასაეღეთ კუთხეში წარმოდგენილი ერისკაცის გამოსახულებაზე). ფერწერული ფენისაგან დარჩენილი ლაქების მიხედვით ჩანს, რომ სახის ძირა ტონი ოქროსფერი ოქრისა უნდა ყოფილიყო, რომელზეც დამუშავება მუქი ყავისფრით სრულდებოდა. მხრებამდე დაშვებული ხეული თმა მოწითალო-ყავისფერ ფონზე შავი ფერის თხელი ხშირი მონასმებითაა ნაწერი.

შუა ფიგურის კაბა ღია ვარდისფერი ყოფილა (ახლა ეს ფერი ძირითადად გაყავისფრებულია); დრაპირების ხაზები მასზე მუქი წითლით მოუნიშნავთ. გამოსახულების ქვედა ნაწილი ფრესკაზე თითქმის მთლიანად არის გადაშლილი. ღია მწვანე სამკლავებს ზემოდან და ქვემოდან ამავე ფერის თითო ზოლი გასდევს. მისი შემამკობელი კუფური ორნამენტის სახე ფაქტობრივად აღარ გაირჩევა. სხვა ფიგურების თანაგვარია საოლეელი – ორნამენტული სახე მის ნაცრისფერ ფონზე შავი მონასმებით არის ოსტატურად გამოყვანილი (ტაბ. XI).

დროთა განმავლობაში ყველაზე მეტად კტიტორის სახე დაზიანებულია – ნაღესობაზე არსებულ დიდ ღრმულებს შორის ახლა მხოლოდ წარბების ფრაგმენტებია გაირჩევა. მოკლედ შეკვეცილი წვერი და მხრებზე გრძელ კულულებად დაშვებული ხეული თმა ღია ყავისფრითაა ნაწერი. დარჩენილი ნაშთების მიხედვით ირკვევა, რომ საკტიტორო რიგში გაერთიანებულ სხვა საერო პირთა თავსაბურავების მსგავსად, ამ დიდებულის ქუდიც ქვაბურა იყო, ქვედა კიდეს შემოყოლებული საოლეელით (ბეწვის გარეშე), ნაცრისფრად შეფერილი და წინ ზეთისხილისფერი ვარაყით გაფორმებული.

დიდებულის მოკლეები აქაც მხოლოდ შავი ფერის კონტურითაა მოსახსული და შეუფერავად დატოვებული, თუმცა საერო პირთა ზემოთ აღწერილი სამი ფიგურისაგან განსხვავებით, ფეხოსამოსის გრძელი ფიხები წითელი საღებავით დაუფარავთ.

საერო პირის ინსიგნია – კვერთხი – ზემოთ აღწერილთა თანაგვარია როგორც ფერით, ისე გაფორმების მხრივ. კტიტორს, მის მარცხნივ წარმოდგენილი ფიგურისაგან განსხვავებით, კვერთხი დიაგონალურად დახრილი სჭერია. მისი ზედა დაბოლოვების შესახებ ახლა ვერაფერს ვიტყვით, ქვემოთ კი იგი, როგორც ჩანს, არ გრძელდებოდა – ფერწერული ფენა ფიგურის შუაწელზე შედარებით სრულად შემოინახა და იქ კვერთხის კვალი არ ჩანს.

ხმალი ამ ფიგურასაც უკან აქვს დაკიდული; წელთან მოჩანს მხოლოდ მისი ვადა რომელიც მოწითალო-ყავისფერი საღებავით შესრულებული ბადით გაუფორმებიათ.

გამოსახულების თანმხლები სამსტრიქონიანი წარწერის ტექსტი კტიტორის თავსა და დიაგონალურად დახრილ კვერთხს შორის ყოფილა განაწილებული (სურ. 17, ტაბ. IX-გ).

7ს[- ----]
[- ----]-]7ს[- -]
ახ: 7ს[- ----]6ც

თ. ბ:
-7- ----
-----ახ
-ახ: 7ს- ----6ც----

ეს[ე არს] | [- - - - -]ის[- -]რი ა[- - -]თა

თ. ბ:
-ე- ---- -რ
-----ის
-რი: ა - -თა- ----

მარჯვენა ფიგურისაგან დღეისათვის მცირე ფრაგმენტებიდა დარჩა. კედლის ჩრდილოეთ კუთხეში ნაღესობა მთლიანად ჩამორღვეულია და საერო პირის აქ შესრულებული პორტრეტიც ამან იმსხვერპლა. გამოსახულებისაგან ახლა განირჩევა მოწითალო-ყავისფერი, წელში გამოყვანილი კაბით მოსილი ფიგურის შუაწელის მარჯვენა ნახევარი, აგრეთვე მარჯვენა მკლავის ფრაგმენტი ღია ნაცრისფერი სამკლავის ორმხრივ შემომსაზღვრავი მკრთალი ყავისფერი ხაზებითურთ. კედლის ქვედა ნახევარზე მკრთალად მოჩანს ნაღესობაზე შავი საღებავით მოხაზული მოგვების ნახატიც. რაც შეეხება წარწერას, იგი ღრთა განმავლობაში ერთიანად წარხოცილა.

საკტიტორო გამოსახულებები ქოლაგირის ეკლესიაში უშუალოდ ნაღესობის საღებავით დაუფარავ ფონზეა წარმოდგენილი. ასევე გამოუსახავთ *მატხოერის ამბლღება* ჩრდილოეთი ეკვდერის კამარაზე (ტაბ. VI). ბათქაშის თეთრ, მოვარდისფრო ზედაპირზე კტიტორთა დიდი ზომის ფიგურები, დღესაც კი, საგრძნობი დაზიანებისა და ფერადიუიანი ფენის

განმერთალების მიუხედავად, მკაფიოდ გამოიყოფა მისგან. გარეჯის ფერწერულ სკოლაში საუკუნეთა მანძილზე დამკვიდრებული ეს მხატვრული ხერხი ადგილობრივ მომუშავე ფერმწერთ ოსტატურად გამოუყენებიათ: კტიტორთა მონუმენტური ფიგურები, რომლებსაც ერთიანად მოუცავს მომცრო ეკვდერის კედლები, სათავესს შედარებით მცირე სიმაღლის გამო მთლიანად ავსებს მის ვერტიკალს; დიდი ზომის სილუეტთა რიტმი გამოსახულებების სწორედ თეთრ ფონზე წარმოდგენის წყალობითაა კიდევ უფრო აქცენტირებული. ამას კამარის ფერწერული შემკულობის მხატვრული გადაწყვეტაც უწყობს ხელს – იგი მაქსიმალურადაა განტვირთული; ჯვრის ამამაღლებელ ანგელოზთა მცირე ზომის ფიგურებსა და მედალიონს აქ მხოლოდ მისი ცენტრალური ნაწილი უკავიათ, რის გამოც ეკვდერის კამარის მოხატულობის ერთგვარი სიხალკათე კიდევ უფრო თვალშისაცემს ხდის მის ქვემოთ, დარბაზის კედლებზე ერთიმეორის გვერდით მჭიდროდ მიწყობილი ფიგურების რიგს. ყოველივე ამის გამოა, რომ ეს მომცრო გამოქვაბული სათავესი და მისი ფერწერული შემკულობა, საგრძნობი დაზიანების მიუხედავად, მნახველზე უჩვეულო შთაბეჭდილებას ახდენს; ამგვარი ეფექტი დიდად არის განპირობებული ისტორიულ პირთა – სასულიერო იერარქებისა და დიდებულთა სახეების არაჩვეულებრივად ვრცელი გაღვივებით, რომელიც ფერწერული ანსამბლის უმნიშვნელოვანეს შინაარსობრივ და მხატვრულ აქცენტს წარმოადგენდა.

საკტიტორო გამოსახულებების სიმრავლით ქოლაგირის ეკლესიის ფრესკები უთუოდ ერთ-ერთი გამორჩეულია XI-XIII საუკუნეების ქართულ მოხატულობათა შორის. მართლაც, დასახელებული პერიოდისათვის იშვიათად თუ შეხვდებით ფერწერულ ანსამბლს, ისტორიულ პირთა ამდენ პორტრეტს რომ აერთიანებდეს. თანაგვარი შემთხვევების მოხმობისას ისიც ნიშნული ხდება, რომ ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის ფერწერულ სკოლებს შორის, პირველყოელისა, სწორედ გარეჯის მრავალმთის სამეფო მონასტრებში შემორჩენილ მაგალითებს უნდა მივმართოთ. მათგან ერთში – უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიის X საუკუნის მიწურულს ან XI საუკუნის დასაწყისში შექმნილ მოხატულობაში⁴⁷ ადგილობრივ მმართველთა და მრავალმთის მესვეურთა სახეებია წარმოდგენილი (ტაბ. XII), მეორეში კი, სახელდობრ ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარი ტაძრის XII საუკუნის მიწურულის ფრესკებში –

⁴⁷ გ. აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბილისი, 1972, გვ. 69-77; გამოკვლევაში მხატვრობა X საუკუნის მიწურულთ (983 წ.) თარიღდება. უფრო გვიანი თარიღისათვის იხ: Т. В. Вирсаладзе, К вопросу о датировке первоначальной росписи северного придела главного храма монастыря Удабно в Давид-Гаредже, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების შტაბი, 1968, №6, გვ. 223-239; А. И. Вольская, Росписи средневековых трапезных Грузии, გვ. 76-79; A. D. Eastmond, Royal Imagery in Medieval Georgia, Pennsylvania, 1998, p. 56, fig. 36-37.

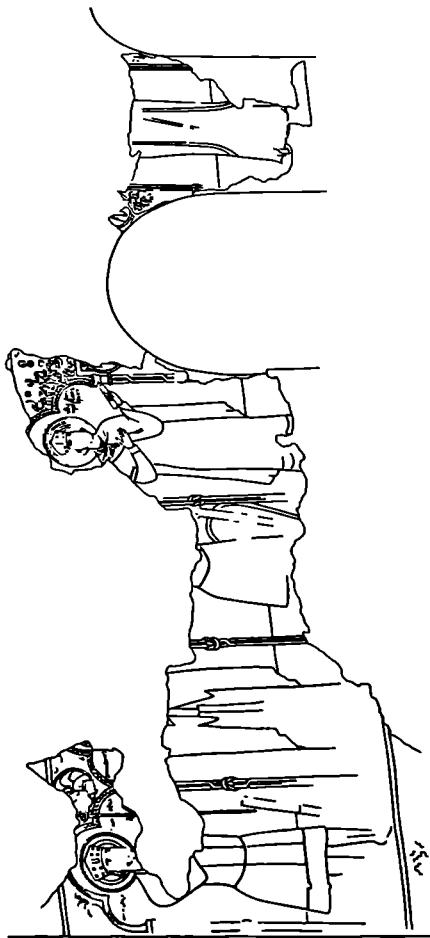
ერთიანი საქართველოს მეფეთა უზრევლოდ ვრცელი რიგი⁴⁸ (სურ. 18-19). ცხადია, ეს შემთხვევები როგორც ურთიერთისაგან, ისე საკუთრივ ქოლაგირისაგან სხვაობს არამარტო საკტიტორო რიგის შემადგენელი პორტრეტების მიხედვით, არამედ იმ წინაპირობებითაც, რომელთაც უნდა განესაზღვრათ სახეთა არჩევანი და მათი თანამიმდევრობა.

საკტიტორო რიგის ისტორიულ მნიშვნელობას დიდად ზრდიდა გამოსახულებათა თანმხლები ვრცელი წარწერებიც, რომლებიც, უდავოა, მრავალ საგულისხმო ცნობას შეიცავდა იმპაინდელი საქართველოს პოლიტიკური ვითარებისა თუ სულიერი ყოფის სხვადასხვა მხარესთან დაკავშირებით. ფერწერის დაზიანებამ შეუძლებელი გახადა არამარტო მათი მეტნაკლებად სრული სახით ამოკითხვა, არამედ ტექსტებში მითითებული სახელებისა და ისტორიული რეალიების გარკვევაც. გამოინაკლის წარმოადგენს რამდენიმე წარწერა, თუმცაღა ისინიც საგრძნობლად ფრაგმენტულია და, ამდენად, მათი ნაწილის თაობაზეც მხოლოდ სავარაუდოდ თუ შეიძლება მსჯელობა.

ისევე, როგორც საკტიტორო გამოსახულებებისათვის საზოგადოდ, ქოლაგირშიც თვალსაჩინოა ისტორიულ პირთა გამოსახულებების განაწილება-განთავსების ერთ-ერთი უმთავრესი პრინციპი: ხაზგასმული იერარქია თანადროული საქართველოს როგორც პოლიტიკური ვითარებისა და სოციალური წყობის შესაბამისად, ისე სულიერი ცხოვრების რეალობათა გათვალისწინებით. კტიტორთა რიგს ტაძრის ჩრდილოეთი ეკვდერის ორსავე – როგორც სამხრეთ, ისე ჩრდილოეთ – კედელზე სასულიერო პირები უდგას სათავეში. მათი შესამოსელი, ისევე როგორც წარწერებისაგან შემორჩენილი ფრაგმენტები ცხადყოფს, რომ აქ საქართველოს ეკლესიის იერარქია მთელი დასი უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი (საერო მმართველებთან, ძირითადად ერისთავთ-ერისთავებთან ერთად), თუმცა, ცხადია, არ გამოირიცხება მათთან ერთად ადგილობრივ მოწესეთა (მრავალმთის ცალკეულ მონასტერთა წინამძღვრის ან წინამძღვრების) გამოსახვის შესაძლებლობაც.

საკტიტორო გამოსახულებების განთავსებასთან ერთად გარკვეული კანონზომიერება თავს იჩენს მათი პორტრეტების განმარტებითი წარწერების განაწილებასა და შინაარსშიც: ვრცელი, ზოგ შემთხვევაში გამორჩეულად გრძელი წარწერები ძირითადად კტიტორის თავის ორსავე მხარეს არის განთავსებული (ამ მხრივ გარკვეულ გამოინაკლის წარმოადგენს დასავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში წარმოდგენილი დიდებული ფიგურა, რომლის არაჩვეულებრივად ვრცელი ტექსტი მის ფიგურასა და კვერთხს შორის ოცდასამ სტრიქონად გაუნაწილებიათ). ტექსტთა ერთი ნაწილი იწყებოდა ფორმულით: **ესე არს**, რასაც, როგორც ჩანს, მოსდევდა მითითება კტიტორის წარმომავლობის თაობაზე; შემდეგ კი აღნიშნული იყო მისი მოხელეობა და წოდება. საკტიტორო გამოსახულებათა თანმხლები წარწერების ამგვარი რეგლამენტაცია ამ მხრივაც

⁴⁸ ზ. სხირტლაძე, სამეფო კტიტორული პორტრეტი გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერში, *საბჭოთა ხელოვნება*, 1983, №11, გვ. 96-110; მისივე, კვლავ ნათლისმცემლის საკტიტორო პორტრეტების შესახებ, *საბჭოთა ხელოვნება*, 1987, №3, გვ. 108-113; მისივე, *Les portraits de l'église principale du monastère Natlismtsemeli à Garedja*, *Зорпак*, №23, 1993-1994, p. 5-14.

სურ. 18

სურ. 19

აშკარად გარკვეული პრაქტიკის არსებობაზე მიმანიშნებელი უნდა იყოს და იგი ქართულ კედლის მხატვრობაში ტრადიციულადაც უნდა ქცეულიყო. სხვა თანაგვარ შემთხვევათა შორის ამ მხრივ ყველაზე ნიშნული ჩანს ზემო კრიხის მოხატულობის მაგალითი – იქაც ხომ საკტიტორო გამოსახულებათა თანმხლები წარწერები მსგავსადაა შედგენილი.⁴⁹ გარკვეული შინაარსობრივი და სტრუქტურული პრინციპის არსებობა ივარაუდება ატენის სიონის კტიტოროთა გამოსახულებების თანმხლებ წარწერებშიც, სადაც, პორტეტის მარჯვენა მხარეს კტიტოროის ვინაობა უნდა ყოფილიყო აღნიშნული, მარცხნივ კი – მის მიერ გაღებული შეწირულობები.⁵⁰ ცხადია, ამ სამ ძეგლში თავს იჩენს დროით განპირობებული გარკვეული სხვაობაც: ზემო კრიხის XI საუკუნის დასაწყისის

⁴⁹ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земло Крихи, *Ars Georgica*, 6, 1963, с. 117-118.

⁵⁰ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის საკტიტორო წარწერები, *ძეგლის მეგობარი*, №19, 1969, გვ. 30-37; მისივე, ატენის სიონის მოხატულობის კტიტოროთა იდენტიფიკაცია, *საბჭოთა ხელოვნება*, 1982, №5, გვ. 86-100; თ. ვირსალაძე, ატენის სიონის მოხატულობა, თბილისი, 1984, გვ. 5-19; მისივე, ატენის სიონის მხატვრობის დათარიღებისა და კტიტოროთა პორტრეტების იდენტიფიკაციის საკითხები, *საბჭოთა ხელოვნება*, 1988, №4, გვ. 129-144; მისივე, ატენის სიონის მხატვრობისა და კტიტოროული პორტრეტების იდენტიფიკაციის საკითხისათვის, *Ars Georgica*, 10, 1991, გვ. 103-142. ამ საკითხთან დაკავშირებით ბოლო ნარკვევი მცირე ხნის წინ გამოქვეყნდა (გ. აბრამიშვილი, კიდევ ერთხელ ატენის სიონის მოხატულობის თარიღსა და კტიტოროთა იდენტიფიკაციის საკითხებზე, *საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები*, V, 1999, გვ. 72-88).

ფრესკებზე ფორმულა ბეერად უფრო ლაკონურია, სულ რამდენიმე სიტყვის მომცველი, მაშინ როცა ქოლაგირში ზოგიერთ წარწერას, როგორც ჩანს, ერთგვარ მატრიანესაც კი წარმოადგენდა. თუმცადა, ქოლაგირის მოხატულობაში განმარტებითი წარწერების აღნაგობა და შინაარსი, კტიტორის მნიშვნელობის შესაბამისად, ყველგან თანაგვარი რომ არ უნდა ყოფილიყო, ამაზე მათი განსხვავებული მოცულობაც მეტყველებს. ამის მაგალითია სამხრეთი კედლის უკიდურესი დასაველეთი კუთხის ფიგურა (ბეშქენ, ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის ძე), რომლის წარწერაში მარტოოდენ მისი სახელი და წარმომავლობაა აღნიშნული. სასოგადოდ თავისი ინფორმაციულობით, ისევე როგორც მკაფიო სტრუქტურით, ქოლაგირის საკტიტორო წარწერებს ჩვენში მხოლოდ რამდენადმე თუ შეედრება მეფის მხატვარ თევდორეს წარწერები, რომლებიც მის მიერ მოხატულ ეკლესიებში შემორჩა.⁵¹

განმარტებითი წარწერის არანაირი კვალი არ ჩანს ჩრდილოეთი კედლის დასაველეთ კუთხეში წარმოდგენილი მცირეწლოვანი ყრმის ფიგურასთან. შესაძლოა, მისი სახელი მის უკან მდგომი დიდებულის - როგორც ჩანს, მამამისის, პორტრეტთანვე იყო მოცემული.

ეკედერის სამხრეთ კედელზე იერარქიული რიგი გარკვეულწილად დარღვეულია, რადგან ვახირთუხუცესის წინ კიდევ ერთი ფიგურაა გამოსახული. ქრისტიანულ ხელოვნებაში ასწლებულთა მანძილზე დამკვიდრებული წესისამებრ, აქ თავად მეფის, დედოფლის, უფლისწულის ან სამეფო ოჯახის სხვა რომელიმე წარმომადგენლის პორტრეტი იქნებოდა საგულეებელი და არა რომელიმე დიდებულის სახლის წევრისა. მაგრამ ქოლაგირში ამგვარი შეუსაბამობის მიზეზი თავად წარწერაში არის მითითებული - ერისთავთ-ერისთავი ვარდანი, რომელიც ფრესკაზე გამოუსახავთ, მეფე დიმიტრის გაზრდილია, ე.ი. იგი იმუამინდელი საქართველოს სამეფო კარის უახლოესი პირია, გარკვეული ღირსებებითა და შესაბამისად, პატივით აშკარად გამორჩეული როგორც სასოგადოდ ქვეყნის უზენაეს ხელისუფალთა წრეში, ისე საკუთრივ ამ მხარის მმართველ საგვარეულოში. მისი შესამოსელი - გრძელი, ტერფებამდე დაშვებული კვართი და მოსასხამი იმაზე უნდა მიანიშნებდეს, რომ ერისთავთ-ერისთავის ძე სასულიერო ხარისხის მატარებელია. ყოველივე ამასთან რამდენადმე შეუსაბამო ჩანს კტიტორის თავსაბურავი, რომლის მარცხენა კიდეზე თითქოს ბეწვიანი ქობის ფრაგმენტები გაირჩევა.

იმ მწირ მონაცემთა შორის, რომლებიც ქოლაგირის საკტიტორო გამოსახულებებისა და აქედან გამომდინარე, გამოქვაბული ეკლესიის ფრესკების შესრულების პერიოდის დასაზუსტებლად ამჟამად მოგვეპოვება, ერთ-ერთი ყველაზე ფასეული და ხელმოსაჭიდი ჩანს ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის წარწერაში მოხსენიებული მეფის სახელი - **დიმიტრი**. ასორმოცდაათ წელზე მეტი ხნის მომცველი პერიოდის განმავლობაში, რომელზეც ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობასთან დაკავშირებით გვიხდება მსჯელობა, ამ სახელით ორი მეფეა ცნობილი: დემეტრე I (1125-1156 წწ.), დავით აღმაშენებლის ძე და დემეტრე II (1271-1289 წწ.), დავით ულუს ძე, თავდადებულად წოდებული. ნათელი უნდა იყოს, რომ

⁵¹ Н. А. Аладашвили, Г. В. Алибегашвили, А. И. Вольская, Живописная школа Сванети, Тбилиси, 1983, с. 30-32.

იმ შემთხვევაში, თუკი ერისთავთ-ერისთავ ვარდანს დასახელებულთაგან პირველის აღზრდილად მივიჩნევთ, გამოქვაბული ეკლესიის მოხატულობის შესრულების სავარაუდო პერიოდს XII-XIII საუკუნეთა მიჯნას ვერ გადასცდება; რაც შეეხება მეორე ვარაუდს, ასეთ შემთხვევაში ფრესკების შესრულების ქვედა ქრონოლოგიური მიჯნა XIII საუკუნის მიწურულით, უფრო კი XIV საუკუნის დასაწყისით უნდა განისაზღვროს.

ყოველივე ამასთან დაკავშირებით მრავლისმთქმელია სამხრეთი კედლის მეორე გამოსახულება და მისი განმარტებითი წარწერიდან დარჩენილი ტექსტი. ფრესკაზე **მწიგნობართუხუცესისა** წარმოდგენილი – ერთ-ერთი ყველაზე წარჩინებული მოხელე საქართველოს სამეფო კარზე, ვაზირი, რომელიც გარკვეულ ეპოქაში სასულიერო იერარქისა და პირველი ვაზირის სახელოებს ითავსებდა.⁵² ჩვენს შემთხვევაში ნიშნული უნდა იყოს ის, რომ ფრესკული პორტრეტის განმარტებით წარწერაში სწორედ ეს გარემოება არის ხაზგასმული – ტექსტში ხომ პირდაპირაა მითითებული, რომ კტიტორი **ვაზირთუხუცესისა**, ე.ი. უწინარესი სამეფო კარის უმაღლეს მოხელეთა რიგში.

სავაზიროს საკითხი მრავალჯერ გამხდარა საგანგებო კვლევის საგანი ბოლო ათწლეულების განმავლობაში.⁵³ მწიგნობართუხუცესის სახელო და მისი რაობა იმ საკითხთა რიგისაა, რომელთა თაობაზეც მოსაზრებები და დაკვირვებები მრავალჯერ გამოითქვა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ამჟამად უკვე საყოველთაოდაა გაზიარებული თეალსაზრისი, რომლის თანახმადაც მწიგნობართუხუცესის სახელო ქვეყნის სამეფო კარზე დაკით IV აღმაშენებლის დროიდან უნდა არსებულებოდა.⁵⁴ ცნობილია XI-XIV საუკუნეების მანძილზე მოღვაწე მწიგნობართუხუცესთა რიგი, რომელსაც, თუმცაღა, ვრცელი ხარვეზები ახლავს. ესაა: გიორგი (1103/4-1118 წწ.), სვიმეონ (ჩანს 1118-1141 წწ.), იოანე (ჩანს 1161-1178 წწ.), ანტონ გლორისთავის ძე (1178-1184 და 1185-1204წწ.), მქაქელ მირიანის ძე (1184-1185 წწ.), თეოდორე (1204-1206 წწ.), არსენი (დაახლ. 1235-1248 წწ.), ბასილი (1248?-1265 წწ.), გიორგი (XIV ს. მეორე ნახ.).⁵⁵

⁵² მწიგნობართუხუცესის სახელოზე ბევრჯერ დაწერილა. მრავალთაგან დაეახელებოთ ძირითადს: ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. შრომები, ტ. VI, თბილისი, 1982, გვ. 264 და შემდ.; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, მისივე წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბილისი, 1966, გვ. 11-12; რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბილისი, 1973, გვ. 244-245; შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბილისი, 1979, გვ. 79-102; ი. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII სს. საქართველოში, თბილისი, 1983, გვ. 100-121.

⁵³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, გვ. 258-340; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 5-56; შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 9 და შემდ.; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბილისი, 1979, გვ. 636-637; გ. ოსიშვილი, XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1981, გვ. 49-63; ი. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 152-162.

⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39; რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბილისი, 1973, გვ. 245; შ. მესხია, ძლევა და საკვირველი, თბილისი, 1972, გვ. 33; ი. ანთელავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 99-104.

ადრევე უნდა დამკვიდრებულიყო მწიგნობართუხუცესის უპირატესი ადგილიც დარბაზის რიგის სხვა უხუცეს მოხელეთა შორის, ამასთან თავის მაქსიმალურ აღზევებას ეს სახელო XII საუკუნის მკორე ნახევარში, გიორგი III-ის ზეობიდან მოკიდებული აღწევს.⁵⁶ თუმცა კი ეს მდგომარეობა დიდხანს არ გაგრძელებულა – XIII საუკუნის დასაწყისისათვის, ათაბაგის სახელის წინ წამოწევის კვალად, მწიგნობართუხუცესი თანდათან ემცრობა და პირველობას კარგავს. “ათაბაგობის შექმნით და მისი ამირსპასალარობასთან ფაქტობრივი შეერთებით ... საქართველოს მეფეს ერთბაშად “ორი მამა” გაუჩნდა მწიგნობართუხუცესისა და ათაბაგის სახით. ცხადია, დროთა განმავლობაში სასწორი იმ მამის მხარეს უნდა გადახრილიყო, რომელსაც ძლიერი რეალური დასაყრდენი გააჩნდა. სამეფო ხელისუფლების დასუსტების შემთხვევაში ასეთს ათაბაგ-ამირსპასალარი წარმოადგენდა.”⁵⁷ საისტორიო წყაროების მიხედვით, XIII საუკუნის შუახანებიდან ამ ხელს იღებდა ერთგული და, შესაბამისად, მათ მიერ დაწინაურებული დიდებულები ღებულობდნენ (ამ მხრივ ყველაზე ნიშნული სადუნ მანკაბერდელის, შერბაროქის ძის მაგალითი უნდა იყოს⁵⁸). ასე რომ, იმხანად ვაზირთა შორის უპირველესად, ვაზირთუხუცესად უკვე ათაბაგი ჩანს. იგი, იმავდროულად, ამირსპასალარის სახელსაც ფლობდა. უთუოდ ანგარიშგასაწევია ის დაკვირვებაც, რომლის მიხედვითაც დასახელებული პერიოდიდან აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარზე აღარც კი ჩანს მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი.⁵⁹ ყოველივე ზემოთ აღნიშნულთან დაკავშირებით ნიშნული უნდა იყოს ჟამთააღმწერლისეული მითითება, რომ ივანე მხარგრძელს “პატივი ათაბაგობისა მინებებოდა დეღისა მათისა თამარისგან. რამეთუ იყო ათაბაგობა ისრე განდიდებული, [რომელ] იყო უმეტეს სხუათა ერისთავთასა: ესე იყო ვაზირი კარსა მეფისასა.”⁶⁰ იმავე ავტორის ცნობით, ჯალალედინის მიერ წარგზავნილი მოციქული ბიჯნისს

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30. შდრ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 640.

⁵⁷ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 72.

⁵⁸ ი. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 136-138.

⁵⁹ გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1961, გვ. 197.

⁶⁰ შ. მესხია ვარაუდობდა, რომ მწიგნობართუხუცესისათვის პირველობა ათაბაგს XIII საუკუნის 60-იანი წლებისათვის უნდა ჩამოერთმია (შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 78). ამ მოსაზრებას იზიარებს ი. ანთელავაც (იხ. მისი, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 138).

⁶¹ ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 152 (შემდეგ – ჟამთააღმწერელი).

ეკვი, რომელიც ამ ცნობასთან დაკავშირებით შეიძლება გაჩნდეს, უმთავრესად თხზულების შექმნის დროს უკავშირდება და გულისხმობს, რომ მოხმობილი რეაქციების ნაწილი ჟამთააღმწერლის ეპოქის ამსახველი შეიძლება იყოს ყოფილიყო. ასეთ შემთხვევაში დამაფიქრებელი ჩანს ის გარემოება, რომ ჯალალედინის შემოსევის პერიოდზე, XIII საუკუნის 20-იან წლებზე საუბრისას ისტორიკოსთან რეალურად იქნა ასახული ქვეყნის სამოხელეო წყობაში მომხდარი ცვლილებები, რის შედეგადაც ვაზირთა შორის პირველობა უკვე ათაბაგის ხელში იყო გადასული.

მყოფ ავაგ ათაბაგს ასე მიმართავს: *“შენ ხარ ეაზირთუხუცესი მეფისა და ითუალავე საქართველოსა”*.⁶¹ ეს ფაქტი ქართულ ისტორიოგრაფიაში უწინდელი პირველი ვაზირის, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელს დამცრობაზე მინიშნებად არის მიჩნეული. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, იმ დროიდან სამეფო საქმეთა განგება ათაბაგის ხელში უნდა გადასულიყო;⁶² იგი ამასთან დაკავშირებით მიუთითებდა, რომ ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პირობებში *“ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის”* მნიშვნელობა კიდევ უფრო დასუსტდა. *“XIII ს-ში პირველი ვაზირი, “ვაზირთა უხუცესი” ნამდვილად არის არა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, არამედ ათაბაგი, რომელიც ამავე დროს ამირსპასალარიც არის”*.⁶³ რაც მთავარია, ათაბაგ-ამირსპასალარის უფლებები საგრძნობლად გაიზარდა სამეფო მონასტრებზეც, რომლებიც, როგორც აღინიშნა, უწინ მწიგნობართუხუცესის საურავს წარმოადგენდა.⁶⁴ ამ ცვლილებათა ერთ-ერთ სავარაუდო წინაპირობად ასახელებენ იმ მიძიმე მდგომარეობას, რომელშიც მცხეთის ეკლესიის საქონებელი და სამწყსო, ისევე როგორც სამეფო მონასტრები აღმოჩნდნენ XIII საუკუნის მეორე მეოთხედიდან მოკიდებული (შდრ.: *“ხოლო ქუეყანა სამეფო, საყდარნი და მცხეთა და მისი მიმდგომი ქუეყანა და მონასტერნი არავისგან იცეპოდეს, რამეთუ წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი თუხისა ქუეყანისათვის ზრუნვიდეს”*).⁶⁵ ქვეყნის ძნელბედობისას სამეფო საქონებელთან მიმართებით მომხდარ ცვლილებებზე, სახელდობრ სამეფო მონასტრების ათაბაგ-ამირსპასალარის დაქვემდებარებაში გადასვლაზე უნდა მიანიშნებდეს სტეფანოს ორბელიანის ცნობა 1216 წელს ნორავეანქისა და ტათევის მონასტრებს შორის წმინდა ჯვართან დაკავშირებით ატეხილი დავის თაობაზე.⁶⁶ დავასთან დაკავშირებით მოწვეულ კრებას თაყად ათაბაგ-ამირსპასალარი ივანე მხარგრძელი უაღკებოდა. ცხადია, შემთხვევითი არ ყოფილა, რომ მონოფიზიტურ მონასტერთა შორის ატეხილი დავის გარჩევაში, საქართველოს სამეფო კარის უმაღლესი მოხელის განგებით, სომხური მხარის წარმომადგენლებთან ერთად ქართველი დიდებულები და, რაც მთავარია, საქართველოს ეკლესიის იმჟამინდელი მესვეურები მონაწილეობდნენ. ნიშნეულია, რომ ესაა *“დიდი ჭყონდიდელი, ვარძიის წინამძღვარი, ახტალის წინამძღვარი და დიდი მამამთავარი გარეჯისა”*. მართალია ჭყონდიდელი აქ საეკლესიო წარმომადგენელთა რიგშია დასახელებული, მაგრამ იგი არც წინამძღოლია კრებისა და არც სხვათაგან ისე გამორჩეული, როგორც მწიგნობართუხუცესი. შესაბამისად მისი მნიშვნელობა ამ პერიოდისათვის გარკვეულად დამცრობილია; გარეჯისა და ვარძიის მონასტერთა წინამძღვრები კი

⁶¹ იქვე, გვ. 172.

⁶² ნ. ბერძენიშვილი, უამთაღმწერელი, მისივე წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX, თბილისი, 1979, გვ. 245.

⁶³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII-XIV სს. (კონსპექტი), მისივე წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965, გვ. 59-60.

⁶⁴ დ. კლდიაშვილი, ავაგ ათაბაგის წარწერა გარეჯის მრავალმისის უდაბნოს მონასტერში, *მრავალთავი*, XVIII (იბეჭდება).

⁶⁵ უამთაღმწერელი, გვ. 224.

⁶⁶ ი. აბულაძე, სტეფანოს ორბელიანის ისტორიის ერთი ცნობის გამო, შრომები, ტ. IV, თბილისი, 1985, გვ. 54.

სამეფო მონასტრებს წარმოადგენდნენ ამ კრებაზე და ისინი მეისტორიის მიხედვით სხვა მოწვეულთა მსგავსად ათაბაგს დაუსხამს კრებაზე.

ასე რომ, მწიგნობართუხუცესის, როგორც ვაზირთა შორის უპირატესის, მით უფრო კი საეპისკოპოსოს ხელმძღვანელის (ანუ *ვაზირთუხუცესის*) სახელოს არსებობა გარკვეული ქრონოლოგიური მონაკვეთით იფარგლება და იგი XIII საუკუნის პირველ ნახევარს ვერ გადასცდება. ქოლაგირის გამოქვაბული ეკლესიის ფრესკა სწორედ ამის შესაბამის ვითარებას ასახავს: კტიტორთა რიგს მეფის გაზრდილი დიდებულის შემდგომ აქ სათავეში მწიგნობართუხუცესი უდგას; რაც მთავარია, წარწერაში საგანგებოდაა მითითებული მისი უპირატესობა, მეთავეობა სამეფოს უმაღლეს მოხელეთა, ვაზირთა შორის, ხაზგასმულია მეფის მიერ მისი “თუსთა მწიგნობართა უხუცესად და ვაზირთუხუცესად” დადგინების ფაქტი.

ქოლაგირის ეკლესიის საკტიტორო რიგის შესრულების საეპარაუდო პერიოდის განსაზღვრისას, ცხდია, სხვა გარემოებებსაც უნდა მიექცეს ყურადღება, მით უფრო, რომ XII-XIII საუკუნეებისათვის მრავალმთის ამ კუთხის, სახელდობრ ივრისპირეთის მდგომარეობის თაობაზე წყაროებს საგულისხმო სურათი აღუბუჭდავს.

ივრისპირა გარეჯის ის ნაწილი, სადაც მრავალმთის გამოქვაბული მონასტრებია თავმოყრილი, ადრეული ხანიდან მოკიდებული კამბეჩოვანის ფარგლებში იყო მოქცეული.⁶⁷ კამბეჩოვანი ცენტრით ხორნაბუჯში გარკვეული დროის მანძილზე (VII-X საუკუნეებში) კახეთ-ქვერეთის სამეფოს ერთ-ერთ საერისთავოს წარმოადგენდა, XI-XIII საუკუნეებში კი იგი საქართველოს ერთიანი სამეფოს ფარგლებში ხორნაბუჯის საერისთავოში შედიოდა.⁶⁸ ამ კუთხისადმი გამორჩეულ ინტერესს მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა მისი ბუნებრივი პირობები; ვახუშტი ბატონიშვილთან ამ მხრივ გარეჯის ქვეყნის საგულისხმო სურათია წარმოდგენილი: ივრისპირეთი — “და არს ადგილი ესე ზამთარ თბილი, ბაღახიანი, მცირეთოელიანი, ნადირ-ფრინელიანი, ჰავითა მშენიერი, ხოლო ზაფხულ ცხელი, ხაშმიანი, გაუძღისი;” მრავალმთის ცენტრალური ნაწილი — “საგარეჯოს ქუევით, უტყეო მცირეთაგან კიდე, ნადიან-ბაღახიანი, ღერწოვანი, უმდინარო, თენიერ იორის მდინარისა, და მცირე-წყაროიანი. ხოლო ჰავითა არიან მშენიანი, ზამთარ თბილი, ზაფხულ ცხელი და არა ეგდენ, მცირე-თოელიანი, უყინულო, უყივნო, ეინაშაგან ვეროდეს განყოინაეს მდინარეთა, და არცა დაადგრების თოვლი დღე სამ, და უქარო არამედ იორს და მტკუარს შუა ასტყდების მცირე მთა ხორანთიდამევე, რომელსა ეწოდების გრძელტბა და გარეჯა ... მდებარებს მთა ესე, ვითარცა მდინარე იორისა, და არს უტყეო, თენიერ ძეძუთა და თუთუბოთა, და ეგეთთა სხუათა მრავალთა ... გარნა არს ბაღახიანი ზამთარიც, და გამოიზრდებიან სიმრავლე არვეთა, მროწლეთა, ჯოგთა, რემათა იმი-

⁶⁷ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, თბილისი, 1997, გვ. 12-13; გამოკვლევას დართულ რუკაზე ივრისპირა გარეჯის მონასტრები — ბერების სერის კომპლექსები (საბერებუბითურთ), ქოლაგირი, დიდი ქვაბები, პატარა ქვაბები, მით უფრო კი პირუკულმა და სატორგე სწორედ კამბეჩოვანის ფარგლებშია მოქცეული.

⁶⁸ თ. თოდრია, ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, 1982, გვ. 80.

ერ და ამიერ.” აგრეთვე “ხოლო მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს ფრიად ნაყოფიერი, ვინაათგან აღმოვლენან რუნი, და ირწყვიან ეელნი, და სცენდებიან ყოველნი მარცვალნი და დასდევს იორს მცირე ჭალაცა და ლერწმოვან-ჩალიანი, და არიან ნადირნი და ფრინველნი მრავალნი და უმეტეს ჯოჯობნი”⁶⁹

კუთხის მდიდარი ბუნებრივი რესურსები თავისთავად განაპირობებდა მისი სამეურნეო ყოფის მაღალ დონეს. ამასვე უკავშირდებოდა ქვეყნის აღმოსავლეთი მონაპირე რეგიონის ტრადიციულად დიდი ეკონომიური მნიშვნელობაც – კამბეჩოვანი, სახელდობრ კი მისი იერისპირა ზოლი თავისი ნაყოფიერი სავარგულებით, მესაქონლეობისათვის დიდად გამოსადეგი მიწებით, მუდამ ექცეოდა ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფალთა თუ უცხოელი დამპყრობლების ყურადღების სფეროში. შემთხვევით არ არის ის გარემოებაც, რომ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, თვით გვიან შუა საუკუნეებშიც კი, მრავალმთის აღმოსავლეთი ნაწილი ტრადიციულად სამეფო ნადირობისათვის განკუთვნილ ადგილად ითვლებოდა.⁷⁰

ყოველივე აღნიშნულის გათვალისწინებით საესებით ბუნებრივი ჩანს აღმშენებლობის ის დიდი ტალღაც, რომელსაც სწორედ XII საუკუნეში და XIII საუკუნის დასაწყისისათვის გაედევნება თვალი კამბეჩოვანში. აღნიშნული ასევე შეეხება საკუთრივ იერისპირა გარეუკაც: XII-XIII საუკუნეთა მიჯნის მესტორიეთა, ისევე როგორც უფრო გვიანი წყაროების ჩვენება ცხადყოფს იმხანად ამ კუთხის დიდ ეკონომიკურ და კულტურულ დაწინაურებულობას, სიძლიერეს.⁷¹ თვით ვახუშტი ბატონიშვილმაც კი უწყოდა, რომ XIII საუკუნისათვის “იორის კიდე ვიდრე იმიერ და ამიერ” ვიდრე ალაზანის შესართავამდე დიდად კეთილშენი და აყვავებული იყო.⁷²

აქვე ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ ხორნაბუჯი მონაპირე საერისთავო იყო. დავით აღმაშენებელის მიერ სელჩუთაგან ქვეყნის განთავისუფლების შემდეგ ხორნაბუჯის საერისთავო კვლავ აღდგა და მნიშვნელოვანი როლი დაიკავა მას დაეკისრა ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მიჯნების დაცვა. “ეს სანაპირო ამჟამადაც ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან და სტრატეგიულად უაღრესად პასუხსაგებ უბნად რჩებოდა საქართველოს სახელმწიფოს სამხედრო-თავდაცვით სისტემაში, რამდენადაც იგი ემიჯნებოდა არანს ანუ განძის საათაბაგოს, რომელიც უკვე IX-X საუკუნეებში ისლამური სამყაროს, ხოლო XI საუკუნიდან სელჩუკიან თურქთა ფორპოსტს წარმოადგენდა ამიერკავკასიაში ქრისტიანული სახელმწიფოს წინააღმდეგ. XII ს-შიც საქართველოს მთავარი

⁶⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973, გვ. 525, 527, 528.

⁷⁰ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 131 (შემდგომში – ბასილი ეზოსმოძღვარი); ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 528.

⁷¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 61.

⁷² ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 527, 541.

საფრთხე აქედან ემუქრებოდა.⁷³

ვითარება არსებითად იცვლება XIII საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან მოკიდებული, როდესაც გარეჯის მრავალმთის აღმოსავლეთი ნაწილი, სახელდობრ ხორნაბუჯის საერისთავო/კამბეჩოვანი ზედიზედ განიცდის უცხოელთა შემოსევებს. 1225 წელს, როცა ხვარაზმელებმა *“ესრეთ რა მოაოხრეს თფილისი, იწყეს რბევაჲ, ტყუენვაჲ, კოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა ... და გაგრძელდა ესევეითარი ჳირი და ზეგარდამომავალი რისხვა ხუთისა წლისა ჟამთა, რამეთუ ორ წელ პირველ აღაოკრეს ქუეყანა და ხუთი წელი ქალაქსა დაყვეს”*⁷⁴ თუმცა, უფრო დიდი განსაცდელი იერისპირეთს შემდგომში ელოდა – იგი ხომ XIII საუკუნის შუახანებიდან დაწყებული მონღოლთა ლაშქრის არამარტო სადგომად, არამედ მათ შორის ბრძოლის ასპარეზადაც იქცა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამანადგურებელი აღმოჩნდა ოქროს ულუსისა და არანის ილხანთა მონღოლებს შორის წარმოებულ ბრძოლა, რომელმაც XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან იჩინა თავი. ბერქა ყაენსა და პულაგუ ყაენს შორის ამტყდარი ომის დროს ეს მხარე არაერთგზის გამხდარა ბრძოლის ასპარეზი. მონღოლების მხედართმთავარი, *“საბერძნეთს მდგომი დედაწულითა, რომელთა თავადი იყო ალათემურ ვინმე, კაცი სახელოვანი, აიყარა ბარგითა და დედაწულითა, და იელტოდა, და მომართა სამცხის კერძო”* საიდანაც *“აიყარა ბარგითა და დედაწულითა და გამოვლო მტკუარი და მიმართა ჯაეახეთით”*. ნადირობას მიმავალი ადგილობრივი დიდებულის მურვან გურკელელის, მახუნჯაგის ძის, დამარცხების შემდეგ *“თათართა განელეს ჯაეახეთი, და თრიალეთი, და რუსთავს მტკუარს გაიედეს, და მრავალგან მიეწიენეს თათარნი და სომხითარნი ლაშქარნი, რომელთა თვთოეულად არა არს ჟამი მოთხრობად, ყოველგან ალათემურ მძლე ექმნა. და განელეს კამბეჩიანი, კახეთი, პერეთი, ყოველგან ომითა, და წარვიდეს გზასა ბელაქნისასა.”*⁷⁵ თუმცაღა, განსაკუთრებით მძიმე და დამარბეველი გამოდგა 1265 წლის ბრძოლა, როდესაც ოქროს ურდოს ყაენი ბერქა 300 000-იანი ლაშქრით გამოემართა არანის ილხანთა ყაენის აბალას წინააღმდეგ. ამ ლაშქრობის დროს, ჟამთააღმწერლის სიტყვებით *“ბერქამან მოაოკრა ქუეყანა შირვანისა, პერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე, და მრავალი სული ქრისტიანე მოსწყევდეს, ხოლო ბერქა ყაენი დადგა მთათა შინა გარეჯისათა”*⁷⁶ ამ ლაშქრობისას საბოლოოდ უნდა მოშლილიყო კახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილი – მისი შედეგები კარგად ჩანს XIII საუკუნის 80-იან წლებში არღუნ ოირიდის მიერ ჩატარებული აღწერიდან, სადაც მითითებულია, რომ *“უმრავლესი მოოკრებულ იყო და უმეტეს პერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩიანის ვაკენი მოოკრებულ იყო გამოსლევას მას თათართასა”*⁷⁷ სწორედ იმხანად გაეკაცრიელებულა ეს რეგიონი, სახელდობრ იერისპირის საგარეჯო მამული და მისი შემოგარენი მრავალმთის კუთენილი სოფლებითურთ

⁷³ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძველი ისტორია, გვ. 107-108.

⁷⁴ ჟამთააღმწერელი, გვ. 178.

⁷⁵ იქვე, გვ. 251-252.

⁷⁶ იქვე, გვ. 254.

⁷⁷ იქვე, გვ. 274.

– ადგილობრივ შემორჩენილმა მოსახლეობამ ჩრდილოეთით, მთიანი რეგიონისაკენ გადაინაცვლა. ფიზიკურად ამოწყდა ხორნაბუჯის ერისთავთა ერთ დროს ძლიერი და მეწინავე სახლი. მცირე ხნის შემდგომ მოხლოდა მიერ ქვეყნის აღსაწერად გარმოგზავნილ ნოინის სავალალო ვითარება დახვედრია აქ: *“ამათ უამთა კუალად მოვიდა იგივე არღუნ, რომელსა აღერიცხვნეს ყოველნი საბრძანებელნი ყოველთა ყაენთანი, რათა აღთუალოს ქუეყანა და ცნას ვითარძი ქუეყანა აღშენდა, გინა აოჭრდა. აღთუალა ახლად და ცნა, რამეთუ უმრავლესი მოოჭრებულ იყო, და უმეტეს ჰერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩანის ვაკენი მოოჭრებულ იყო გამოსლვასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყაენი დიდი ბერქა.”*⁷⁸

დამარბეველ ლაშქრობათა შედეგები თვით ვახუშტი ბაგრატიონის დროსაც კი საგრძნობი და კარგად ცნობილი ყოფილა. ბატონიშვილი ამასთან დაკავშირებით მიუთითებს, *“გარნა იყო ალაზნის შესართავადმდე და ვიდრე სამგორამდე შენობანი დიდ ფრიად, არამედ მოოჭრდა გამოსლვასა ბერქასსა და შემდგომად ლანგ თემურისაგან, რომელნი ჩანან დღესაც;”*⁷⁹ სხვაგან – საკუთრივ იერისპირა მიდამოებისათვის – *“გარნა ყოფილ არსცა ძუელად შენობა დაბნებთა, არამედ შემდგომად ბერქას გამოსლვისა ოკერ არს”*⁸⁰ იმჟამინდელი ნგრევა-აოხრების მასშტაბებზე ისიც მეტყველებს, რომ თვით რუსთავეც, რომელიც მონღოლთა ლაშქრობისას აოხრდა, შემდგომში აღარ განახლებულა.⁸¹ მონღოლთა დამარბეველი თარეშის შედეგად გარეჯის ქვეყანა, ისევე როგორც კახეთ-ჰერეთის უმეტესი ნაწილი, მომთაბარეთა სამყოფელი ხდებდა; სწორედ აქეთ მოაშურეს ნომადმა მეჯოგებმა. ჟამთააღმწერლის ცნობით, *“ზამთრის დაიბანაკიან ბარდავს, მტკურისა პირსა, იორის პირთა და აღმოღმართ გაგამდე და მოტყუენვილიან, არბევიან ქართლს და სამცხეს და ჯავახეთს და აღმართ საბერძნეთამდე, კახეთს და ჰერეთს დარუბანდამდე.”*⁸²

საგულისხმო სურათი იკვეთება ამ კუთხის მმართველ სახლთა თავგადასავალთან, ისევე როგორც სამეფო ხელისუფლებასთან მათი ურთიერთობის თვალსაზრისითაც. XII საუკუნისათვის ხორნაბუჯის საერისთავოს სათავეში მახატლისძეთა გვარი ედგა. მონაპირე ერისთავის ერთგულება გიორგი III-ისა და თამარის სამეფო კარისადმი კარგადაა ცნობილი და ყველაზე უკეთ ეს იური ანდრიას ძის ლაშქრობისას გამოჩნდა (ამის თაობაზე – ქვემოთ). XIII საუკუნისათვის, ქვეყნის დაპყრობის შემდეგ, მონღოლები ამ მხარეს ეგარსლან ბაკურციხელს ჩააბარებენ. ჟამთააღმწერლის ცნობით, *“განაინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩივნეს მთავარნი, პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი საქმართა, და მას ჯელთ უდვეს სპა ჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა.”*⁸³ კამბეჩიანის განმგებლის ურთიერთობა საქართველოს სამეფო კართან იოლად არ უნდა წარმართულიყო, რადგან იგი ისე

⁷⁸ ჟამთააღმწერელი, გვ. 274.

⁷⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 528.

⁸⁰ იქვე, გვ. 541.

⁸¹ იქვე, გვ. 331, 528.

⁸² ჟამთააღმწერელი, გვ. 191.

⁸³ იქვე, გვ. 207.

აღზევდა, რომ *“ენინლა-და სახელი მეფობისა ეპყრა”,* და *“ეთარცა მეფესა მორჩილებდეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი.”* წინააღმდეგობრივი ხასიათისა ჩანს დამოკიდებულება სხვა დიდებულებთანაც, რადგან მონღოლებს *“ვეულებოდა მთავარ ყოფა მათ ზედა ევარსლანი, არა მათგან უგუარინესისა კაცისა”.* ამ წინააღმდეგობის ერთ-ერთი გაცხადება იყო კონფლიქტი კახეთ-პერეთის განმგებელსა და ამირსპასალარ ავაგ მხარგრძელს შორის – დაპირისპირება იქამდე მივიდა, რომ ამირსპასალარმა *“თავსა მათრავითა უხეთქნა და უბრძანა მას ქუეშე დაწესებულთა, რათა ცხენისაგან უპატიოდ დაამჯუჟან ქუეყანად, და ყვესცა ეგრეთ, და პატივისგან უპატიო ყვეს, და განძარცველი განაძეს”.*⁸⁴

სირთულეებით აღსავსე ჩანს კამბეჩოვანის შემდეგი ერისთავის, ბერი ხორნაბუჯელის ისტორიაც, რომელიც XIII საუკუნის შუახანებისათვის შუამავლობდა დავით ლაშას ძესა და თორღვა პანკელს შორის მომხდარი განხეთქილების დროს. თორღვას შემორიგებისათვის ალავერდის წმ. გიორგის ხატის წინაშე დადებული ფიცი დაირღვა, რის შემდეგაც ხორნაბუჯელი ერისთავის მთელი ოჯახი გადაეგო და მათი მამული უმემკვიდროდ დარჩა.⁸⁵ ამის შემდეგ ხორნაბუჯელთა სახელო ქვეყანა სამეფო კარის ხელში უნდა გადასულიყო, თუმცა გამუდმებული თარეშისა და რბევის გამო კუთხე საბოლოოდ დაემცრო, მეურნეობა განადგურდა, მისი ტერიტორიის ნაწილი კი საბოლოოდ გაუდაბურდა. აქედან მოკიდებული იურისპირეთის შემოგარენში მომთაბარე მესაქონლე ელები მკვიდრლებიან.

ქვეყნის ძნელბედობას სხვა მრავალი განსაცდელისთვისაც უნდა დაეღო სათავე. მათგან ერთ-ერთი XIII საუკუნის მეორე ნახევარში სამეფო ხელისუფლებასა და ეკლესიას შორის უაღრესად გამწვავებული ურთიერთობა იყო. ვითარებას ამ მხრივ ამძიმებდა ის გარემოება, რომ აოხრებას გადარჩენილი ეკლესია-მონასტრები მონღოლებმა გადასახადისაგან გაანთავისუფლეს (ყოველივე ეს კათოლიკოს-პატრიარქ ნიკოლოზის საგუთმპყრობელობისას, 1247/48-1282 წლებში მოხდა).⁸⁶ შესაბამისად, ქვეყნისათვის უაღრესად რთულ პერიოდში სასულიერო კერები შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ (შდრ. ჟამთააღმწერელთან: *“ხოლო ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიოთა განწესებათა არა შეაგდო საზღავი, არცა ყალანი, ეგრეთვე შიხთა და დაერეშთა, და ყოველისა სჯულისა კაცნი საღმრთოდ გაჩენილნი განათავისუფლნა”*⁸⁷). საგულისხმოა, რომ გარეჯის მრავალმთა არ ჩანს განთავისუფლებულ მონასტერთა შორის – მან მალისა და ყალანის შეუვალობა მოგვიანებით მიიღო.⁸⁸ თუმცა კი საერო და სასულიერო ხელისუფალთა შორის დიდი უთანხმოების ძირითად მიზეზი გახდა საეკლესიოთა მიწათა გამოწირვის პროცესი, რასაც საქართველოს სამეფო

⁸⁴ ჟამთააღმწერელი, გვ. 217, 222, 225. შდრ.: ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია (წიგნი მესამე), შრომები, ტ. III, თბილისი, 1982, გვ. 46-47

⁸⁵ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძეგლი ისტორია, გვ. 110-111.

⁸⁶ ჟამთააღმწერელი, გვ. 224.

⁸⁷ იქვე, გვ. 235.

⁸⁸ ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. სენიორიები, ნაწ. I, თბილისი, 1966, გვ. 127.

კარმა იმხანად მიმართა. თვით მემბტიანეც კი უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ დავით ლაშას ძე *“უამსა სიბერისა მისისასა არა მართლად ვიღოდა წინაშე ღმრთისა, და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსოთა, რომელი სანატრელთა მეფეთა შესავალნი სოფელნი მიენიჭნეს, განსკემბა, ვგრეთვე მონასტერთა”*⁸⁹ აღნიშნულ პროცესს კარგად გაედევნება თვალი XIII საუკუნის მესამე მეოთხედის წყაროებში.⁹⁰ ნიშნეულია, რომ სამეფო კარის განგებას ბასილი ჭყონდიდელ-უჯარმელი, მწიგნობართუხუცესი ახორციელებდა. ეს გარემოება კი იმაზე მეტყველებს, რომ სამეფო კარსა და ეკლესიას შორის დაპირისპირებისას სასულიერო და საერო ხელისუფლების გამაერთიანებელი ვაზირი საერო დასის მხარეზე აღმოჩნდა, რაც, ცხადია, კიდევ უფრო გაამწვავებდა ისედაც რთულ ვითარებას. ეკლესიის მოთხოვნა – დაებრუნებინათ მისთვის კუთვნილი ქონება, ახალ მფლობელებს არ შეუსრულებიათ; მეფისაგან ბოძებული სიგელი მათთვის ღვთის მოშიშებაზე უფრო მტკიცე აღმოჩნდა. ყოველივე ამის შედეგი იყო 1263 წლის საეკლესიო კრება, რომლის ძეგლისწერა საქართველოს ეკლესიის იერარქთ დავით ულუსათვის წარუდგენიათ.⁹¹ ნიშნეულია, რომ ამ წინააღმდეგობის ძირითადი ორგანიზატორი სამეფო კარის მხრიდან მწიგნობართუხუცესი ბასილი ჭყონდიდელ-უჯარმელი ყოფილა. მიუხედავად ამისა, შემდგომში, სახელდობრ დემეტრე II-ის ზეობაში, პროცესი ეკლესიისათვის შეწირული მამულების უკუგამოწირვისა კიდევ უფრო გაძლიერდა; შესაბამისად ურთიერთობა ეკლესიასა და სამეფო ხელისუფლებას შორის კვლავინდებურად გამწვავებული რჩებოდა. უამთააღმწერელი ამის თაობაზე პირდაპირ მიუთითებს კიდევ – *“მთავართა იწყეს ჭელის შეხებად საყდართა და მონასტერთა, და იწყეს მიტაცებად სოფელთა და აგარაკთა ... დაღათუ ამათ უწესობათა ღიდად ამხილებდა ნიკოლოზ კათალიკოსი და ნიკოლოზ მაწყევრელი ჯუანშერის-ძე, გარნა არაინ ყურად იღებდა სიტყუასა მათსა.”*⁹² ბრძოლა ეკლესიის მარცხით დამთავრდა. 1282 წლის ახლო ხანებში სამწყემსთაერო საყდრიდან გადადგა კათოლიკოს-პატრიარქი ნიკოლოზი. თუმცაღა, როგორც ჩანს, ამ დაპირისპირებას შეეწირა ბასილი მწიგნობართუხუცესიც, რომელიც თავად მეფის მიერ იქნა სიკვდილით დასჯილი.⁹³

XIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის მრავალმთის უდაბნოებში სამონასტრო ცხოვრების მასშტაბებთან დაკავშირებულ გარკვეულ მოწმობას წარმოადგენს ორი საბუთი: დაწერილი გრიგოლ სურამელისა შიო-

⁸⁹ უამთააღმწერელი, გვ. 256.

⁹⁰ იხ.: ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თბილისი, 1966, დამატება II, გვ. 481-500.

⁹¹ გ. გოზალიშვილი, ულუ დავითის დროინდელი საეკლესიო კრების დადგენილება, *საისტორიო მოამბე*, წ. I, 1925, გვ. 219-224 (საეკლესიო კრების თარიღად მიჩნეულია 1266-1268 წწ.); ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საქანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი, 1970, გვ. 161-164.

⁹² უამთააღმწერელი, გვ. 276-277.

⁹³ იქვე, გვ. 253, 268.

მღვიმის მონასტრისადმი (1240-იანი წლების მეორე ნახევარი)⁵⁴ და დაწერილი კახა თორელისა რკონის მონასტრისადმი (1259/1260 წწ.)⁵⁵ მათგან პირველს, სხვათა გვერდით, ამტკიცებენ “სამნივე უდაბნონი გარესჯისანი”, მეორეს კი გარეჯის სამი მონასტრის მოწესეთა სახელთ მრავალმთის უდაბნოთა წინამძღვარი (არქიმანდრიტი) ურთავს ხელს. ამ სამ მონასტერს შორის, ბუნებრივია, პირველ ყოვლისა, მრავალმთის სამი უმნიშვნელოვანესი კერა – წმ. დავითის ღაერა (უდაბნოს მონასტრითურთ), წმ. დოდოს და წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრებია საგულეგებელი. ეს გარემოება, როგორც გ. ჩუბინაშვილი ვარაუდობდა, იმაზე უნდა მიანიშნებდეს, რომ გარეჯის სხვა უდაბნოები იმხანად გაუქმებული უნდა ყოფილიყო. რასაკვირველია, არ გამოირიცხება დასახელებულთა გვერდით მოწესეთა ძმობის არსებობა რამდენიმე სხვა მონასტერშიც, მაგრამ როგორც ჩანს, ცხოვრება იქ უწინდელზე ბევრად უფრო მინაველებული უნდა ყოფილიყო. ქოლგაგირთან მიმართებით ეს გარემოება უთუოდ ნიშნეული ჩანს, რადგან ეკლესიის მოხატულობაში ჩართული, საეკლესიო იერარქთა და წარჩინებულთა დასით შედგენილი, ერცელი საკტიტორო რიგი, რომელსაც თავში სამეფო კარის უპირეულები ვაზირი უდგას, სამონასტრო აღმშენებლობის სრულიად სხვაგვარ პირობებსა და მასშტაბებს გულისხმობს.

იმ ეპოქისათვის, სახელდობრ კი დემეტრე II-ისა და მის მემკვიდრეთა ზეობის პერიოდისათვის, მრავალმთის მონასტერთა მდგომარეობაზე მსჯელობისას ტრადიციულად მიმართავენ ჟამთააღმწერლის ცნობას, რომლის თანახმადაც დემეტრე II-ის მეფობის წლებში სადუნ მანკაბერდელმა, როგორც ათაბაგ-ამირსპასალარმა “*მისცა ყალანი და მალი ათორმეტთა უდაბნოთა გარესჯისათა, და განათავისუფლა ქვეყანა გარესჯისა...*”⁵⁶ XIV საუკუნის ისტორიკოსთან მოტანილი ეს სურათი რომ ერთმნიშვნელოვანი ვერ იქნება და იმჟამინდელ ვითარებას მხოლოდ გარკვეულწილად უნდა ასახავდეს, ეს სავსებით ნათელია. ყალანისა და მალის მიცემა გარეჯისათვის, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა გარეჯის მთელი “ქვეყნის” კეთილდღეობის საწინდარი, მით უფრო რომ იმ დროისათვის მრავალმთის უდაბნოს საგრძნობი ნაწილი, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთი მხარე, როგორც აღინიშნა, მონღოლთა მიერ დაპყრობილ-აოხრებული იყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მონღოლთა მიერ ყოველმხრივ აღზევებული სადუნ შერბაროქის ქე,⁵⁷ ხოლო მის შემდგომ მისი

⁵⁴ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, თბილისი, 1984, გვ. 127: “ქ. ესე, ვითა ერისთავთ-ერისთავსა, ქართლის ერისთავსა გრიგოლსა და ძმასა მისას თაჟისა ჯღოთა დაუწერია და წაღოსა შიოსდა ნაცჳთი უდაბნოსა მისისაგან რუელსავე წესსა ზედა გაუთავისუფლებია სოფელი გაჯაყელთათ, კოტმნითურთ, მოწამენი ვართ ჩუენ, სამნივე მონასტერნი გარესჯისანი და დაეაბტკიცებთ თუისის კელითა”. საბუთის თარიღისათვის იხ.: ნ. შოშიაშვილი, XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVIII-B, 1954, გვ. 120-123.

⁵⁵ იქვე, გვ. 154: “ამის მეჭურჭლეთ-უხუცესის კახასაგან დაწერილსა მისის ნასყიდის სოფლისათვის, რომელი შეუწირავს მისის მონასტრისადა, ჩუენ ს ა მ ი ს ა ვ ე უდაბნოსა გარესჯისა მ: წ: (მოწესენი/მწირნი?) და ყოველნივე ერთსულობით დაუმტკიცებთ.” ანტონი, რომელიც ამის შემდგომ იხსენიება დამტკიცებაში, გარეჯის მონასტრის ერთ-ერთი წინამძღვარი უნდა იყოს.

⁵⁶ ჟამთააღმწერელი, გვ. 272.

ვაჟი – ხუტლუბუღა თანამედროვეთა შორის არანაირად არ გამოირჩეოდნენ თავისი საკტიტორო მოღვაწეობით. ნიშნეულია, რომ მათი სახელები ხშირად დასტურდება საქართველოს სამეფოს სამხრეთი პროვინციებში, მათ შორის შედარებით მრავლად – სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაპირე კუთხეების – გაგისა და ლორეს როგორც ქალკედონიტურ ისე მონოფიზიტურ ეკლესია-მონასტერთა ეპიგრაფიკაში;⁹⁷ მაგრამ ყველა შემთხვევაში ისინი იხსენიებიან, როგორც ამ მხარეთა განმგებლები და არა მაშენებლები. ამგვარ პირობებში სავსებით ბუნებრივად უნდა ჩანდეს ის გარემოებაც, რომ ფაქტობრივად არაფერია ცნობილი სადუნის საკტიტორო ღვაწლზე კახეთ-ჰერეთში, კერძოდ კი გარეჯში. ყოველივე ეს იმიტომაც არის დამაფიქრებელი, რომ აღსულებულმა დიდგვაროვანმა ჯერ კიდევ ადრე “იურვა მეფის დიმიტრისაგან თელაეი და ბელაქანი, და მრავალნი ქუეყანანი”.⁹⁸

ლა მაინც, ყოველივე ამის მიუხედავად, რომც დაგვეშვა ქოლაგირის ეკლესიის პორტრეტების შესრულება XIII საუკუნის გასულს ან XIV საუკუნის დასაწყისისათვის, ვაზირთა შორის უპირველესის სახელოს ფლოზა მწიგნობართუხუცესის მიერ, მეტიც – მისი მეთაურობა სადუნ მანკაბერდელისა და ხუტლუბუღას სახელო მხარეში ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა. მით უფრო უჩვეულოდ წარმონდებოდა სადუნისა და მისი ძის ძლიერების დროს მწიგნობართუხუცესის, როგორც ვაზირთუხუცესის გამოსახვა სამეფოს უმაღლეს მოხელეთა რიგის თავში, მეფის გაზრდილი დიდებულის შემდეგ, რაც მთავარია, თვით სადუნის წინ.

ზემოაღნიშნული ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს XIII საუკუნის

⁹⁷ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 97-103; შდრ.: ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა ბრძოლის ისტორიიდან XIII საუკუნის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, გვ. 106-112; გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 46-48, 140-141.

⁹⁸ ასეთია, მაგალითად, დელპუტ ვანქის მთავარი ეკლესიის გვერდით მდებარე ხაჩკარის წარწერა, დათარიღებული 1274 წლით, მაკარავანქის დასავლეთ კედელზე (1274 წლის შემდგომ), ექვსი წარწერა არაქელოც ვანქის შემოგარენში (შესრულებულნი 1251, 1267, 1273, 1274 და 1276 წ.წ.), *ჩიქანს ლაქაქიანაჲსკანს, ყრასკ VI, ჩხიქანსი ერქანს, კაღაშაქსი S. სქაყკანს, ლ. ლანაქილანს, სრხქანს*, 1977, ლ. 112, 165-166, 209-213, 218, 220-221, სკ. 104, 135, 137, 139, 140 (საგულისხმოა, რომ მათგან უადრესში იხსენიება სადუნის კიდევ ერთი ვაჟი – პაპაცი (*შაყაყ*), რომელიც სხვა წყაროებში არ გვხვდება). როგორც ჩანს, გარკვეულ შეწვენაზე საუბარი შესაძლებელია მხოლოდ პ ა ლ ბ ა ტ თ ა ნ დაკავშირებით, სადაც წმ. ჯერის ეკლესიის მოხატულობაში ხუტლუბუღასა და, შესაძლოა, სადუნის პორტრეტები იქნა ჩართული (იხ.: Н. Я. Марр, Фресковое изображение парона Хутлу Буги в Ахпате, Христианский Восток, т. I. вып. 3, 1912, таб. XXI; 4. *ღაჭარაქკანს, ლაოქაოთ, სრხქანს*, 1962, ლ. 152, სკ. 41; А. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979, с. 152. აშკარად გაუგებრობასთან არის დაკავშირებული აეტორის მითითება იმის თაობაზე, რომ ქალბატის მოხატულობა სადუნის განგებით შეიქმნა 1313 წელს (იქვე). ცნობილია, რომ სადუნის 1282 წელს გარდაცვალება (უამთააღმწერელი, გვ. 281, 284).

⁹⁹ უამთააღმწერელი, გვ. 272.

მიწურულისა და XIV საუკუნის დასაწყისისათვის მრავალმთის სამონასტრო ცხოვრება მთლიანად მიხვედრული უნდა ყოფილიყო, ანდა მხატვრული შემოქმედება – ერთიანად დაშრეტილი. ისევე როგორც სამეფოს ცალკეულ კუთხეებში, მეტადრე ძველ სასულიერო კერებში, მრავალმთის ცენტრალური ნაწილის მონასტრებში კვლავ მაკედრობენ მოწესეები, იკვეთება და იხატება ქვაბ-სამლოცველოები. *“მოუწოდა მეფემან კათალიკოსსა აბრაჰამს და ეპისკოპოსთა, მონასტერთა და უდაბნოთა გარეგნისა მღუდელ-მონაზონთა და ყოველთა მთავართა სამეფოსა მისისათა”*¹⁰⁰ – მოგვითხრობს ჟამთააღმწერელი იმ დრამატულ პერიოდზე, როდესაც მეფე დემეტრე II-ს თავისთან უხმო მონღოლთა ყაენმა. მემკვიდრისეული მითითება გარეჯის მონასტერთა და უდაბნოთა შესახებ მრავლისმეტყველია. მნიშვნელოვანი ჩანს ის ფაქტიც, რომ ქვეყნისათვის ამ უაღრესად კრიტიკულ მომენტში მეფეს უმადლეს სასულიერო და საერო ხელისუფელთა გვერდით გარეჯელი მოწესეებისათვისაც მიუძღვრებოდა. რა მაინც, ყოველივე ამის მიუხედავად, დღეისათვის სადავო აღარ არის, რომ სამონასტრო ცხოვრება მრავალმთის იმხანად მოქმედ მონასტრებში ადრეულთან შედარებით საგრძნობლად უნდა დამცრობილიყო. ეს მით უფრო ითქმის შემოქმედებითი მოღვაწეობის შესაძლებლობებზე – უწინდებურის თანაგვარი მასშტაბებისა და მხატვრული დონის ქმნილებებზე ფიქრი, მათი განხორციელება იმხანად უკვე შეუძლებელი გამხდარიყო. თუკი ქვეყნის შედარებითი სიმშვიდითა და გარკვეული კეთილდღეობით გამორჩეულ კუთხეებში (მაგალითად, სამცხეში, ქართლში, არგვეთში) იმხანად და უფრო მოგვიანოდაც იქმნება მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ფერწერული ანსამბლები (რუისპირის წმ. შიოს ეკლესია, ქობაირის მონასტრის მთავარი ტაძარი და ჩრდილოეთი ეკვდერი ყინცვისის მცირე ეკლესია, კისორეთი, დავით ნარინის ეკვდერი, გელათში, ხობის ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთი ეკვდერი, აჭი, საფარის მონასტრის წმ. საბას ტაძარი და ა.შ.). მრავალმთის მონასტრები საბოლოოდ თუ არა, დიდი ხნით მაინც უნდა გაეტეხა გამუდმებულ დარბევა-გაპარტახებას. შესაბამისად, ის რაც იმხანად იქმნება გარეჯში, წინა ათწლეულებთან შედარებით ბევრად უფრო მოკრძალებულად გამოიყურება. ეს თანაბრად ეხება როგორც ადგილობრივ ქვეთხურთა და ფერმწერთა ნამუშავეებს, ისე სამეფო კარის ან უმადლეს სასულიერო იერარქთა ღვაწლითა და განგებით შექმნილ ძეგლებს. აღნიშნულის მაგალითად უდაბნოს მონასტრის ხარებისად სახელდებული ეკლესიის მაგალითიც იკმარებდა – მისი მოხატულობა წმინდა მეფე დემეტრე II-ისა და მთავარეპისკოპოს იოანეს პორტრეტებით მეფის მოწამებრივად აღსრულების შემდგომ (ჩანს, XIII-XIV საუკუნეების მიჯნაზე) შესრულდა,¹⁰¹ ამასთან, როგორც დაკვირვებამ ცხადყო, ფრესკები ბოლომდე დასრულებული არც კი ყოფილა.¹⁰² მრავალმთის იმჟამინდელი პირობებისათვის მით უფრო სათუო ჩანს შემოქმედებითი მოღვაწეობის ისეთი დიდი მასშტაბები, როგორსაც ქოლაგირის მხატვრობა გულანსხმოზს – თენდ ის მცირე ფრაგმენტები, ეკლესიისა და მისი მოხატულობისაგან დღეისათვის რომ შემორჩა, ნათლად მეტყველებს ფერწერული ანსამბლის

¹⁰⁰ ჟამთააღმწერელი, გვ. 287.

¹⁰¹ შ. ბუღია, დავით გარეჯის უდაბნოს მონასტრის “ხარების” ეკლესიის მოხატულობა, საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1992, გვ. 26-27.

¹⁰² იქვე, გვ. 27.

მასშტაბურობაზე; სამეფო კარის წარმომადგენელთა პორტრეტების გვერდით წარინებულთა – როგორც სასულიერო იერარქთა, ისე დიდებულთა – სახეების ასეთი სიმრავლე (მათი ვრცელი დასის არსებობა) კი ქვეყანაში ისეთი შიდაპოლიტიკური ვითარების მანქვენებელი უნდა იყოს, რომელიც ერთიანი სამეფოს პირობებში უმადლეს ხელისუფალთა და მათ უშუალო ქვეშევრდომთა სრული თანადგომითა და თანხმობით იყო ნიშნადებული. ორმეფობით დაძაბუნებული, დამპყრობთაგან დუმნებად დაყოფილი და თავისთავად დაშლილობის გზაზე მდგომი ქვეყნის პირობებში ყოველივე ეს ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა.

პორტრეტების შესრულების სავარაუდო პერიოდის განსაზღვრისას, ბუნებრივია, გვერდს ვერ აუუვლით განმარტებითი წარწერების პალეოგრაფიულ მონაცემებსაც, მით უფრო რომ დაზიანების მიუხედავად ვრცელი საკტიტორო წარწერები ამ მხრივ საგულისხმო მასალას იძლევა. ნათელი უნდა იყოს, რომ პალეოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიურ საზღვრებზე საუბარი უმეტესწილად პირობით ხასიათს ატარებს. მიუხედავად ამისა, ქოლაგირის საკტიტორო წარწერების ფრაგმენტებზე ამ თვალსაზრისით დაკვირვება საგულისხმო ჩანს, რადგან ცხადი ხდება, რომ თავისი ზომიერი პროპორციებით, დამახასიათებელი მოხაზულობითა და რაც მთავარია, სისადავით ისინი გარკვეულად განსხვავდება XIII საუკუნის მიწურულის, მით უფრო კი XIV საუკუნის დასაწყისის ფრესკული წარწერებისაგან. ქოლაგირის წარწერებში ვერ შეეხედებით იმ დამატებით დეკორაციულ სამკაულს, რომელიც თანდათანობით იკიდებს ფეხს XIII საუკუნის ფრესკულ ეპიგრაფიკაში¹⁰¹ და ფართოდ ვრცელდება XIII-XIV საუკუნეების მიჯნიდან მოკიდებული¹⁰² (ეს ტენდენცია ხელნაწერი წიგნის შემკულობასა და ოქრომქანდაკებლობაში ბევრად უფრო ადრე იჩენს თავს¹⁰³). როგორც ცალკეული გრაფემები, ისე მთლიანად მრავალსტრიქონიანი წარწერები თითქმის მთლიანად მოკლებულია ორნამენტულ ხასიათს (თუ არ ჩავთვლით შეწიალებას და კავშირის წერისას, აგრეთვე გრაფემათა ზომების მონაცვლეობას). თავისი ზომიერი პროპორციებითა და სისადავით უფრო ახლო XII საუკუნის ფრესკული ეპიგრაფიკის ნიმუშებთან დგას. ამ მხრივ ისიცაა საგულისხმო, რომ თანაგვარ მაგალითთა შორის ქოლაგირის წარწერებთან შედარებით

¹⁰¹ იხ. მაგალითად, თამარის საკტიტორო პორტრეტები ბეთანიასა და ბერთუბანში.

¹⁰² საგულისხმო მაგალითებად გამოდგებოდა გელათის დავით ნარინისეული ეკედერის (XIII ს. მესამე მეთხედი), უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიის (1290-იანი წლები), საფარის მონასტრის წმ. საბას ტაძრის სარკის II-ის დროინდელი ფენის (XIV საუკუნის დასაწყისი) წარწერები (შდრ.: რ. მეფისაშვილი, თ. ვირსალაძე გელათი. არქიტექტურა, მოზაიკა, ფრესკები, თბილისი, 1982, ტაბ. 62-64; გ. ხუციშვილი, საფარის კედლის მოხატულობა, თბილისი, 1988 (ტაბულები ნუმერაციის გარეშეა).

¹⁰³ P. O. Шмерлинг, *Художественное оформление грузинской рукописной книги IX-XI столетий*, т. I, Тбилиси, 1967, с. 74-77; т. II, Тбилиси, 1979, таб. 9-10; ე. მაჭავარიანი, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით (V-XIII სს.), *მრავალთავი, მრავალთავი*, II, 1973, გვ. 236-240; მისივე, ქართული ხელნაწერი წიგნის დეკორაციული სისტემის განვითარება, *მრავალთავი*, VIII, 1980, გვ. 57-61; ც. გაბაშვილი, ზედა ვარძია, თბილისი, 1985, გვ. 23 და შემდ.

ახლო დგას გელათის დასაუღლები ნაროქისის,¹⁰⁶ ფაენისის,¹⁰⁷ კალოუბანის¹⁰⁸ ფრესკული ეპიგრაფიკა, აგრეთვე საკტიტორო გამოსახულებების თანმხლები განმარტებითი ტექსტები ბეთანიის სამხრეთი კედლის მოხატულობაში.¹⁰⁹

ამრიგად, ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის შემდგომ ნათელი უნდა იყოს, რომ ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობაში ჩართულ პორტრეტებში აღბეჭდილი რეალიები მრავალმხრივ ეხმიანება XII საუკუნის მიწურულისა და XIII საუკუნის დასაწყისის როგორც შიდაპოლიტიკური ვითარების. ისე სამოხელეო წყობის უმნიშვნელოვანეს ასპექტებს. ყოველივე ამას ემყარება ვარაუდიც, რომლის მიხედვითაც ქოლაგირის ეკლესიის საკტიტორო რიგი XII საუკუნის მიწურულის საქართველოს სამეფო კარზე არსებული ვითარების ამსახველი ჩანს და აქედან გამომდინარე, მისი შესრულების პერიოდიც შესაძლებელია ამ დროით განისაზღვროს.

პორტრეტების შექმნის საგარაუდო პერიოდის განსაზღვრის კვალად, აქ წარმოდგენილ პირთა შესაძლო წრე საგრძნობლად უფრო ვიწრო ხდება. იმ გამოსახულებების რიცხვი, რომელთა შესახებაც დარწმუნებითაც შეიძლება მსჯელობა, დღეისათვის საკმაოდ მცირეა. მათ შორის, პირველყოვლისა, ვახირთა შორის უპირველესის, მწიგნობართუხუცესის პორტრეტი უნდა გამოიყოს.

შედარებით ხანმოკლე მონაკვეთს XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული ვიდრე XIII საუკუნის ოციან წლებამდე, ქართულ საისტორიო ტრადიციაში ქვეყნის სწორუპოვარი ძლევამოსილების, პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობის ეტაპის, "ოქროს ხანის" სახელი დაუმკვიდრდა. ამავ დროს, ისიც კარგადაა ცნობილი, რომ სწორედ დასახელებული პერიოდი აღმოჩნდა არაჩვეულებრივად დატვირთული შიდაპოლიტიკური პერიპეტების თვალსაზრისით. მართლაც, იმხანად ურთიერთს ენაცვლებოდა დემნა ბატონიშვილის აჯანყება, თამარის ხელმეორედ კურთხევა, ყუთლუ არსლანის დასის გამოსვლა, ძირძველ დიდგვაროვანთა მოთხოვნები ამირსპასალარ ყუბასარისა და მსახურთუხუცეს აფრიდონის წინააღმდეგ, მათი ერთი ნაწილის თანადგომით იური ანდრიას ძის აჯანყება და მისი ხელმეორედ გამოლაშქრება საქართველოზე. ამ მოვლენათაგან ფაქტიურად არც ერთს არ ჩაუვლია მწიგნობართუხუცესის აქტიური მონაწილეობის გარეშე, სოგიერთი კი, როგორც ივარაუდება, მათი უშუალო მეთაურობით უნდა წარმართულიყო. კარგადაა ცნობილი მათი სახელები, ვინც ქვეყნის უპირველესი ვახირის სახელოს იმხანად მონაცვლეობით ფლობდა – ანტონ გლონისთავისძე და მიქაელ მირიანისძე გიორგი III-ისა და თამარის ზეობის ეპიმნდელ ძლიერ, თუმცა კი თავისი მოღვაწეობის ხასიათით ურთიერთისაგან რადიკალურად განსხვავებულ, ერთმანეთთან დაპირისპირებულ

¹⁰⁶ Т. Б. Вирсаладзе, Фрагменты древней фресковой росписи главного Гелатского храма, *Ars Georgica*, 5, 1963, таб. 102, 103, 106.

¹⁰⁷ Е. А. Привалова, Павниси, Тбилиси, 1976, таб. III,.

¹⁰⁸ Е. А. Привалова, Роспись церкви Георгия Калаубанского близ Мцхета, *Ars Georgica*, 8, 1979, с. 137-157, таб. 66.

¹⁰⁹ საკტიტორო პორტრეტის თანმხლები ერთ-ერთი წარწერის გრაფიკული მონახაზი გამოქვეყნებულია: ვ. სილოგაია, ბეთანიის წარწერები, თბილისი, 1994, სურ. 3.

იმ პიროვნებებზედ წარმონდებიან, რომელთა აქტიური მოქმედება საგრძნობ გაელენას ახდენდა სამეფოში იმხანად მიმდინარე უმნიშვნელოვანეს მოვლენებზე. მრავალთა შორის ასეთი იყო თამარის პირველი ქმრის, იური ანდრიას ძის საქართველოში გამოლაშქრება და ის საფრთხე, რომლის წინაშეც XII საუკუნის 90-იანი წლების დამდეგისათვის აღმოჩნდა საქართველოს სამეფო კარი. მაშინ, ბასილი ეზოსმოძღვრის სიტყვებით: *“თამარ ევედრებოდა ღმერთსა და იგონებდა, თუ ვის მიანდოს დაეით, და საბოლოო, და განსაგებელი სახლისა თვისისა, რომლისათვისცა არა არცხუნა ღმერთმან, არამედ აღაქსო სიბრძნითა და მეცნიერებითა. და მიმოიხილა ყოველთა ზედა სამეფოსა თვისისა მთავართა, და განიცადა თუალითა გონებისათა, მიანდო საქმე ღმერთსა, მოიყვანა ანტონი გლონისთავის-ძე ბ ა რ . ე ჯ ი თ, რომელი პირველ ჭყონდიდელ იყო და მიქაელ კათალიკოსმან მას მისტაცა, მოძმაცუთა ვიეთმე მეფისა განმზრახათა; ესე მოიყვანეს, ნამდულეუ კაცი ღირსი ქებისა, ჭეშმარიტი ქრისტიანე, მართალი, წრფელი, უბანკო, სახიერი, მოწყალე ყოველთა, ტკბილი, მდაბალი, პატრონისა ერთგული უზომოდ, კელესიათა და მონასტერთათვის რადლა საჭმარ არს თქემად: თუთ წამებენ ქმნილნი მისნი ყოველთაგან, ვითარცა მღვმესა და კლარჯეთს თუთ მის მიერ ქმნილსა მონასტერსა და ყოველთა ადგილთა. ესე დასუეს ვაზირად, მისცეს ჭყონდიდი, სამთავისი, კისის-კვეი და მწიგნობართ-უხუცესობა, რამეთუ მართალსა უკეთუ უბრკუმეს, არავე დაეცეს”*¹¹⁰

მემატინისეულ თხრობას პირვანდელი სიცხოველით შემოუნახავს XII საუკუნის მიწურულის საქართველოს შიდაპოლიტიკური ცხოვრების ერთ-ერთი დრამატული ეპიზოდი და მასთან დაკავშირებული საგულისხმო დეტალები. ერთ-ერთი ყველაზე უფრო არსებითი ამ შემთხვევაში ის ცნობაა, რომლის თანახმადაც მწიგნობართ-უხუცესყოფილი ვაზირი გარეჯით იქნა მოყვანილი. ეს, თავის მხრივ, იმას მოწმობს, რომ კათალიკოს მიქაელ მირიანისძის მიერ სახელმოიტაცებული ანტონ გლონისთავისძე საქართველოს სამეფო კარის მორიგი განსაცდელისას სწორედ გარეჯში (resp. მრავალმთის ერთ-ერთ მონასტერში) იმყოფებოდა. სახელმწიფო საქმეთაგან ნებითა თუ ძალდატანებით, დროებით ან ხანგრძლივად (შესაძლოა სამუდამოდაც კი) განტეივებულ ხელისუფალთა სწორედ გარეჯის მრავალმთის რომელსამე მონასტერში დამკვიდრების პრაქტიკა კი კარგად იყო ცნობილი იმეამინდელი საქართველოს სინამდვილეში – უფროსი შვილის მიერ ტახტწართმეული მეფე დემეტრე I ხომ ბერად აღკვეციასას სწორედ გარეჯში იმყოფებოდა¹¹¹ დანიელის¹¹² ან დამიანეს¹¹³ სახელით.

¹¹⁰ ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 122-123.

¹¹¹ ლაშა გიორგის დროინდელი მემატინე, ქართლის ცხოვრება, I, თბილისი, 1955, გვ. 366.

¹¹² იხ. A-186 ხელნაწერის (XVII-XVIII სს.) მოსახსენებელი (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I., თბილისი, 1976, გვ. 311; შდრ. ზ. სხირტლაძე, სამეფო კტიტორული პორტრეტი, გვ. 109).

¹¹³ შდრ. პლ. იოსელიანის ცნობა (წყობილ სიტყუაობა, ქმნილი ანტონისაგან პირუშლისა კათოლიკოს-პატრიარხისა ყოელისა საქართველოისა, ქ. თფილისს, 1853, გვ. 271).

ანტონ გლონისთავისძის, როგორც თავისი ეპოქის ერთ-ერთი თვალსაჩინო სახელმწიფო მოღვაწის შესახებ საისტორიო წყაროებში არაერთი საგულისხმო მოწმობა მოიპოვება. ეპოქის შესაბამისად, მისი მოღვაწეობა არ ყოფილა მშვიდი და იოლი – მისი დაწინაურება მეფე გიორგი III-ის ზეობის ხანას უკავშირდება. სწორედ იმხანად ებოძა მას მწიგნობართუხუცესის სახელი, რომელსაც 1184 წლამდე ფლობდა.¹¹⁴ გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ (როგორც ირკვევა, ჯერ კიდევ თამარის მეორედ კურთხევამდე¹¹⁵) ეს სახელი ორბელთა ამბოხების დამარცხების შემდეგ დაწინაურებულ მიქაელ მირიანის ძეს მიუტაცებია. თუმცაღა, ანტონ გლონისთავისძეს მხოლოდ კათოლიკოსი როდი უპირისპირდებოდა: ბასილი ეზოსმოდვარის მიხედვით, *“ლიპარიტეთის დრკუ ძირისა ნაყოფნი”* კახაბერის შვილებიც მტრობდნენ მას და *“ორნი ძმანი ანტონ ჭყონდიდელისანი დაკოცნეს”*.¹¹⁶ მწიგნობართუხუცესის გადადგომის ერთ-ერთი მიზეზი, როგორც ვარაუდობენ, ესეც უნდა ყოფილიყო.¹¹⁷ სამეფო კართან დაპირისპირებული მღვდელთმთავრის მმართველობის ხანა დიდხანს არ გაგრძელებულა: მცირე ხნის შემდგომ, ხელმეორედ კურთხევის პირველ წელსვე,¹¹⁸ თამარმა *“თანადგომითა და ერთნებობითა შუდთავე სამეფოთა დიდებულთათა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდლად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი, გაზრდილივე მამისა მათისა, ბრძენი და გონიერი, პატრონთათეს სუანი და ერთგული და შემეცნებელი საურავისა”*.¹¹⁹

ნათელია, რომ ანტონ გლონისთავისძე ქვეყნის ერთ-ერთი წარჩინებული სახლის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო – მართლაც, შემოხვევითი ვერ იქნება, რომ წყაროებში იგი მეფის მიერ გაზრდილად,¹²⁰ “გუარტომად ჭაბუკად”¹²¹ (ე.ი. რაინდად, მაღალი წრის წარმომადგენლად) იწოდება. ამასთან ერთად, იგი, მიქაელ მირიანისძისაგან განსხვავებით,

ისტორიანი და აზმანი შარავენდუდთანი, გვ. 25; 6. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 12.

¹¹⁵ შ. მესხია, თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი ცნობის გაგებისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, 1971, გვ. 132.

¹¹⁶ ბასილი ეზოსმოდვარი, გვ. 131.

¹¹⁷ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 85.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 144-145; ანალოგიური მოსაზრება ადრე გამოთქმული ჰქონია ნ. ბერძენიშვილსაც, იხ. მისი – საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბილისი, 1974, გვ. 154; შდრ.: ი. ანთელავა, XI-XIV სს. ქართული საისტორიო წყაროები, თბილისი, 1988, გვ. 48.

ამ პერიოდის მოელენათა ქრონოლოგია რამდენადმე განსხვავებული სახით მოცემული აქვს ი. ანთელავას. გელათის მონასტრისადმი თამარის მიერ ბოძებული სიგელის საფუძველზე იგი მიუთითებს, რომ თამარის მეორე ქორწინება უნდა შემდგარიყო 1188 წელს; შესაბამისად, იური ანდრიას ძის ტახტზე ასაყვანად მოწოდებლი აჯანყების თარიღად ნარკვევში დასახელებულია 1189-1190 წწ., ხოლო მიქაელ მირიანის ძის გარდაცვალება 1187 წელს (იური ანდრიას ძის გაძევებამდე) იყარაუდება (ი. ანთელავა, თამარ მეფის 1188 წლის სიგელის ზოგიერთი მონაცემისათვის, *ცისკარი*, 1979, №1, გვ. 131-132).

¹¹⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავენდუდთანი, გვ. 32.

¹²⁰ იქვე.

¹²¹ იქვე, გვ. 69.

მუდამ რჩებოდა თამარის სამეფო კარის არამარტო ერთგულ თანამდგომად, არამედ ერთ-ერთ ყველაზე აქტიურ მოღვაწედაც. ყოველივე ამის თაობაზე არაერთი საგულისხმო მოწმობა მოიპოვება საისტორიო წყაროებში, რომლებსაც, ამასთანავე, დაუკავთ ცნობები ანტონის პიროვნების შესახებ, საქართველოს სამეფო კარზე მის გამორჩეულ მდგომარეობასა და აქტიურ სახელმწიფო თუ სასულიერო მოღვაწეობასთან დაკავშირებით. როგორც ჩანს, სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო ძირითადი წინაპირობა იმისა, რომ ანტონ გლონისთავისძე თავისი დროის ერთ-ერთ ყველაზე პოპულარულ სახელმწიფო მოხელედ რჩებოდა. მისდამი თანამედროვეთა მიმართება კარგად ჩანს იმჟამინდელ მეისტორიეთა მიერ მის დახასიათებაში. ეს მიმართება განსაკუთრებით თვალსაჩინოა მისი სახელის დროებით მიმტაცებლის – მიქაელ მირიანისძისადმი დამოკიდებულების ფონზე, რომელიც დაუფარავი სიძულელით არის აღბეჭდილი. საისტორიო წყაროების მიხედვით, იგი თავად თამარის განწყობასაც ემთხვეოდა. საქმე ისაა, რომ მიქაელ მირიანისძე იმ გავლენიან პირად ჩანს, რომელიც თამარის წინააღმდეგ მოწყობილ მრავალ გამოსვლას ედგა სათავეში. ფიქრობენ, რომ სამი მოვლენა მაინც – ყუთლუ არსლანის დასის გამოსვლა, იური ანდრიას ძის საქართველოში ჩამოყვანა, ხოლო შემდგომ დიდგვაროვანთა ამბოხება მისი მეთაურობით ერთი და იმავე გავლენიანი ჯგუფის მოძრაობის სამი სხვადასხვა ფაზა უნდა ყოფილიყო; მასში ერთ-ერთ წარმმართველ როლს მიქაელ მირიანისძე ასრულებდა.¹²² იკვეთება გარკვეული წრეც მიქაელის გვირგვინებისა – თბილისის ამირა, შემდგომში მეჭურჭლეთუხუცესი აბულასანი, მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი, გუზან ტაოელი, სამცხის სპასალარი ბოცო ჯაყელი. ეს დასი განსაკუთრებით მკაფიოდ იური ანდრიას ძის აჯანყების დროს, 1191 წლის ახლო ხანებში გამოიკვეთა. ამ ჯგუფის საპირისპიროდ, ცხადია, არსებობდა წრე მეფის ერთგული დიდმოხელეებისა, რომელსაც ერთ-ერთ მეთავედ ანტონი გლონისთავისძე უნდა ჰყოლოდა. წყაროების მიხედვით, XII საუკუნის 90-იანი წლებისათვის, ამ ჯგუფში შედიოდნენ, *“სპასალარნი და დიდებულნი კ ე რ ე თ ი თ, კ ა ხ ე თ ი თ, ქართლით, სომხითით და სამცხით”*.¹²³

უთუოდ მწიგნობართუხუცეს ანტონის პიროვნული ღირსებებისა და ქვეყნის მართვა-განმგებლობაში მისი დამსახურების ერთ-ერთ გაცხადებას უნდა წარმოადგენდეს ეპითეტი - *“ქრისტეს სწორი”* (შდრ.: *“ესე დაწერილი დაეწერეთ ჩუენ სრულიად კრებულმან და ლავრამან მღუმისამან: ქ რ ი ს ტ ე ს ს წ ო რ მ ა ნ ანტონი ჰყონდიდელმან დიდითა ლუაწლითა და გულსმოდგინებითა და საფასოთა აღუკამრავითა, მოიყვანა წყაროი ესე ნუგეშინის-საცემელად ამის უდაბნოსათჳს, რომელისა საუკუნოცა არს ვსენებაჲ და სუფევეა ყოველთა წმიდათა თანა”*¹²⁴). ეს ეპითეტი, როგორც ფიქრობენ, არ უნდა უტოლდებოდეს ოფიციალურ ტიტულს; მიუხედავად ამისა, თავად ფაქტი ოფიციალურ დოკუმენტებში სამეფო კარის უპირველესი ვაზირის ამგვარი სახით მოხსენიებისა უკვე

¹²² ი. ანთელავა, მიქაელ მირიანის ძე და 1184-1191 წწ. პოლიტიკური კრიზისი საქართველოში, საისტორიო კრებული, VII, 1977, გვ. 139-162.

¹²³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გვ. 50.

¹²⁴ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I თბილისი, 1984, გვ. 100.

თავისთავად მრავლისმეტყველია.¹²⁵ თუმცადა, იგი ფლობდა ოფიციალურ ტიტულსაც, რომელიც ქვეყნის უზენაეს ხელისუფალთა შორის ანტონ გლონისთავისძისადმი გამოირჩეულ მდგომარეობაზე მიმანიშნებელი უნდა ყოფილიყო. ესაა *პროტოკუპერტიმოსი* – ტიტული, რომელიც განსაკუთრებული დამსახურებისათვის ენიჭებოდა სასულიერო იერარქს.¹²⁶ ამ ტიტულით იხსენიება მწიგნობართუხუცესი ანტონი შიომღვიმისადმი თამარ მეფის შეწირულების სიგელში,¹²⁷ და რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა – ყინცივისის ეკლესიის ფრესკის განმარტებით წარწერაში (სურ. 20).¹²⁸ პროტოკუპერტიმოსის ტიტულის შესახებ მასალების სიმწირის მიუხედავად ცხადი უნდა იყოს, რომ იგი ერთ-ერთი უმაღლესი სასულიერო პატივი უნდა ყოფილიყო სამართლმადიდებლოში. ივარაუდება, რომ საქართველოში იგი მეფისაგან ეძლეოდათ მწიგნობართუხუცესებს, “როგორც პატრიარქის შემდეგ უმაღლეს სასულიერო იერარქს”.¹²⁹ შ. მესხია საგანგებოდ უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ “თამარის ისტორიკოსებს სამეფოს ერთგული მოხელენი არაერთხელ შეუშკიათ სახოტბო სიტყვებით, მაგრამ ასე სრულყოფილად არც ერთი მოხელე არ დაუხასიათებიათ და ეს შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს”.¹³⁰

საგულისხმო დასკვნებისკენ გვიბიძგებს ის გარემოება, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი როგორც ქვეყნის სხვა უმაღლეს სასულიერო და საერო მოღვაწეთა რიგის მეთავე, გარეჯის მრავალმთის ერთ-ერთი მონასტრის ეკლესიის მოხატულობაში იქნა გამოსახული. ეს გარემოება მრავალმხრივ ეხმიანება თანადროულ რეალობას.

¹²⁵ ი. ანთელაეა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 112-113. მოგვიანოდ, XIII საუკუნის შუახანებში ამგვარი ეპითეტით მოიხსენიებენ არსენ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესსაც (1241-1250) (შდრ. დაწერილი არსენ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა მგელა აბულახტარისადმი, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 119). ეს ფაქტი მით უფრო საგულისხმოა, რომ იმხანად ვაზირთუხუცესის სახელო უკვე მნიშვნელოვნად იყო დამცრობილი.

¹²⁶ ს. გოგინაეა, საქართველოს მწიგნობართუხუცესთა “პროტოკუპერტიმოსობის” საკითხის გარკვევისათვის, კრებულში: *დავით აღმაშენებელი*, თბილისი, 1990, გვ. 163-166 (ადრეული ბიბლიოგრაფიით).

¹²⁷ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 100 (ტიქსტისათვის იხ. ქვემოთ).

¹²⁸ კ. ვაჩიშვილი, ყინცივისის მაშენებლის გამოსახულების შესახებ, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. XXXII, №3, 1963, გვ. 750: “ანტონ ჰყონდიდელი, მთავარქუქისქოში, მწიგნობართუხუცესი, | პროტოკუპერტიმოსი”.

¹²⁹ მოგვიანებით, 1205 წელს ბასიანის ბრძოლასთან დაკავშირებით ამ ტიტულით იხსენიება ანონიმი მწიგნობართუხუცესი – როგორც ნანს, ეს ან თეოდორე უნდა იყოს, ანდა თავად ანტონი (შდრ. წიგნი სააქიმომ, ვ. კოტეტიშვილის გამოც., თბილისი, 1936, გვ. 3; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. II, თბილისი, 1961, გვ. 134), ხოლო XIII საუკუნის შუახანებისათვის – ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელი (ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 159; ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 119).

¹³⁰ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 96.

დღეს უკვე კარგადაა ცნობილი, რომ ხელისუფლება, რომელიც მწიგნობართუხუცესს თავად მეფისაგან პქონდა მინიჭებული და, ამდენად მთლიანად მისივე ზედამხედველობის სფეროში მოქცეული, საკმაოდ ფართო უნდა ყოფილიყო. თუ უფრო ადრე არა, თამარის ზეობის წლებში მანც ვაზირთა უპირველესის საურავი, სახელმწიფოს იჩქამინდელი შიდაპოლიტიკური, ეკონომიკური და სულიერი ცხოვრების მრავალ სფეროს მოიცავდა. ნიშნულია, რომ მწიგნობართუხუცესის ამ მოვალეობათა შორის (სამეფისკარო წრის ყველა უწყების კონტროლი, მწიგნობართა დასის ხელმძღვანელობა, უმაღლესი სასამართლოს განგება, სახელმწიფოებრივი მართვის უმთავრესი ორგანოს – მეფის საწოლის მართვა, სახელმწიფო საქონებლის აღნუსხვა და ზედამხედველობა და ა.შ.) ერთ-ერთ უმთავრესს სამეფო მონასტრების ურვა, მათი მართვა-გამგეობა წარმოადგენდა.

მწიგნობართუხუცეს ანტონის დახასიათებისა და პირად ღირსებათა წარმოჩენისას მემბტიანე შემთხვევით როდი უსვამს ხაზს იმ გარემოებას, რომ სამეფოს უპირველესი ვაზირი იყო “შემეცნებელი საურავისა”. ბასილი ეზოსმოძღვრის ამ სიტყვებში კარგად ჩანს ანტონ გლონისთავისძის დამოკიდებულება მისთვის განტყეებული მოვალეობებისადმი, მისი დიდი ზრუნვა და ღვაწლი სამეფო საურავზე, მათ შორის პირველყოელისა - ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფალთა კუთვნილ მონასტრებზე.

ამასთან დაკავშირებით, პირველყოელისა, ყურადღებას მიაქცევენ შიომღვიმეს, რომელიც საქართველოს სამეფო კარის ხელდებული მონასტერი იყო და ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული, სწორედ მწიგნობართუხუცესის განსაგებელს წარმოადგენდა.¹¹¹ ანტონ გლონისთავისძის მიერ შიომღვიმეში გაწეული საადმშენებლო ღვაწლი კარგადაა ცნობილი: მისი უშუალო განგებით XII საუკუნის 90-იან წლებში სხალტბიდან მონასტერში გაყვანილ იქნა წყალსადენი – ორი კილომეტრის სიგრძის რთული ნაგებობა (პარალელურად ახლომდებარე დასახლებებისათვის გაყვანილი დამატებითი მილსადენით), რომელიც დღემდე შემორჩა და კვლავაც მოქმედებს (მონასტრის ძმობა ამჟამადაც ამ წყაროთი სარგებლობს).¹¹² ამ მშენებლობის თაობაზე მოგვითხრობს თამარ მეფის მიერ მიერ შიომღვიმისადმი 1195-1196 წწ. ბოძებული სიგელი, სადაც ნათქვამია: “მოვიდა ჩუენ წინაშე ვაზირი ჩუენი ანტონი ჭყონდიდელი მთავარებისკოპოსი, მწიგნობართ-უხუცესი და პროტოუპერტიმოსი და გუჟაჯა და მოგუჯახენა, რაითამცა შევიწყალნეთ და რომელი მღუიმეს, მონასტერსა სამლოცველოსა ჩუენსა, წყალი მიიყვანეს სხალტბისაით... დაგუჯერა ღმერთმან და ვისმინეთ ჰაჯაი და მოქსენებაი მისი, ვაზირისა ჩუენისა ანტონი ჭყონდიდელ-მთავარებისკოპოსისა, მწიგნობართ-უხუცესისაი და პროტოუპერტიმოსისაი...რაიცა ანტონი ჭყონ-

¹¹¹ ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, თბილისი, 1953, გვ. 38.

¹¹² წყალსადენი საგანგებოდ იქნა შესწავლილი 1930-იან წლებში. იმხანადვე ჩატარდა მისი ნაწილობრივი არქეოლოგიური გათხრებიც. ალ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები, კრებულში: შიოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1938, გვ. 193-211, 224-225; შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი (არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში), იქვე, გვ. 231-264; შდრ. აგრეთვე: გ. გაფრინდაშვილი, შიომღვიმის ქებათა შესწავლის საკითხები, სპელეოლოგთა მეორე სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბილისი, 1962, გვ. 41-44.

დიდელმან გაუჩინოს სამსახური მის წყლისაი, მას ჰმსახურებდეს. და არავინ გუიბრძანებია მშლელი და მაქცეველი ბრძანებულებისა ამის ჩუენისაი, არცა მეუნებლე, მაუნებელი და დამაკლებელი მათი!”¹³³

მშენებლობის მასშტაბებზე, მისი სიგრძისა და კონსტრუქციის გარდა, ისიც მეტყველებს, რომ იგი სამი წლის განმავლობაში უშენებიათ. ამის თაობაზე მწიგნობართუხუცესი თავადაც წერს მღვიმისადმი თამარ მეფის მიერ გაცემული სიგელის დამტკიცებაში: “მე მიწამან და მლოცველმან მეფობისა მათისამან ანტონი ჭყონდიდელმან, ვიხილე სახლი ღმრთისაი წმიდაი უდაბნოი მღვიმისაი და მას შინა მყოფნი წმიდანი მამანი ჭირსა და იწროებასა შინა ურწყულობისასა. და შემწურობითა წმიდისა მამისა შიოისითა ვებნე და ვპოე წყალი ადგილსა სხალტბისასა და კვლე-ვეაე მოქმედებად და შეწვენითა მისითა მოვიყვანე წყაროი კარსა წმიდისა ეკლესიისასა, ჟამთა წელიწდისა სამისათა, დიდითა შრომითა და გულს-მოღვივებითა. და მსხვე სათავესა თანა ეძებნე სხუთი წყალი, რომელი მკუიდრთა მის ადგილისათა არა მოაკლდა, ეგ ზომივე და უმეტესიცა წყალი. და ვევედრები მასვე წმიდასა და ღმერთ შემოსილსა მამასა შიოს და მუნ შინა დამკუიდრებულთა წმიდათა მამათა მადლსა, რაითა დაამკუიდროს იგი წყალი მას ადგილსა, სადიდებელად ღმრთისა და ნუგეშინის-საკვამელად მათ წმიდათა მამათა.”¹³⁴ ბუნებრივია, წყალსადენის მშენებლობას არსებითად უნდა შეეცვალა შიომღვიმის მდგომარეობა – ყოველივე ამან, როგორც ჩანს, საგრძნობლად შეუწყო ხელი ლავრის შემდგომ გაძლიერებას, სამეურნეო საქმიანობის ზრდას.

თავისი მასშტაბებით გამორჩეული უნდა ყოფილიყო მწიგნობართუხუცესისეული აღმშენებლობა ანჩის საარქიმანდრიტოშიც, რომელიც მღვიმესთან ერთად სამეფო კარის უთუოდ ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან საქონებელს წარმოადგენდა.¹³⁵ საქართველოს სამხრეთი ისტორიული პროვინციების ეკლესია-მონასტერთა ამჟამინდელი მდგომარეობა და მათი კვლევის პირობები არ იძლევა ამ მხრივ რაიმეს გარკვეულად თქმის საშუალებას. მიუხედავად ამისა, მემატინანის სიტყვები იმის თაობაზე, რომ მწიგნობართუხუცესის საკტიტორო ღვაწლს “თუთ წამებენ ქმნილნი მისნი ყოველთაგან, ვითარცა მღვმესა და კლარჯეთს თუთ მის მიერ ქმნილსა მონასტერსა”, თავისთავად მრავლისმთქმელი უნდა იყოს.¹³⁶

ანტონ გლონისთავისძის, როგორც სამეფო მონასტერთა მეურვისა და კტიტორის მოღვაწეობასთან უშუალოდ იყო დაკავშირებული ვაჰანის მონასტერიც. დღეს უკვე საყოველთაოდაა ცნობილი წარწერა, რომელიც მწიგნობართუხუცესის მიერ მონასტრისათვის ზღუდის მშენებლობაზე მოგვითხრობს.¹³⁷ წარწერის თარიღი თამარის მეფობის მეოცე წლით

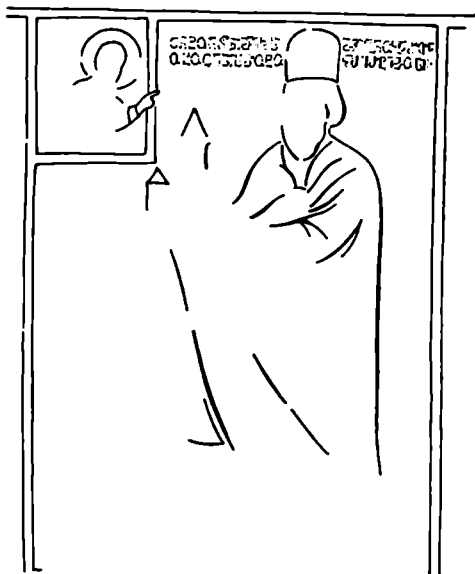
¹³³ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, გვ. 99.

¹³⁴ იქვე, გვ. 102. ადრე მიღებული თარიღების (1201 ან 1202) ნაცვლად ამ პუბლიკაციაში საბუთი დათარიღებულია 1195-1196 წლებით.

¹³⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბილისი, 1979, გვ. 638.

¹³⁶ იხ. ზემოთ, შენ. 127, გვ. 102.

¹³⁷ წარწერის ბოლო გამოცემისათვის იხ.: გ. ოთხმესური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105-107, სურ. 21, ტაბ. XIX (ადრეული ბიბლიოგრაფიით): “† ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, [შ(ე)იწ(ყ)ალე ორ(თ)აეე | შ(ინ)ა ს(უ)ფევათა] მ(ე)ფეთა [მ(ე)ფე და] ღ(ე)დ(ო)ფ(ა)ლი | თ(ა)მ(ა)რ. წ(ე)ლსა მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თის(ა)სა კ ან(ტ)ონ მ(ე)ფონდიდ(ლი)სა მ(ე)ი-ერ | აღეშ(ე)ნა ზღ(უ)ნდ(ე) ესე, შ(ე)უნდ(ე)ნ ღ(მერთ)ან.”

სურ. 20

აითვლება. აქედან გამომდინარე, მას 1204 ან 1198 წლით განსაზღვრავენ (თამარის მეფედ მეორედ ან პირველად კურთხევის თარიღთა შესაბამისად).¹³⁸ თუმცაღა, ჩვენს შემთხვევაში მთავარი სხვა რამაა – წარწერა იმის მიმანიშნებელი უნდა იყოს, რომ XII-XIII საუკუნის მიჯნისათვის ვაჰანის მონასტერი ჯერ კიდევ სამეფო კარის ხელში იყო¹³⁹ და იგი სწორედ მწიგნობართუხუცესის საურავს წარმოადგენდა. ზღუდის ნაშთები არქეოლოგიური გათხრების შედეგად იქნა გამოვლენილი და შესწავლილი.¹⁴⁰ დადასტურდა მონასტრის განგებაში ნახსენები “კოტა კარი” (მთავარი კარიბჭე, “დიდნი კარნი ზღუდისანი,” როგორც ვარაუდობენ, მოგვიანო ხანის რეკონსტრუქციისას უნდა გაუქმებულიყო).

ქოლაგირთან დაკავშირებით უპირველესი ვაზირის ხელდებულ სხვა მრავალ მონასტერთა შორის საგანგებო ყურადღებას ყინცივისის მაგალითი იქცევს – მისი მთავარი ეკლესიის მშენებლობა და მოხატვა,

¹³⁸ ყოველივე ამის თაობაზე ბიბლიოგრაფიითურთ იხ.: გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52, 106.

¹³⁹ ვაჰანის ქვაბთა განგება, ლ. მუსხელიშვილის გამ., თბილისი, 1939, გვ. 12.

¹⁴⁰ გ. გაფრინდაშვილი, არქიტექტურულ-არქეოლოგიური ძიებანი ვანის ქვაბში 1967 და 1968 წწ., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბილისი, 1971, გვ. 111-112, სურ. 2, 4, 5.

როგორც ეს საკტიტორო პორტრეტებიდან თვალნათლივ ჩანს, სამეფო კარის განგებით სწორედ მწიგნობართაუხუცესის (და რაც ნიშნულია ანტონ გლონისთავისძის) მიერ იქნა განხორციელებული.¹⁴¹ ყინცვისში ანტონ გლონისთავისძე სამეფო პორტრეტების პირისპირ ტაძრის სამხრეთი მკლავის სამხრეთ კედელზე გამოუსახავთ, ეკლესიით ხელში (სურ. 20).

გიორგი III-ის ზეობის უკანასკნელ ხანებში უნდა აღდგენილიყო სელჩუკიან თურქთა მიერ XI საუკუნის მეორე ნახევარში დანგრეული ჰადარწინის მონასტერი. კომპლექსის მთავარი, წმ. გრიგოლ განმანათლებლის სახელობის ტაძარი 1184 წელს ხელახლა აუგიათ. ვრცელ სააღმშენებლო წარწერაში მითითებულია, რომ ეს მეფე გიორგის ზეობაში მოხდა და მშენებლობა კტიტორების – სარგის მხარგრძელის, ანტონ ჭყონდიდელისა და ელბეკის განგებით წარიმართებოდა ადგილობრივ მოღვაწე სასულიერო პირთა, ხაჩატურ ვარდაპეტისა და სუქიასის მიერ.¹⁴²

¹⁴¹ კ. ვაჩუშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 745-752. შპრ. Г. В. Алибегашвили, Светский портрет гв. 23. A. Eastmond, Royal Imagery in Medieval Georgia, გვ. 144-147.

¹⁴² С. Т. Еремян, Агарцинская надпись 1184 г., *Исследования по истории культуры Народов Востока, Сборник в честь академика И. А. Орбели*, Москва-Ленинград. 1960, с. 78-87. წარწერის ხ. ერემიანისეული წაკითხვა და ინტერპრეტაცია ფაქტობრივად უცვლელადაა გამეორებული სომხური წარწერების კორპუსში (*ჩქიანს ლაქ ქიანაგოიქანს*, VI, ხვ 37-38, სვ. 16). რამდენადმე განსხვავებით აღდგენილი ტექსტი და მისი თარგმანი მოტანილია შ. დარჩაშვილთან (იხ. მისი. სომხური ლაპიდარული წარწერები, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო. საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი, 1975, დამატება, გვ. 4-5). წინამდებარე თარგმანი ჩვირედით სხვაობს წინა პუბლიკაციებისაგან.

ჩ ოღ ვ მითა ლაქი, ქ მადარიოქხ(ა)სუნს აჭიას/ვაგე რხიოგხა, ქ ჯარაყხთიქხ(ა)სუნს ლაქი თ(ხარ)ს რქიქორქხა, ხა სჯაათორ ქარყაყხაი ხა სოიქხა(ა) სორაყხვაგე და(ორ)ქ რქიქორ ჯრამანას მადარიოქხ(ა)სუნს ხა ქორ მხბამხბ ხქსანსავს სარყაქ ამქორს, მსთორხ მდონსობის, ხქხქხ: ხა მადარი / გქხ ხა გთორ კადარქ(ა)სუნს ფიქ ხო ქ ს(ორ)ქ რქიქორს / დაქქ ხა მქწუნსაქსუნს ღქრს, გქ(ხარ)ს ხაჯ კოყარ ქანსქეს ქ მქწ(უნსაქს)უნს გწორიქხანს. გქსასამორ, გქსანბორს ხა ჯრამ(ა)ხვ მადარიოქხ(ა)სუნს ქსაქს თასუნს / ხორ კჯათიქ კათორქი: არქ ორქ ჯაკათიქს კარს ხა / ჯანხს ჯანსანს ქსხსუნს თამქქ ხა ორქიქ ხა ადყას, ხა სოიქხსუნს ქ ქარბქი მ(ათო)ბასუნს ხა მქქქ / აქრაყხთავს ხა ღწხსუნს კაქამ კხსავს. მასუნს ხა მამქს სოგა ორქ მოიქ(ა)სუნს ხა ორქ ასათანა(ა)სუნს ქქქქქ: სჯაათორ ქ(არ)ყაყხთის ხა მ(ორ)ქქასის ქამ (არ)ასუნს გწორიქხთას ოქამქსა(ა)სუნს ხ(ი)ქხსუნს.

სომეხთა წელთაღრიცხვის ოღგ (633) წელს, აფხაზთა მეფის გიორგის ზეობაში, სომეხთა უფალ გრიგორისის მწვემსთმთავრობისას, მე, ხაჩატურ ვარდაპეტმა და (მე) სუქიასმა აღუდგინეთ ეს წმინდა გრიგოლის (ეკლესია) მეფისა და მის დიდ-დიდ მთავართა - სარგის ამირას, ანტონ ჭყონდიდელის, ელბეკის განგებულებით. და მეფემ ძველი და ახალი აღკაზმულობა დაწერილით მისცა წმ. გრიგოლის (ეკლესიას): ბალი მიჯნაშენ ჯურში, ტეარნ ხაჩი - მიჯნაშენსა და ეკლესიას შორის, ქურდევანი, აბასამორი, ტანსუქი. და ბრძანა მეფემ წმინდა ჯურის დღესასწაულზე მისი მოხსენიება. აწ ყოველი, ვინც წინ აღუდგება და ეკვდება დაარღვიოს (ეს), დაიქცეს სახლით, შვილებით და მოღვაწით და კრულ იყოს ვარძიის ღმრთისმშობლისა და ეკლესიის სამას თერამეტი მამათმთავრის მიერ. და აღისთავს ამ სოფლისიგან, იუდას და სატანას წილი და ხეჯარი იქნეს. ხაჩატურ ვარდაპეტს და სუქიასს ყველა ეკლესიაში უწირონ სულთმოუვნობას.

წარწერაში დასახელებულ სამ კტიტორთაგან ორი კარგადაა ცნობილი (რაც შეეხება *ელბეკ* სახელს, დაუსაბუთებელი და ნაკლებად სარწმუნო ჩანს ს. ერემიანის მოსაზრება, რომ ეს ყუბასარის ყიფჩაღური 'ხედწოდება უნდა იყოს'¹⁴³); ისინი უშუალოდ იყვნენ დაკავშირებულები XII საუკუნის მიწურულის საქართველოს სამეფოში მიმდინარე მოვლენებთან. ჩვენს შემთხვევაში მნიშვნელოვანია ის, რომ მშენებლობის ინიციატორთა შორის იყო მწიგნობართუხუცესიც. პალარწინის მონასტერი კაენის მხარეში მდებარეობს (ეკლესიის განახლებიდან ერთი წლის შემდეგ, 1185 წელს კაენი მსახურთუხუცეს ვარდან დადიანს გადაეცა, ხოლო მოგვიანოდ, იური ანდრიას ძის მხარდასაჭერად დიდგვაროვანთა ერთი ჯგუფის მიერ მოწყობილი აჯანყების დამარცხების შემდეგ – ივანე მხარგრძელს). იმხანად, როცა სამონასტრო კომპლექსის მთავარი ეკლესია ხელახლა აიგო, ეს კუთხე სამეფო დომენი იყო და, ამდენად, მწიგნობართუხუცესის საურავს წარმოადგენდა. სამშენებლო წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, არც ისაა გამორიცხული, რომ პალარწინი იმ დროისათვის საქართველოს სამეფო კარის უშუალო მეურვეობის ქვეშ იყო მოქცეული; ასეთ შემთხვევაში, ანტონ ჭყონდიდელის მონაწილეობა მონასტრის აღმშენებლობაში მასზე დაკისრებული მოვალეობითაც იქნებოდა განპირობებული.

ანტონ გლონისთავისძის აქტიური საკტიტორო მოღვაწეობის გათვალისწინებისას, ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობაში წარმოდგენილი ვაზირთუხუცესისა და მწიგნობართუხუცესის პორტრეტი საგულისხმო დასკვნებისაკენ გვიბიძგებს. მრავალმთის ამ მომცრო მონასტრის ისტორიის შესახებ წყაროებს არაფერი შემოუნახაეთ. მიუხედავად ამისა, კომპლექსის ქვაბ-სამლოცველოებისა და მათი ფერწერული შემკულობისაგან შემორჩენილი ნაშთები იმის უდავო მოწმობაა, რომ სამონასტრო ცხოვრების აღმავლობის თვალსაზრისით XII-XIII საუკუნეების მიჯნისათვის აქ საგრძნობი ცვლილებები უნდა მომხდარიყო – გამორიცხული არ არის, რომ ადრეული ხანის ქვაბთა ადგილზე იმხანად სრულიად ახალი კომპლექსი შეიქმნა, ვრცელი ეკლესიითა და სატრაპეზოთი ცენტრში. ამ აღმშენებლობის უშუალო მეთავის შესახებ დაბეჯითებით რაიმეს მტკიცება ძნელია, თუმცა კი საკტიტორო რიგის მონაცემთა მიხედვით და ზემოთ მოხმობილი მასალების გათვალისწინებით სავსებით შესაძლებელი ჩანს, რომ ქოლაგირის მონასტრის შექმნაც (უკეთ – მისი განახლება-გაფართოება) მწიგნობართუხუცეს ანტონ გლონისთავისძის საკტიტორო საქმიანობასთან ყოფილიყო დაკავშირებული.

მართალია, გარეჯის მონასტერთა საქართველოს სამეფო კარის ხელში გადასვლის დროის თაობაზე დღემდე აზრთა სხვადასხვაობაა, მაგრამ უდავოა, რომ ეს უნდა მომხდარიყო არაუგვიანეს XII საუკუნის დასაწყისისა.¹⁴⁴ იქიდან მოყოლებული, ვიდრე XV საუკუნის ოციან წლებამდე (ალექსანდრე I დიდის [1412-1442] მიერ გარეჯის უდაბნოებისა

¹⁴³ С. Т. Еремян, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 86.

¹⁴⁴ Г Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давида Гареджи*, 69; ბ. ლომინაძე, *ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან*, I გვ. 124, 163; გ. აბრამიშვილი, *დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში*, გვ.76.

და მისი მამულების მცხეთის საკათალიკოსოსათვის გადაცემამდე¹⁴⁵) მრავალმთის მონასტრები სამეფოს უმაღლეს ხელისუფალთა განმგებლობაში რჩებოდა. ამ პერიოდის მანძილზე, თითქმის მთელი მნებლებითა პირობებშიც კი, გარეჯის საქართველოს მეფეთა საგანგებო ყურადღება არ მოკლებოდა. ყოველივე ეს სათანადო პირობებს ქმნიდა მრავალმთის სამონასტრო კომპლექსის სწრაფი დაწინაურებისა და ახალი აღმავლობისათვის. თავის მხრივ, აღნიშნული მოვლენა მრავალმხრივ აისახებოდა გარეჯის მონასტრების ყოფასა და მეურნეობის ხასიათზე, გამოქვაბული კომპლექსების არქიტექტურულ სახეში, ქვაბ-სამლოცველოთა შემკულობაში. ყველა იმ მონასტერში, რომლებიც XII-XIII საუკუნეთა მიჯნისათვის საქართველოს სამეფო კარის განგებითა და უმაღლესი სამოხელეო წრის უშუალო მონაწილეობით იქნა განახლებული, უზენაეს საერო და სასულიერო ხელისუფალთა მიერ გაწეული საკტიტორო ღვაწლი სათანადოდ აღიბეჭდებოდა მათი პორტრეტებისა და თანმხლები წარწერების საშუალებით. მრავალმთის ცენტრალური ნაწილის სამი უმნიშვნელოვანესი კომპლექსის - წმ. იოანე ნათლისმცემელის,¹⁴⁶ ბერთუბნის,¹⁴⁷ წმ. დოდოს¹⁴⁸ მონასტრების მთავარი ეკლესიების ფრესკები ამ მხრივ მრავალსმეტყველი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, მსგავს მოვლენასთან უნდა გვექონდეს საქმე ქიოლაგირშიც, მით უფრო, რომ მისი მთავარი ეკლესიის ფრესკაზე საკტიტორო რიგის ერთ-ერთ მეთავედ საქართველოს სამეფო კარის სწორედ ის უზენაესი მოხელე იქნა წარმოდგენილი, რომელიც იმხანად სხვა სამეფო მონასტერთა ქვეყნის ერთ-ერთი უდიდესი სამონასტრო გაერთიანების გვერდით გარეჯის მრავალმთის უდაბნოთა მეურვედაც ითვლებოდა.

განმარტებითი წარწერის ის ნაწილი, კტიტორის გამოსახულებასთან რომ შემორჩა, მრავალმხრივ საგულისხმო ჩანს XII-XIII საუკუნეების საქართველოს ცენტრალური მმართველობის სისტემასთან დაკავშირებითაც. ამ მხრივ, პირველყოვლისა, ფასეულია წარწერის ტექსტში ჩართული ტერმინი **ვაზირთუხუცესი**. ბოლო შვიდი ათეული წლის მანძილზე სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ გამოთქმულა განსხვავებული მოსაზრებები საქართველოს სამეფო კარზე საეაზიროს არსებობასთან დაკავშირებით. იმ მრავალ მხარეთა შორის, რომლებიც ამ პრობლემის ფარგლებში ჯერ კიდევ წამოჭრის კითხვებს, ერთ-ერთი ძირითადი უპირველეს მოხელეთა ვაზირად წოდება და ამდენად, სამეფო კართან საეაზიროს არსებობაა. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ადრევე დამკვიდრებული თვალსაზრისის მიხედვით (რომელიც ძირითადად "ხელმწიფის კარის გარიგებას" უნდა ემყარებოდეს), ვაზირის სახელო საქართველოში XII საუკუნისათვის უკვე უნდა არსებულიყო და ეს წოდება იმხანად ჰქონდათ მწიგნობართუხუცესს, ამირსპასალარს, მანდატურთუხუცესსა და მეჭურჭლეთუხუცესს. შესაბამისად, იმხანადვე იგულისხმება საეაზიროს არსებობაც. მოგვიანოდ (თამარის მეფობის

¹⁴⁵ ქრონიკები, II, გვ. 231.

¹⁴⁶ ზ. სხირტლაძე, სამეფო კტიტორული პორტრეტი, გვ. 96-110.

¹⁴⁷ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68, ტაბ. 108.

¹⁴⁸ ზ. სხირტლაძე, კტიტორთა გამოსახულებები გარეჯის წმ. დოდოს მონასტრის მთავარ ტაძარში, *ძეგლის მეგობარი*, 1991, №1, გვ. 49-54.

შემდგომ და რუსუდანის ზეობისას [1223-1245] მასში შევიდნენ ათაბაგი(კა და მსახურთუხუცესი).¹⁴⁹ მეორე თვალსაზრისი ზემოთ მოხმობილისაგან იმით განსხვავდება, რომ იგი XII საუკუნის მანძილზე და XIII საუკუნის პირველ ათწლეულში საქართველოს სამეფო კარზე მხოლოდ ერთი ვაზირის - მწიგნობართუხუცესის არსებობას აღიარებს. ამის შესაბამისად, სავაზიროს ჩამოყალიბება მხოლოდ თამარის მეფობის შემდგომ პერიოდშია სავარაუდებელი.¹⁵⁰

აღნიშნულ პრობლემაზე მსჯელობისას მკვლევარები სხვა წყაროებთან ერთად უპირატესად “ხელმწიფის კარის გარიგების” მონაცემებს ეყრდნობიან. კარგადაა ცნობილი აქ მოხსენიებული სამთა ვაზირთა ჯგუფი (ათაბაგი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი), ორთა ვაზირთა ჯგუფი (მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი).¹⁵¹ ეს ფაქტი თავისთავად გულისხმობს იმხანად ქვეყნის სამეფო კარზე რამდენიმე ვაზირის არსებობას (იმასაც უნდა გაეწიოს ანგარიში, რომ XIV საუკუნისათვის (ე.ი. ჟამთააღმწერელის მოღვაწეობის ხანისათვის), მაშინ, როდესაც სავაზიროს არსებობა რეალურად არის ცნობილი, პირველი ვაზირი სწორედ “ვაზირთუხუცესად” იწოდება). ამასთანავე, სავაზიროსთან დაკავშირებით ორი გარემოება კვლავ იწვევს დაგას: ა. ხანგრძლივი დროის მანძილზე “ხელმწიფის კარის გარიგების” შექმნის სავარაუდო პერიოდად XIV საუკუნის პირველი ნახევარი იყო მიჩნეული.¹⁵² ბოლო ათწლეულების განმავლობაში გამოთქმული მოსაზრებების თანახმად, იგი XIII საუკუნის მიწურულს უნდა შეედგინათ.¹⁵³ ბ. რაც მთავარია, საკამათოდ რჩება საკითხი, თუ რამდენად ასახავს ეს საკანონმდებლო ძეგლი უფრო ადრეულ რეალობას: “ეს პერიოდი (XII-XIII სს. მიჯნიდან ძეგლის შედგენამდე) მრავალი ახალი, არსებითად განსხვავებული მოვლენით აღინიშნა ქვეყნის არამარტო საგარეო, არამედ საშინაო პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც, სამოხელეო წყობაშიც, რომელსაც არ შეიძლება ასახვა არ ეპოვა ამ შედარებით გვიანდელ ძეგლში...” ამიტომ “ხელმწიფის კარის გარიგებით XII-XIII სს. მიჯნის საქართველოს

¹⁴⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, შრომები, ტ. VI, თბილისი, 1982, გვ. 268-269; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1958, გვ. 208-210; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, I, თბილისი, 1962, გვ. 76-90; მ. ლორთქიფანიძე, რუსთაველის ეპოქა, თბილისი, 1966, გვ. 72-74; შდრ. გ. ოთხმეზური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49-52.

¹⁵⁰ შ. მესხია, ძველია საეკერეელი, თბილისი, 1972, გვ. 33; მისივე, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 25 და შემდ., აგრეთვე გვ. 70-75.

¹⁵¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადა ი. დოლიძემ, თბილისი, 1965, გვ. 90-92.

¹⁵² ე. თაყაიშვილი, ხელმწიფის კარის გარიგება, თფილისი, 1920, გვ. VIII; ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თხზულებანი, ტ. VI, თბილისი, 1982, გვ. 70-75; ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბილისი, 1965, გვ. 601-608.

¹⁵³ შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 71; ილ. ანთელავა, “ხელმწიფის კარის გარიგების დათარიღების საკითხისთვის, მნათობი, 1980, №7, გვ. 159-161; მისივე, XI-XIV სს. ქართული საისტორიო წყაროები, თბილისი, 1988, გვ. 83-92.

სამოხელეო წყობის მეტ-ნაკლებად სწორი სურათის ასახვა შეუძლებელია".¹⁵⁴ ამის საპირისპიროდ, იყარაუდება, რომ საქართველოს სახელმწიფო წყობილებისა და სამოხელეო სისტემის ის სურათი, რომელიც XIV საუკუნისათვის "ხელმწიფის კარის გარიგებაში" არის მოცემული, ბევრად უფრო ადრეული ხანის რეალობას უნდა ასახავდეს. არათუ XIII საუკუნისას არამედ, შესაძლოა, სოგიერთი რეალია დაგით აღმაშენებლის დროსაც კი ეხმიანებოდეს.¹⁵⁵

საეკლესიო არსებობასთან დაკავშირებული საკითხები საგანგებოდ არის განხილული შ. მესხიას მონოგრაფიულ ნარკვევში.¹⁵⁶ მისი აზრით, თამარის მეფობის ბოლოსათვის ათაბაგის სახელის დაწინაურებამ თავისთავად განაპირობა ვაზირის ხელისუფლების გაყოფა-დანაწევრება. თავის მხრივ, სწორედ ამით დაედო სათავე საეკლესიო ჩამოყალიბებას. ამ პროცესს დასრულებული სახე რუსუდანის მეფობის დროისათვის უნდა მიეღო, თუმცა ცვლილებები ქვეყნის უმაღლეს სამოხელეო წყობაში შემდგომშიც გრძელდებოდა, რის შედეგადაც თანდათანობით იმატა ვაზირთა რაოდენობამ და შეიქმნა ვაზირთა ჯგუფები. მართალია, რუსუდანის ზეობისას მწიგნობართუხუცეს-ტყვონდიდელი ამ ჯგუფთაგან არც ერთში არ შედიოდა, მაგრამ იგი გარკვეულწილად (ფორმალურად მაინც) ინარჩუნებდა ვაზირთა შორის პირველობას. მეკლევარის აზრით, სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს გამოთქმა "ვაზირთა შორის უპირველესი", რომელიც იმხანად უნდა დამკვიდრებულიყო.¹⁵⁷ ეს გამოთქმა არ დასტურდება თამარის მეფობის პერიოდში, რაც შ. მესხიას აზრით, იმაზე მეტყველებს. რომ იმხანად ვაზირი მხოლოდ ერთი იყო და, შესაბამისად არც საეკლესიო არსებობდა. ერთადერთი გამოჩენილი ამ მხრივ – კარნუ ქალაქიდან ალაფად წამოღებული "სააქიმო წიგნის" (S-1274) ქართული თარგმანის ანდერძ-მინაწერშია დადასტურებული:¹⁵⁸ მაგრამ ხელნაწერი, შ. მესხიას დაკვირვებით, თეოდორე მწიგნობართუხუცეს-ტყვონდიდელის დროს უნდა ეთარგმნათ, სახელდობრ – თამარის მეფობის ბოლო წელს, ან ლაშა-გიორგის გამეფების პირველ წელს. ამდენად, ეს მონაცემიც

¹⁵⁴ შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 70-71.

¹⁵⁵ ი. ანთელაუა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 116-119.

¹⁵⁶ შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 73-74.

¹⁵⁷ ამ მოვლენას მეკლევარი იმით ხსნის, რომ დასახელებული პერიოდისათვის მწიგნობართუხუცესის სახელს აშკარა დაქინების ტენდენციის ფონზე საქართველოს სამეფო კარზე ჯერ კიდევ აშკარად იკეთებოდა ორი ვაზირის ფაქტობრივად თანაფარდი გავლენის მქონე ხელისუფლება. შესაბამისად, ტერმინისათვის "ვაზირთუხუცესი" ორ სახელს შორის უპირატესის გარკვეული გამოირჩევისათვის შეიძლებოდა მიემართათ.

¹⁵⁸ კუბლიკაციისათვის იხ. ზემოთ, შენ. 115. ხელნაწერი XV-XVI სს. უნდა გადაეხეხნათ, თუმცა მასში უცვლელად არის გადმოტანილი მთარგმნელისეული ანდერძ-მინაწერი: "ესე წიგნი სააქიმო, ოდეს რუქანდან სულტანი კარნუ ქალაქისა კართა ზედა გააქციეს, მუნით ალაფად მოიღეს. ქრისტეს მიერ პატრონი ჭ", მისმან მწიგნობართუხუცესმან, პროტოე უპერტიმოსმან და ვაზირთა ყოველთა უპირველესმან კაცმან, გონება მოსავმან და საღთოთა მსჯავართა მართლმსაჯულმან და კვლის ამჟრობელმან უღონოთა და ჭურთხილმან ქართულად მთარგმნინა მე მიწასა მათსა ხოჯა ყოყილსა."

შეესაბამება სავაზიროს თანდათანობით ჩამოყალიბების მის მიერ ნაგვარაუდევ ხანას.¹⁵⁹

ამ პრობლემასთან დაკავშირებული ყველა თვალსაზრისის გადასინჯვა და ქოლაგირის ეკლესიის წარწერების მონაცემთა მათთან მიმართებით განხილვა ბევრად სცილდება წინამდებარე ნარკვევის ფარგლებს. აქ შეიძლებოდა ყურადღება გაგვემახვილებინა მხოლოდ ერთ გარემოებაზე – მწიგნობართუხუცესის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა ის ფასეული პირველწყაროა, რომლის გათვალისწინებითაც ვარაუდი საქართველოს სამეფო კარზე სავაზიროს (ამასთან არა მხოლოდ ორი ვაზირის) უკვე XII-XIII საუკუნეების მიჯნისათვის არსებობის თაობაზე რამდენადმე უფრო დამაჯერებლად წარმოჩნდება. მართლაც, წარწერის ტექსტში ხაზგასმული მითითება იმაზე, რომ ფრესკაზე წარმოდგენილი იერარქი *“მეფემ ვაზირთუხუცეს და მწიგნობართა თქსთა უხუცეს ჰყო”* სხვაგვარად გაუგებარი დარჩებოდა. ეს კი, თავის მხრივ, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ დარბაზის სხვა მოხელეებიც იმხანად ვაზირებად იწოდებოდნენ.

აქვე იმასაც უნდა გაეხვას ხაზი, რომ მითითება ვაზირთა უხუცესობის თაობაზე საკტიტორო პორტრეტის თანმხლებ წარწერაში უთუო მისი ტიტულატურის ხაზგასმულადაა ჩართული; იგი, როგორც ჩანს, არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული სამეფო კარის უპირველესი მოხელის ფუნქციითა განსაზღვრა-წარმოჩენისათვის. აღნიშნულ საკითხზე ყურადღების გამახვილება ძირითადად იმით არის განპირობებული, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული მოსაზრებები გამოითქვა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის სახელოს ფუნქციების თაობაზე. მაგალითად, ივარაუდება, რომ სამეფო კართან არსებობდა “სავაზირო”,¹⁶⁰ რომელსაც სათავეში მწიგნობართუხუცესი ედგა.¹⁶¹ არსებობს სხვა თვალსაზრისიც, რომლის თანახმადაც “ვეზირობა” გარკვეული თანამდებობის პირთა სათათბირო იყო მეფესთან. ასე რომ, “ვეზირობის მოწვევა, მასზე თავმჯდომარეობა, მხოლოდ მეფის პერეოგატივა იყო.” ამგვარი დასკვნისათვის გარკვეულ არგუმენტად დასახელებულია ყუთლუ არსლანის დასის გამოსვლა, აგრეთვე ბასილი მწიგნობართუხუცესის მიერ “თუნიერ მეფისა საურავისა” ქმნა, რის გამოც იგი სიკვდილით იქნა დასჯილი.¹⁶²

აღნიშნულ საკითხზე ყურადღების გამახვილებისას ქოლაგირის წარწერაში დადასტურებული ტერმინი “ვაზირთუხუცესი” მაინც გარკვეულ დაფიქრებას იწვევს. მართლაც, ყოველივე ამაში შეიძლება იგულისხმებოდეს მინიშნება მწიგნობართუხუცესის როგორც გარკვეულ სამოხელეო იერარქიულ უპირატესობაზე (ვაზირთა შორის უპირველესი),

¹⁵⁹ შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 75.

¹⁶⁰ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 90; მ. ლორთქიფანიძე, ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი, *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 67 და შემდ.; მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI-XII საუკუნეებში (სოციალურ-ეკონომიური ნარკვევი), თბილისი, 1970, გვ. 115-116.

¹⁶¹ ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები “ვეფხისტყაოსნის” მიხედვით, თბილისი, 1977, გვ. 144.

¹⁶² ი. ანთელაევა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, გვ. 121.

ისე საქართველოს სამეფო კარის უმაღლეს სამოხელეო დასში იმ დროისათვის არსებულ გარკვეულ სტრუქტურულ თავისებურებებზე (ვაზირთა უხუცესობა, როგორც უპირველეს მოხელეთა განმგებლობა). ამ კითხვებზე ერთმნიშვნელოვანი პასუხის გაცემა ძნელია, მაგრამ ფაქტი ფრესკულ წარწერაში მწიგნობართუხუცესის სახელოსთან მიმართებით ვაზირთუხუცესის ტიტულის დადასტურებისა უთუოდ საგულისხმო და ნიშნეული უნდა იყოს.

აქ კვლავ უნდა მივუბრუნდეთ ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის იდენტიფიკაციის საკითხს. არსებითი მნიშვნელობისაა ის გარემოება, რომ იგი უმაღლეს სასულიერო იერარქთა და საერო ხელისუფალთა რიგის სათავეშია წარმოდგენილი – ტრადიციული რეგლამენტაციის ამგვარი ცვლილება იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ სახლი, რომელსაც ფრესკაზე წარმოდგენილი პირი ეკუთვნოდა, ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე თუ არა, ქოლვაგირის გამოქვაბული ეკლესიის მოხატულობის შექმნის ხანებისათვის მაინც გამოირჩეული პატივით სარგებლობდა ქვეყნის სამეფო კარზე. ამაზევე მიუთითებს წარწერაში ხაზგასმული ფაქტი, რომ ვარდანი მეფე დიმიტრის გაზრდილი ყოფილა, ე.ი. სამეფო წრესთან უაღრესად დაახლოებული პირი და შესაბამისად, გამორჩეული პრივილეგიების მქონეც.

გაზრდილობის საკითხს არაერთი მკვლევარი შეხებია. კარგადაა ცნობილი, რომ “სამეფოსა პალატსა შინა თანაზრდილობა” ანუ აღზრდა “სახლსა სამეფოსა შინა” სამეფო კარისა და არისტოკრატიული წრის წარმომადგენელთა ურთიერთობის ერთ-ერთ ტრადიციულ სახეს წარმოადგენდა.¹⁶³ მის სიძველეზე საგანგებოდ გაამახვილა ყურადღება ნ. ბერძენიშვილი.¹⁶⁴ მან, ამასთანავე, ისიც აღნიშნა, რომ სხვადასხვა დროს გაზრდილობასთან დაკავშირებული ტრადიცია თავისი არსით იცვლებოდა და. ამდენად, სხვადასხვა ეტაპისათვის იგი განსხვავებული მნიშვნელობითაც უნდა ყოფილიყო დატვირთული. აღნიშნული ტრადიციის მიმართება სამეფო ოჯახთან ანდა წარჩინებულის სახლთან ადრეული ხანის წყაროების მონაცემებით ბოლომდე გარკვეული არ არის. მოგვიანოდ კი, XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, იგი აშკარად ქვეყნის უზენაეს ხელისუფალთა კართან ჩანს დაკავშირებული. ამ თვალსაზრისით საგულისხმო უნდა იყოს დაკვირვება, რომლის მიხედვითაც საუფლისწულოზე დასმულ ბატონიშვილთა შეზრდილად უპირატესად ამ საუფლისწულო ტერიტორიის მკვიდრ დიდებულთა შვილები უნდა გამოერჩიათ.¹⁶⁵ “ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერებისა და მიმზიდველობის ხანაში ერთგული მოყმე რაინდები იზრდებიან კარზე (თამარი კარიდან არ იშორებდა მათ მამებსაც კი) და არსებობდა, უნდა ვიფიქროთ, სასახლისკენ მიმზიდველი ძალები...”¹⁶⁶ გაზრდილობის ტრადიციასთან

¹⁶³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 85-87; ი. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), ტ. II, თბილისი, 1981, გვ. 207-211.

¹⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 86.

¹⁶⁵ იქვე (ნ. ბერძენიშვილს ამასთან დაკავშირებით მოჰყავს ალექსანდრე კახთა მეფის ძის, გიორგი ბატონიშვილისა და მისი შეზრდილების, ვანნაძეების მაგალითი).

¹⁶⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი, 1966, გვ. 86.

დაკავშირებით წერილობით წყაროებს არაფერი შემოუნახავს დემეტრე I-ის კარის თაობაზე (ქოლაგირის ფრესკული წარწერა ამ მხრივ ჩვენთვის ცნობილ ერთადერთ მოწმობად შეიძლება ჩაითვალოს); სამაგიეროდ, სურათი მრავალმხრივი და მრავლისმეტყველია მისი ძის, გიორგი III-ის ზეობის ხანასთან დაკავშირებით. მემბტიანე მის კარზე გაზრდილებად ასახელებს ქვეყნის უმაღლეს მოხელეებს – მეჯინბეთუხუცეს ჭიაბერს, მწიგნობართუხუცეს ანტონ გლონისთაისძეს, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცეს ყუბასარს.¹⁶⁷ გაზრდილობასთან დაკავშირებული ტრადიცია შენარჩუნებული უნდა ყოფილიყო გვიან ხანაშიც, სახელდობრ XIV-XV საუკუნეებისათვის. ესაა მხოლოდ, რომ იმხანად, სამეფო-სამთავროებად დაშლილ ქვეყანაში, გაზრდილები ადგილობრივ მთავარ-დიდებულთა კარზეც მომრავლდნენ, ამასთან მათი ნაწილი დიდგვაროვანი არც უნდა ყოფილიყო (მათგან შედარებით უკეთაა ცნობილი ამბროსი – სამცხის ათბაგათა, ჯაყელბის კარზე,¹⁶⁸ ბანდაისძეთა გვიარის წარმომადგენლები – ქსნის ერისთავთა ქვენიფნეველების კარზე).¹⁶⁹ გაზრდილობის ტრადიციასთან დაკავშირებული სურათი აშკარად არაერთმნიშვნელოვანია და სხვადასხვა პერიოდში განსხვავებულ წანამოდერებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული; მისი კვლევა ჯერ კიდევ მომავლის საქმედ რჩება. მიუხედავად ამისა, დღეისათვის არსებული მასალების გათვალისწინება კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ დაკვირვებას, რომლის მიხედვითაც ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერების ხანაში ეს ინსტიტუტი ხელს უწყობდა დიდებულთა მიზიდვას სამეფო კართან, სასახლის დასუსტებისა და ქვეყნის პოლიტიკური დაშლილობის ტენდენციების ზრდის პირობებში კი ამ ტრადიციას სწორედ ურთიერთგაუცხოებისა და დანაწევრებისათვის უნდა შეეწყო ხელი – “თითოეულ უფლისწულს ახლდა შეზრდილები, რომლებიც ამ უფლისწულთა სეპარატისტულ მეცადინეობაში მის მორჭმა-განდიდების მოღვაწენი არიან.”¹⁷⁰

ქოლაგირის ეკლესიის საკტიტორო რიგში, ცხადია, იმ შემთხვევასთან უნდა გვექონდეს საქმე, როდესაც სასულიერო იერარქთა, დიდმოხელეთა თუ ცალკეული კუთხეების მმართველთა რიგის თავეში გაერთიანებული საქართველოს მეფის გაზრდილის გამოსახვით ხაზგასმით წარმოჩნდება ადგილობრივი საერო ხელისუფლის, ერისთავთ-ერისთავის სახლის გამორჩეული ერთგულება და სიახლოვე სამეფო კართან; აქედან გამომდინარე, ხაზი ესმება ამ სახლის მნიშვნელობასაც მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით.

XII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIII საუკუნის დასაწყისისათვის

¹⁶⁷ ისტორიანი და აზმანი შარაენდედთანი, გვ. 19, 30, 32-33. ყოველივე ამის ფონზე საგულისხმო ჩანს ბეთანიის მონასტრის ერთ-ერთი წარწერა, რომელშიც იხსენიება ევზიბ წურილაძისძე; იგი ამირსპასალარ და მანდატურთუხუცეს ივანე ორბელის მუუღლის, პატრონ რუსუდანის გაზრდილი ყოფილა. ვ. სილოგავა, ბეთანიის წარწერები, თბილისი, 1994, გვ. 39-40, სურ. 12-13.

¹⁶⁸ ზ. სხირტლაძე, ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის მოჭედილობა, თბილისი, 1994, გვ. 19-26.

¹⁶⁹ ძეგლი ერისთავთა, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო შ. მესხიამ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 30, 1954, გვ. 316 და შემდგ.; შდრ. ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, თბილისი, 1967, გვ. 15-17.

¹⁷⁰ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 86.

საქართველოს სამეფო კარის დიდმოხელეთა და ადგილობრივ მმართველთა ონომასტიკონში საქმიად ხშირად გვხვდება სახელი ვარდან. ამ სახელის მქონე დიდებულთა და მათ მემკვიდრეთა (resp. ვარდანის ძეთა) შორის ქოლაჯირის მონასტრის საკტიტორო რიგთან დაკავშირებით შეიძლებოდა ყურადღება გაგვემახვილებინა რამდენიმე მათგანზე:

ერისთავთ-ერისთავი ვარდან დადიანი, მსახურთუხუცესი, “ლიხთ აქათი პატრონი ორბეთისა და კაენისა, ლიხთ იქით – ნიკოპსამდი უცილობლად მქონებელი”.¹⁷¹ ამ ძირძველი დიდებულისა და მისი სახლის დაწინაურება გიორგი III-ის დროს მომხდარა; იმხანად იგი ნუხნარეხის სახელოს ფლობდა. ივარაუდება, რომ სწორედ იმ პერიოდიდან უნდა დაწყებულიყო ვარდანის მფლობელობა “ქურდევატრის იქით” სომხით-შიც.¹⁷² სხვა სამფლობელოები, სახელდობრ კაენი, მის ხელში თამარის ზეობის დასაწყისში უნდა გადასულიყო. იმაედროულად, ვარდანის ძე, ივანე, გაგის მფლობელი გახდა.¹⁷³ თამარის მეფობის პირველ ათწლეულში ვარდან დადიანი იმ დიდმოხელეთა შორისაა, ვინც სამეფო კართან ერთად წარმართავს ქვეყნის პოლიტიკურ გეზს, წარმატებით მონაწილეობს (როგორც ნანს, ზოგჯერ მეთავეობს) სამხედრო ლაშქრობებში.¹⁷⁴ 1190-იანი წლების დამდეგისათვის ვითარება რადიკალურად იცვლება: იური ანდრიას ძის ლაშქრობისას ვარდან დადიანი თამარის მოწინააღმდეგეთა ბანაკში აღმოსნდა მეტურჭლეთუხუცეს აბულასანთან, სამცხის სპასალარ ბოცოსთან, ტაოსკარის მფლობელ გუზანთან, კაეონის მფლობელ მაყასთან, დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოს სხვა დიდებულებთან ერთად.¹⁷⁵ რაც მთავარია, წყაროების მიხედვით, სწორედ იგი ნანს აჯანყების ერთ-ერთ ხელმძღვანელად, სწორედ მან შეჰყარა “ყოველი სუანთი და აფხაზეთი, საეგროი გურია, სამოქალაქო, რაჭა, თაკურეი და არგუეთი. მომრთველმან სანიგთა და ქეშიგთამან აფიცა რუსისა გამეფებისა და მისის მეფედ-ყოფისათჳს დიდებულნი და ლაშქარნი ქუეყანისანი. გაგ ზუნა ლაშქარნი ქუეყანისანი და მივიდეს გუზანისად. მუნით წარმოვიდა რუსი”.¹⁷⁶ ნ. ბერძენიშვილის მითითებით, ვარდან დადიანს რაღაც საფუძველი უნდა ჰქონოდა, რომ ქვეყნის საგრობოზი ნაწილი სამეფო კარის წინააღმდეგ აემხედრებინა. “მთელი დასავლეთ საქართველოს მაღალი ფეოდალური საზოგადოება გამოუკლებლივ (გარდა

¹⁷¹ ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი, გვ. 49; ი. ანთელაევას ვარაუდით, ვარდან დადიანის ძე ცოტნე დადიანი უნდა ყოფილიყო (ი. ანთელაევა, ლეკან II დადიანი, თბილისი, 1990, გვ. 17).

¹⁷² დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვეთი I, თბილისი, 1979, გვ. 80; შდრ. ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი, გვ. 49.

¹⁷³ დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალა - გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960, გვ. 113-140.

¹⁷⁴ შდრ.: “წუეეითა ასათ გრიგოლის ძისადთა დიდად და სასახელოდ ილაშქრეს განძას ქუემო ბელაყონამდე, შემდგომად ზემო კერძო რახსისა პირსა მასისამდე. მუნცა დიდთა ლაშქართა მოწვევასა შინა ისახელეს თავი ბუმბერაზთა ამის სამეფოსათა თუთ მეფისა მწურეტელოობასა შინა ვარდან დადიანმან მსახურთუხუცესმან, ოთხთავე მქარტრელთა და სხუთა დიდებულთა და აზნაურთა” (ისტორიანი და აზმანი, გვ. 40).

¹⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 165-166.

¹⁷⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავენდეთანი, გვ. 49.

ანტონ საღირისძისა) რუსის მხარეზე დადგა. ამის ახსნა უნდა ვეძიოთ იმ ფაქტში, რომ აღმოსავლეთ საქართველოდან თითქმის ასეთივე ერთსულოვნებით თამარის და დავით სოსლანის მხარეზე აღმოჩნდნენ.¹⁷⁷

აჯანყება დამარცხდა და მისი მონაწილეები დაისაჯნენ. იგივე ბედი ეწია ვარდან დადიანსა და მის სახელეულსაც; ძირძველ დიდებულს ჩამოერთვა როგორც სამოხელეო თანამდებობები, ისე სამფლობელოები: კენი და კაეწონი ახალ მსახურთუხუცესს, ივანე მხარგრძელს გადაეცა, ხოლო გაგი – ზაქარია მხარგრძელს (ივარაუდება, რომ დადიანებს იმხანად უნდა დაეკარგათ ლიხთიქითიცა და ორბეთიც).¹⁷⁸ ასე რომ, XII საუკუნის 90-იანი წლებიდან დადიანთა სახელო ქვეყნები მხარგრძელებს გადაუნაწილდა. ამის შემდეგ დადიანთა სახლი კარგა ხანს აღარ ჩანს სამოღვაწეო ასპარეზე.

მეჭურჭლეთუხუცესი, **კახაბერ ვარდანის ძე** ყუთლუ არსლანის დასის დამარცხების შემდეგ იქნა აღზევებული. გიორგი III-ისა და თამარის დროს დაწინაურებული ზოგიერთი დიდმოხელისაგან განსხვავებით, იგი წარჩინებულთა ერთ-ერთი ძველი სახლის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. როგორც ვარაუდობენ, სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს ისტორიკოსის ცნობა, რომ თამარმა „*კუალად უბოძა მეჭურჭლეთუხუცესობა დიდსა და გუარიაანსა კაცსა კახაბერს ვარდანის ძესა.*“¹⁷⁹ შ. მესხია ვარაუდობდა, რომ მეჭურჭლეთუხუცესი კახაბერი XI-XII საუკუნეთა მიჯნის მოღვაწის, სევანთა ერისთავის, მეჭურჭლეთუხუცესისა და პროტოსტრატოსის, ივანე დადიანის შთამომავალი უნდა ყოფილიყო და სწორედ ამიტომ ესმებოდა ხაზი მის დიდგვაროვნებას.¹⁸⁰ ასე რომ, კახაბერ ვარდანისძისადმი მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოს ბოძება ძველი გვარის რესტავრაციად განიხილება, რაც საესებით მართებულად ჩანს კიდევ. საქართველოს სამეფო კარზე კახაბერ ვარდანისძის დაწინაურება დიდხანს არ გაგრძელბულა: 1185 წელს აღზევებული დიდებული 1187-1188 წლებში შესცვალა „უგვაროთა“ (მოქალაქეთა წრის ზედაფენის) წარმომადგენელმა აბულასანმა. საფიქრებელია, რომ კახაბერ ვარდანისძეს და მის სახლს არც შემდგომ უნდა მოჰკლებოდა პატივი, თუმცა მისი სახლი სახელმწიფო ასპარეზზე აღარ ჩანს.

ვარდანი (ზოგჯერ ასევე ბეშქენი) საგვარეულო სახელად ჩანს დასაეღეთ საქართველოს დიდებულთა სხვა რამდენიმე სახლშიც. მათ შორის აღსანიშნავია ინასარიძეები, რომელთა ღვაწლითა და საფასითაც XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე შეიქმნა სეტის კარედი ხატი;¹⁸¹ ვარდანისძე-

¹⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. VII, გვ. 166.

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 172.

¹⁷⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 33.

¹⁸⁰ შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 116 და შემდ.

¹⁸¹ ნ. კვიციანიძე, სეტის ტრიპტიქის ქტიტორული წარწერა, *მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, 1989, №1, გვ. 128-137: „ქ. ყო(ე)ლად წ(მიდა)ო დედოფალო ლ(მრ)თისმშობელო, რომელსა გ(ეტ)ვირთა ზე(ცი)თა ლ(მერ)თი, მეოხ ეყენით წ(ინა)ში ძისა და ლ(მრ)თისა ჩუენისა სულსა ვახტანგისა და მარინეს(ა), რ(ომე)ლთ[ათვის] შეამკეს შე(ი)ლთა მათთა ხატი შენი ვარდან ინასარიძემა და მმ(ათა) მისთა ინასარს, საღირს, ნიკ(ო)ლ(ო)ზს და ბეშქენს შე(უ)ნდვენ ლ(მერ)თამნ.“

ები. რომელთა წარმომადგენლებიც ტრადიციულად მეფის კურთხევის მონაწილეები იყვნენ.¹⁸²

მასალები ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის გაიგივებისათვის, დასახელებულ პერიოდში, ერთი შეხედვით, საკმოდ ფართოა. მიუხედავად ამისა, ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის გათვალისწინებისას, დასახელებულთაგან უმეტეს საგვარეულოთა წარმომადგენლის ქოლაგირის ფრესკაზე გამოსახვის შესაძლებლობა ძნელი წარმოსადგენი იქნებოდა. ამასთანავე, იერისპირა გარეჯის ერთ-ერთ გამოქვაბულ მონასტერთან მიმართებით ყველაზე უფრო მოსალოდნელი ჩანს ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე ჰერეთის მფლობელთა – **კოლონკელისძეების** წარმომადგენლის პორტრეტის არსებობა.

ჰერეთის ერისთავი, **ვარდან კოლონკელისძე** მემბტიანის ცნობით, იყო “კაცი დღითა მომწუსებული და ბრძოლათა შინა ძლიერი და გამოცდილი;” შესაბამისად მისი სახლი XII საუკუნის მეორე ნახევარში დაწინაურებულ წარჩინებულ საგვარეულოთა შორის არის საგულგებელი.¹⁸³ სამეფო კარისადმი განუხრელი ერთგულებითა და თანადგომით არც ეს საგვარეულო სახლი უნდა ყოფილიყო გამორჩეული: კარგადაა ცნობილი 1163-1164 წწ. ელდიგუზ ათაბაგის წინააღმდეგ გიორგი III-ის ლაშქრობის ამბავი, როდესაც ვარდან კოლონკელისძისა და სხვა დიდებულთა არასწორი მოქმედებით (ისტორიკოსის მტკიცებით – შურითა და მტრობით) ქართველთა ლაშქარი დამარცხდა.¹⁸⁴ მოგვიანოდ, 1177-1178 წწ. ვარდანის ერთ-ერთი ვაჟი, ივანე კოლონკელისძე ორბელთა აჯანყების მონაწილე იყო და შეთქმულთა დამარცხების შემდეგ შეპყრობილ იქნა.¹⁸⁵ მიუხედავად ამისა, კოლონკელისძეებს, როგორც ჩანს, უნდა ასცდნოდა მძიმე სასჯელი; მეტიც – ეს სახლი, თუ უფრო ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში არა, თამარის მეფობის პირველ წლებში მაინც, კვლავ ინარჩუნებდა ჰერეთის საერისთავოს და, როგორც ჩანს, უზენაეს ხელისუფალთა კეთილგანწყობითაც სარგებლობდა. თუმცადა, ამგვარი ვითარება დიდხანს აღარ უნდა გაგრძელებულიყო – 1190-იანი წლებისათვის ჰერეთი გრიგოლისძეების ხელში გადავიდა; სამეფოს სხვადასხვა კუთხის იმჟამინდელ მმართველთა შორის დასახელებულია ასათ გრიგოლისძე, *“რომელმან მისტაცა მილავრობით და მორვეით საღირს კოლონკელის ძესა და მცირედ-ჟამ ქონებასა შინა იაჯა არიშიანის ადგილსა დაჯდომა სასთაულითა, და ჯელთუდვა შეიღსა მისსა გრიგოლს ჰერეთის ერისთაობა”*.¹⁸⁶ საფიქრებელია, რომ სახელმძღვანელო დიდებულის სახლი კვლავ ინარჩუნებდა სათანადო

¹⁸² ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 27.

¹⁸³ იქვე, გვ. 12.

¹⁸⁴ სტეფანოს ორბელიანის “ცხოვრება ორბელიანთა”-ს ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1978, გვ. 42-43; ლ. დაკლიანიძე, მხითარ გოში, “აღბანეთის ქრონიკა”, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, II, 1968, გვ. 49; შდრ. გ. ჯაფარიძე, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1995, გვ. 106-108.

¹⁸⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 19.

¹⁸⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 34; ნ. შოშიაშვილი, სახელმწიფო სამართლის ისტორიის საკითხები, *ციხკარი*, 1965, №9, გვ. 143; შ. მესხია, შიდაპოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 120.

პატივს სამეფო კარზე, ამასთან კელაენდებურად განაგრძობდა ზრუნვას მცირე ხნის წინ მის მიერ ხელდებულ ქვეყანასთან მჭიდროდ დაკავშირებულ სასულიერო კერებზე, რომელთა შორისაც გარეჯს XII საუკუნის მიწურულისათვის ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი უნდა სჭეროდა. ამასთანავე, საკტიტორო რიგის რეგლამენტაციისას ერთ-ერთი განმსაზღვრელი შეიძლება იყოს ყოფილიყო ათწლეულთა მანძილზე არსებული ურთიერთობებიც, რომლებიც სავსებით შეიძლება აქონოდათ სამეფო კარის ერთგულ მწიგნობართუხუცესსა და ადგილობრივ დიდებულს.

კოლონკელისძეთა საგვარეულოს უნდა დაუკავშირდეს ქოლაგირის საკტიტორო რიგში ჩართული კიდევ ორი პორტრეტი. ესაა ეკედერის ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ კუთხეში გამოსახული პირები – ბეშქენ, ერისთავთ-ერისთავის ვარდანის ძე, აგრეთვე მის წინ მდგომი სასულიერო პირი, ისიც ვარდანის ძე. სადავო არ უნდა იყოს, რომ აქ კვლავ კოლონკელისძეთა სახლის წარმომადგენლები გამოუსახაეთ, როგორც ჩანს, ვარდან ერისთავთ-ერისთავის ძეები. მათგან წინა სამდევლო პატივითაა გამორჩეული (ამაზე მეტყველებს მისი ოღარი); აქედან გამომდინარე, სავსებით ბუნებრივია მისი უპირატესი ადგილიც კტიტოროთა რიგში. იმ მწივრ მასალებში, რომლებიც კოლონკელისძეების შესახებ მოიპოვება, სასულიერო პირი არ ჩანს. ქოლაგირის ფრესკა ამ მხრივ დამატებითი პირველწყაროს მნიშვნელობას იძენს.

ამრიგად, ეკლესიის ჩრდილოეთი ეკედერის ჩრდილოეთი კედლის ფრესკაზე ქვეყნის უპირველესი ვაზირის, ვაზირთუხუცესისა და მწიგნობართუხუცესის წინ წარმოდგენილი კტიტორი პირების ერისთავი ვარდან კოლონკელისძე უნდა იყოს, სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნახევარზე კი მისი ორი ძე უნდა გამოესახათ. ამით ხაზი უნდა გასმოდეს არამარტო კოლონკელისძეთა გამორჩეულ ღვაწლსა და უპირატეს მდგომარეობას მათდამი ხელდებულ ქვეყანაში, არამედ ტრადიციულად ახლო ურთიერთობასაც საქართველოს სამეფო კართან ჯერ კიდევ მეფე დემეტრე I-ის დროიდან მოკიდებულად.

სახელი ვარდან როგორც თავად ერისთავთ-ერისთავის, ისე მისი ძეების პორტრეტების განმარტებით წარწერებში რამდენადმე უჩვეულოდაა დაქარაზებული: ვნ – ვ(არდა)ნ და ვნისი – ვ(არდა)ნისი. როგორც წესი, ეს სახელი ეპიგრაფიკულ ძეგლებსა და ხელნაწერთა მინაწერებში ძირითადად ასეა დაქარაზებული – ვ(არდა)ნი,¹⁸⁷ ან ვ(არდა)ნი,¹⁸⁸ თუმცა კი გვხვდება ქოლაგირის ფრესკული წარწერის მსგავსი შემთხვევაც.¹⁸⁹

წყაროებიდან ცნობილია ვარდან კოლონკელისძის ორი ძე – ივანე და საღირი. მათგან საღირი კოლონკელისძეთა სახლში საგვარეულო

¹⁸⁷ იხ. ვარდან ბაკურ ერისთავთ-ერისთავის ძის საკტიტორო წარწერა ვედრების ხატზე ფაყის ეკლესიიდან (X-XI სს.); ჯინჯის და ვარდან ერისთავების წარწერა ლაბეჯინის ღმრთისმშობლის ხატზე (XI ს.); წარწერა წმ. იოანე ნათლისმცემლის ხატზე უბიანის ეკლესიიდან (XII-XIII სს.); მ. ახალაშვილი, X-XV სს. წარწერები სვანეთის ჭედური ხელოვნების ძეგლებზე, თბილისი, 1987, გვ. 15, 16, 37, სურ. 9, 10, 32;

¹⁸⁸ ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 96, №187.

¹⁸⁹ იხ. მაგალითად, სვანთა ერისთავის და პროტოსტრატორის იოვანე ვარდანისძის საკტიტორო წარწერა ლაბეჯინის ეკლესიის წმ. გიორგის ხატზე (XII ს.) – “მე, ი(ვანე) ვ(არდა)ნ(ის) ძე(მან), ს(უან)თ(ა) ე(რისთავ)ან, მ(ე)-

სახელად ჩანს. ქოლაგირის ფრესკის მიხედვით ცნობილი ხდება ვარდან ერისთავთ-ერისთავის მესამე ძეც – ბეშქენი. ეს სახელი ფართოდ იყო გავრცელებული ასწლეულთა მანძილზე და იგი ქართველ დიდებულთა საგვარეულოების წარმომადგენლებს შორის ხშირად დასტურდება. მას ატარებენ ჯაყელების, ბოცოსძეთა, ჭალაძისძეთა, გობოძისძეთა, ვარდანისძეთა, მჭვიცისძეთა, გურკელთა წარმომადგენლები.¹⁹⁰

საკტიტორო რიგის აღწერისას აღინიშნა, რომ ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის ძეთაგან პირველი, სასულიერო პირი, მოხატულობაში წარმოდგენილ სხვა იერარქთაგან განსხვავებული ატრიბუტით გამოუსახაეთ: კტიტორის თხემს ფარავს შავი ფერის პატარა ნახევარწრიული სეგმენტი, რომელიც ახლა შავი ფერისაა (სურ. 13). ეს შესაძლებელია იყოს **ტონზურა ან სკუფია**.

ტონზურა (ბერძნ. *κουρά*, ლათ. *tonsure*, სულხან-საბასთან *კოჭიკური*) – თხემზე ნახევარწრიულად ამოკეცილი ადგილი – ადრეული ხანიდანვე უნდა დამკვიდრებულიყო ღვთისმსახურთა ერთ-ერთ ატრიბუტად.¹⁹¹ იგი სიმბოლურად უფლის ეკლის გვირგვინს განასახიერებდა¹⁹² და როგორც წესი, ბერად აღკვეცის ან მღვდლად ხელდასხმის შემდგომ ატარებდნენ.¹⁹³ ტონზურის არსებობას წყაროების მიხედვით უკვე პახომიოსის დროის მონასტრებში (IV ს.) გაედევნება თვალთ;¹⁹⁴ მას ქრისტიანულ აღმოსავლეთში მოგიანოდაც, ადრეული შუა საუკუნეების მანძილზეც ატარებდნენ.¹⁹⁵ ტრულის კრების ერთ-ერთი (33-ე) კანონით, ამბიონიდან ქადაგება აეკრძალა მათ, ვისაც არ ჰქონდა ტონზურა. ტონზურით ზოგ შემთხვევაში გამოსახავენ ზოგიერთ მოციქულს - წმ. პეტრეს, წმ. ბართლომეს, აგრეთვე წმ. ლუკა მახარებელს; იგი ხშირად დასტურდება მღვდელთმთავართა გამოსახულებებზეც (წმ. დიონისე არეოპაგელი,

ჰურგლეთოუხუცესმან და პრ(ოტ)ოსტ(რატ)ორმან მოეჭყლე ხ(ა)ტი ესე წ(მიდ)ისა გ(იორგ)ისა მთ(ა)ე(ა)რმ(ო)წამისა და დავ(ა)ს(უე)ნე ს(ა)უდ(ა)რსა შ(ინ)ა სონ-მ(ი)ს(ა)სა .” შდრ. გ. ნუბინაშვილი, ქართული ოქრომჭკდლობა VIII-XVIII საუკუნეებისა, თბილისი, 1957, ტაბ. 56; მ. ახალაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 32.

¹⁹¹ ნ. ვანაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1975, გვ. 99-102.

¹⁹² F. Cabrol, H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, t. XV/2, Paris, 1953, col. 2430-2435.

¹⁹³ PG 87, 39-85; Н. Ф. Красносельцев, О древних литургических толкованиях. *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском Университете, IV, Византийское отделение*, 2, Одесса, 1894, с. 29, 45.

¹⁹⁴ Н. В. Покровский, *Древняя Софийская ризница в Новгороде*, Москва, 1914, с. 109-114; Α. Αλυσσας, Η κουρα των κληρικών και μοναχών κατά το κανονικόν δικαίον της ορθοδόξου εκκλησίας, *Επετηρίς Ετερίας του Βυζαντινου Σπουδων*, 23, 1953, σελ. 233-239.

¹⁹⁵ თუმცაღა, როგორც ჩანს, ეს წესი იმხანად არ უნდა ყოფილიყო საყოველთაო და აუცილებელი, რამდენადაც ეგვიპტის ქრისტიანულ მონასტრების (სახელდობრ ბაუითისა და საკარას) ფრესკებზე წარმოდგენილ ღვთისმსახურთა გამოსახულებებზე იგი არ დასტურდება (J. Cledat, *Le monastère et le necropole de Bauit*, Le Caire, 1904, pl. XXIX, LI, LII, LXXXVI, LXXXVII, CIII, CV, CVIII, CX; E. Quibell, *Excavations at Saqqarah*, t. II, 1908, pl. XLIV.

¹⁹⁶ The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3, New York/Oxford, 1991, p. 2093-2094.

წმ. პეტრე აღექსანდრიელი, წმ. ანთიმოს ნიკომიდიელი, წმ. ელეფთერი, წმ. ფილოთეოსი და მრავალი სხვა), აგრეთვე სასულიერო პირთა საკტიტორო პორტრეტებში.¹⁹⁶ საბოლოოდ ტონზურა დასავლურ ეკლესიაში დამკვიდრდა, თუმცა კი მას მართლმადიდებელ ეკლესიაშიც იყენებდნენ.¹⁹⁷

ტონზურასთან დაკავშირებული მასალები ძველ ქართულ წყაროებსა და სახვითი ხელოვნების ძეგლებში შედარებით მწირია. ამ მხრივ ჩვენთვის ცნობილი ორიოდე მაგალითი წმ. ილარიონ ქართველის გამოსახულებებს უკავშირდება: ახტალის ტაძრის დასავლეთი კედლის მეორე ფენის მოხატულობაში (მისი შესრულება ივარაუდება არაუადრეს XIII საუკუნის გასულისა),¹⁹⁸ უბისის ეკლესიის ფრესკაზე (XIV საუკუნის მეორე ნახევრისა)¹⁹⁹ და სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართულ ხუთკარედ ხატზე (XIV-XV სს.)²⁰⁰ ღირსი მამა სწორედ ამ ატრიბუტიითაა წარმოდგენილი. ორივე შემთხვევაში წმ. ილარიონის თავსაბურავი რამდენადმე თავისებურადაა გაფორმებული: იგი ოქრის ფერისაა და შავი ფერის მსხვილი წერტილები ამკობს. შესაძლოა ამგვარი გადაწყვეტა

¹⁹⁶ შდრ. თუნდაც ადრეული მოზაიკები რომში: Santa Agnese Fouri le Mura - 625 წ., San Stefano Rotondo - VI ს., San Lorenzo Fuori le Mura - VI ს. ბოლო მეოთხედი, San Giovanni Fuori le Mura - VII ს. მეორე მეოთხედი, იოანე VIII-ს კაპელა წმ. პეტრეს ძველ ტაძარში - VIII ს. დასაწყისი, წმ. ქრისტოფინის ეკლესია - 731-741 წწ., Santa Maria in Domnica - 818 წ., წმ. კლემენტის ეკლესია - 847-855 წწ., წმ. პაულუს ბაზილიკა - 891-896 წწ.; რაეენაში: სან ვიტალე - VI საუკუნის ძირეული ნახევარი; მილანში: სან ამბროჯიო V ს. (J. Wilpert, Die Romischen Mosaiken und Malereien der Kirchlichen Bauten vom IV bis XIII Jahrhundert, Freiburg im Breisgau, 1916, Bd. III, Taf. 84, 174, 175, 208, 210, 219, 221, 222; W. Oakeshott, Die Mosaiken von Rom, Leipzig, 1967, Taf. XX, 17, 87, 91, 102, 108; L. Von Matt, Ravenna, Kola, 1971, Abb. 73); პორენში - VI ს. (B. H. Лазарев, История Византийской живописи, II, Москва, 1986, таб. 63); გვიანი ხანის საკმაოდ მრავალრიცხოვან მაგალითთანაა აქვე შეიძლება დაგვესახელებინა რამდენიმე: ფოკიდის წმ. დუკას მონასტრის კათოლიკონი XI ს. (N. Χατζιζακ, Οσιος Δουκας, Αθήναι, 1996, π. 45), ნერედიცა - XII ს. მეორე ნახევარი (B. Мясоедов, Н. Сычев, Фрески Спаса Нередицы, Ленинград, 1925, таб. XXXIV-2). კასტორია, წმ. მეურნალთა ეკლესია - ადრეული XII ს. და წმ. სტეფანეს ეკლესია - XII-XIII სს. მიჯნა (S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, Kastoria, Athens, 1985, pl. 13, 17); მონრეალი - 1180-1194 (B. H. Лазарев, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 383); ნიუგოროდის მაცხოვრის ეკლესია (1378 წ.) Г. И. Вздорнов, Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде, Москва, 1976, с. 168, таб. 97. საინტერესოა კიევის წმ. სოფის ტაძრის მოზაიკა (1043-1046 წწ.), რომელსაც ტონზურით წარმოდგენილია მაცხოვრის უწყველო იკონოგრაფიული ტიპი ლუთისმსახურის სახით (B. H. Лазарев, Древнерусские мозаики и фрески. XI-XV вв., Москва, 1973, с. 23, ил. 15, 16).

¹⁹⁷ ამ მხრის საგულისხმოა XIII-XIV საუკუნეების რუსულ წყაროებში დადასტურებული მასალები. შდრ. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.), т. II, Москва, 1989.

¹⁹⁸ N. Thierry, Le Jugement Dernier d'Axtala. Rapport preliminaire, *Bedi Kartlisa, Revue de kartvelologie*, vol. XL, 1982, p. 147 ff.

¹⁹⁹ შ. ამირანაშვილი, უბისი, თბილისი, 1929, გვ. ტაბ. CVIII.

²⁰⁰ B. H. Бенешевич, Памятники Синая, Археологические и палеографические, вып. I, Ленинград, 1925, таб. 23.

კეფაზე შეკეცილ თმას გადმოსცემს. მოხმობილი გამოსახულებები, როგორც ჩანს, იმაზე მიმანიშნებელი უნდა იყოს, რომ შუა საუკუნეების ქართულ სახვით ხელოვნებაში წმინდანის სწორედ ამგვარ ატრიბუტიანი იკონოგრაფიული ტიპი ჩამოყალიბდა. წმინდა მამის ცხოვრების სხვადასხვა რედაქციის მიხედვით ძნელია მსჯელობა იმის თაობაზე, თუ რა უნდა ეოფილიყო მისი სწორედ სკუფით გამოსახვის მიზეზი. წმ. ილარიონს ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე მოუხდა მოღვაწეობა უცხოეთში – პალესტინაში, საბერძნეთში, ბითონიაში, რომში.²⁰¹ გამოსახული არ არის, რომ ღმრთისმსახურთა ეს ატრიბუტი ქართველ მოღვაწეს სწორედ იმ პერიოდში მიეღო (ამ მხრივ საგულისხმო უნდა იყოს რომაულ საეკლესიო პრაქტიკაში ფეხმოკიდებული ტრადიციის სკუფიას ტარებისა).

XIII საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, იერუსალიმში მოღვაწე ქართველებზე საუბრისას უცხოელი ავტორები ხაზს უსვამენ იმ გარემოებას, რომ სამღვდელთ თავეზე მრგვალი ტონსურა ჰქონდათ, ხოლო ბერებს – ოთხკუთხა.²⁰² მაგალითად, XV საუკუნის 80-იანი წლები-სათვის გერმანელი პილიგრიმი ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახი იერუსალიმის ქართული მონასტრებისა და მათი მკვიდრი ქართველი მოწესების შესახებ მიუთხრობს: “გეორგიანები ბერძნებს ქოსდევეს ყველა წესებსა და ცდომილებას, აგრეთვე წმინდანებში, რის გამოც ისინი სქიზმატები ანუ რომის ეკლესიის ურსნი არიან... მათს სამღვდელთ თავესე მრგვალი ტონსურა აქეთ, ბერებს კი ოთხკუთხედი ან კვადრატული.”²⁰³ გამორიცხული არ არის, რომ ამ შემთხვევაში ავტორი ტრადიციულ სამღვდელთ თაესაბურავს, კუნკულს უნდა გულისხმობდეს. მაგრამ დაფიქრებას იწვევს ის გარემოება, რომ მსგავსი მითითება მოიპოვება სხვა ავტორებთანაც, ამასთან, როგორც აღინიშნა, მოხმობილ ცნობაზე როგორც ბევრად უფრო ადრე, XIII საუკუნის დასაწყისისათვის (თეტმარიუსი, ალბერიკ ტრუა-ფონტენელი), ისე მოგვიანოდაც, XVI-XVII საუკუნეთა მიჯნისათვის (ფრანჩესკო სურიანო, ბართოლომეო სალინაკელი, ლუდვიგ ჩუდი, ბუშე და სხვ.).²⁰⁴ ამ წყაროების გაცნობისას უნებურად წნდება კითხვა – რატომ იყვნენ გამორჩეულნი ამგვარი თავსაბურავით იერუ-

²⁰¹ მ. დოლაქიძე, ილარიონ ქართველის ცხოვრების ძველი რედაქციები, თბილისი, 1974; B. Martin-Hisard, La pelegination du moine géorgien Hilarion au IXe siècle. Traduction français de la version longue de la Vie d'Hilarion, *Bedi Kartlisa, Revue de kartvelologie*, vol. XXXIX, 1981, p. 101-138.

²⁰² R. Janin, Les Géorgiens en Jerusalem, *Echos d'Orient*, 16, 1913, p. 211-212; ქართული თარგმანისათვის იხ: რ. ჯანენ, ქართველები იერუსალიმში (თარგმანი შ. ვარდიხისა), სტამბოლი, 1921, გვ. 26.

²⁰³ ე. მამისთვალაშვილი, ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახი პალესტინაში მყოფი ქართველების შესახებ, *მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*, 1975, N3, გვ. 74-79. სათუო ჩანს ავტორის მტკიცება იმის თაობაზე, რომ გერმანელი პილიგრიმის ამ ცნობაში თმის ვარცხნილობა უნდა იგულისხმებოდეს. ამის თაობაზე მითითება იტალიელ ავტორებთან მოიპოვება (მდრ. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, იტალიურიდან თარგმნა, შესაქალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ე. მამისთვალაშვილმა, თბილისი, 1981, გვ. 58).

²⁰⁴ იქვე, გვ. 79, შენ. 21.

სალიმში მოღვაწე ქართველი მოწესებები? ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა შემდგომ კელეფას გულისხმობს.

არც სკუფიის (ბერძნ. *Σκουφία*) თაობაზე მოიპოვება ვრცელი და თანამიმდევრული ხასიათის მასალები. აღმოსავლეთის საქრისტიანოში სკუფია, მუდამ შავი ფერისა, როგორც მღვდელთმთავრის, ისე დიაკვნის ატრიბუტს წარმოადგენდა.²⁰⁵ ყოველივე ამის ფონზე რამდენადმე უჩვეულოდაც კი ჩანს ის ფაქტი, რომ სასულიერო პირთა იმ ვრცელ რიგში, რომელიც ამჟამად არის ცნობილი მართლმადიდებლურ სახეით ხელოვნებაში, მსგავსი თავსაბურავი იშვიათად გვხვდება.²⁰⁶ ერთეულ გამოინაკლისთა შორისაა სინას მთის წმ. ეკატერინას მონასტერში დაცული XIII საუკუნის ხატი, რომელზეც კტიტორი – სასულიერო პირი – თეთრი ფერის სკუფიით გაუსახავთ. რამდენადმე უცნაურია, რომ ხატის მხატვრულ თავისებურებათა გვერდით, სწორედ ეს გარემოება დაედო საფუძვლად დ. მურიკის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ხატზე ქართველი მოწესე უნდა იყოს წარმოდგენილი.²⁰⁷

თავსაბურავის ამ ტიპთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს გვიანი ხანის ერთ-ერთ ქართულ ხელნაწერში არსებული მინაწერი, რომელიც სამეფო კარზე ტრანსპეხობისას სამღვდელოთა და ერისკაცთა დასის დასხდომის იმ წესს აღწერს, რომელიც ჯერ კიდევ კონსტანტინე დიდის დროიდან ყოფილა დამკვიდრებული. მინაწერში აღწერილია მოსკოვის ნანახი წესი, რომლის თანახმადაც “სობოროს დეკანოზი თავშიშველი მივიდოდა და კარის დეკანოზს სკუპია ეხურა (რომელი არს ჩვენებურათ არახინი) და მისაცემიც იმას უფრო მისცეს” (ხრონოგრაფი, XVIII ს., ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S-125, ფ. 371).²⁰⁸ ძნელი სათქმელია, რა იერარქიული საფეხურის მანევრებელი უნდა იყოს ეს თავსაბურავი ქოლაგირის მოხატულობაში. ის გარემოება, რომ კტიტორი მღვდელთმთავართა რიგშია გაერთიანებული და ოღარით წარმოდგენილი, აშკარად ჩექკელებს მის გარკვეულ იერარქიულ ხარისხზეც.

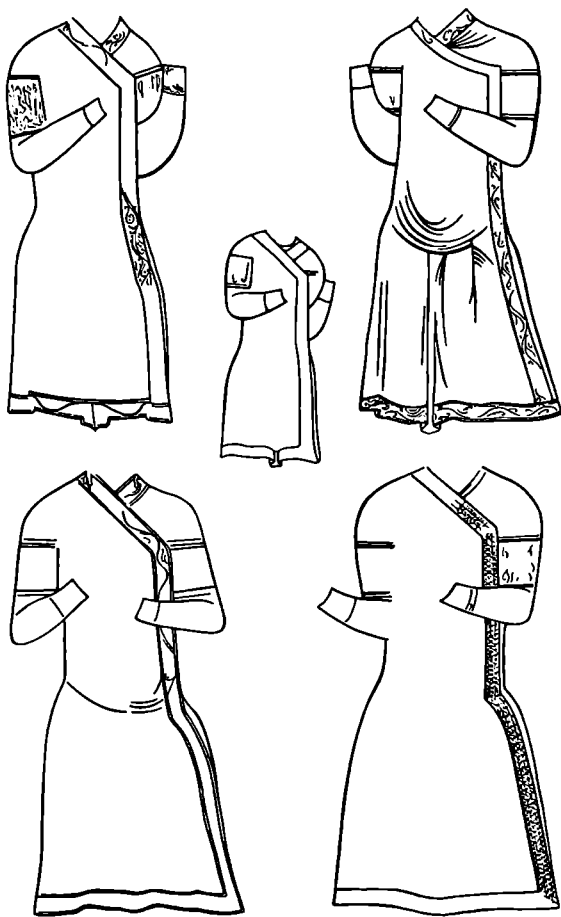
ქოლაგირის საკტიტორო პორტრეტთან დაკავშირებით სკუფიის დანიშნულების თაობაზეც გარკვევით რაიმეს მტკიცება ძნელია. ცხადი ერთია – საკტიტორო გამოსახულებათა რიგში ჩართული ეს პირი,

²⁰⁵ Н. Бр-н, Заметка о значении названий "Скуфья" и "Камиллавка", *Христианские Чтения*, 1892, с. 474-486. ავტორის მითითებით, სკუფია ლეთისმასხურების დროსაც იხმარებოდა. ივარაუდება, რომ სწორედ სკუფია უნდა ყოფილიყო მიტრის წინასახე: თავიდან იგი ტონზურას ფარავდა. შემდგომში კი თანდათან შეიცვალა ფორმა და ჯერ კუნკულის (ბერძნ. *κάνκλαστος*), ხოლო შემდგომ მიტრის სახე მიიღო (იქვე, გვ. 478-479). სკუფიის დანიშნულების თაობაზე განსხვავებული მოსაზრება გამოთქმული აქვს ე. გოლუბინსკის (*История Русской церкви*, т. I, Москва, 1880, с. 476-478). სკუფიას გვიან ხანაში ჯილდოს მნიშვნელობაც დამკვიდრებია და ამ მხრივ იგი მხოლოდ ენქერს ჩამოუვარდუბოდა.

²⁰⁶ Ch. Walter, *The Portrait of Jakov of Serres in London. Additional 39626. Its Place in Paleologue Manuscript Illumination*, *Зораф*, N7, 1975, p. 65-69.

²⁰⁷ D. Mouriki, *Icons from the 12th to the 15th cc.*, in: K. Manafis ed., *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, Athens, 1990, p. 115, 386, fig. 52.

²⁰⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. I, თბილისი, ცე. 1959, გვ. 134.

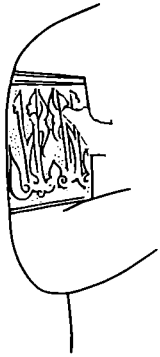

ვარდან ერისთავთ-ერისთავის ერთ-ერთი ძე, XII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს განმგებელთა წრეს ეკუთვნოდა და, სავარაუდოა, რომ მაღალი სასულიერო წოდებაც უნდა ჰქონოდა.

განმარტებითი წარწერების ძლიერი ფრაგმენტულობის გამო ეკედერის მოხატულობაში გამოსახულ სხვა პირთა ვინაობის დადგენა ახლა უკვე ფაქტობრივად შეუძლებელია; მიუხედავად ამისა, მნიშვნელოვანია თავად ფაქტი საეკლესიო იერარქთა და საერო ხელისუფალთა ერთიან დასად გაერთიანება-გამოსახვისა, მათი ინსიგნიებითა და ატრიბუტებითურთ. მართლაც, დიდებულთა შესამოსელი, ისევე როგორც მათი ინსიგნიები - ხმალი, კეერთხი, - იმაზე მეტყველებს, რომ ქოლაგირის ფრესკაზე გამოსახულთაგან ყველა უზენაეს საერო და სასულიერო ხელისუფალთა წრის წარმომადგენელია; უკეთ - ესაა ნაწილი დიდმოსხელეთა და მღვდელთმთავართა იმ ჯგუფისა, რომელიც თამარის მეფობის გარკვეული პერიოდისათვის იქნა გამორჩეული და ხელდასმული ქვეყნის მმართველობაში.

აღწერისას უკვე აღინიშნა, რომ ყველა საერო პირი ქოლაგირის ეკლესიის ფრესკაზე მეფეთა და დიდებულთათვის ტრადიციული კაბითაა წარმოდგენილი (სურ. 21). შესამოსელის ამ სახესხვაობას საქართველოში შუა საუკუნეების მთელს სივრცეზე ეხედებით და ამის თაობაზე არაერთხელ დაიწერა კიდევ: ²⁰⁹ ქოლაგირის საკტიტორო გამოსახულებებთან დაკავშირებით მხოლოდ ისღა შეიძლებოდა აღნიშნულიყო, რომ პორტრეტთა რიგში ყველა კაბა ერთი სახისაა - წელში გამოყვანილი, გვერდზე ჩახსნილი და საოლეკლით შემკული (სურ. 23). კაბის ეს ტიპი, ისევე როგორც მისი საოლეკლი სახე - "რომბების ბადეში ჩასმული რგოლები ოთხივე მხარეს სწორი გამოწვევებით" ²¹⁰

- საქართველოში ადრევე დამკვიდრებულ ტრადიციას გაგვახსენებს; ამ მხრივ ნიშნეულია ქოლაგირის პორტრეტების ერთი ნაწილის მსგავსება უდაბნოს მთავარი ეკლესიის, ზემო კრიხისა და ატენის სიონის საკტიტორო გამოსახულებებთან. ფრესკაზე წარმოდგენილ დიდებულთა რანგზე მეტყველებს მათი შესამოსელის შემამკობელი სამკლავეებიც - დეტალი, რომელსაც აღმოსავლური წარმოშობისად მიიჩნევენ და

სურ. 22

²⁰⁹ ამ სახის შესამოსელის მაგალითები დღეს უკვე მრავლადაა ცნობილი ქართული ეკლესიის მხატვრობის XI-XVI საუკუნეების ძეგლებში. სახელდობრ უდაბნოს მონასტრის მთავარი ტაძრის (კახეთის ხელისუფალნი), ზემო კრიხის (რაჭის ერისთავები), ატენის სიონის (საქართველოს სამეფო სახლის წარმომადგენლები), ბოჭორმის (დავით აღმაშენებელი), ოზაანის (ხორნაბუჯის ერისთავები?), ვარძიის (რატი სურამელი), გარეჯის მრავალმთის ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარი ტაძრის (ბაგრატ IV, დავით აღმაშენებელი, გიორგი III), ბეთანიისა და ბერთუბნის (ღაშა-გიორგი), ადიშის მაკჩვარიშის და ტყიბის (ადგილობრივი დიდებულები), ხობის (შერგილ დადიანი), საყარის, ზარზმის, ჭულეს (სამცხის ათაბაგები), ქობაირის (მხარგრძელები), სორის (ადგილობრივი მმართველები), ლეხთაგის (ჯაფარიძეები) მოხატულობებში.

²¹⁰ ნ. ნოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი, გვ. 118, სურ. 68, 1-2.

სურ. 23

სახელისუფლო ატრიბუტიკის ერთ-ერთ ტრადიციულ ნაწილად ასახელებენ.²¹¹ დღეისათვის ცნობილი მასალის საფუძველზე ლიტერატურაში სამკლავის ექვსი სახესხვაობა გამოიყოფა.²¹² სამკლავის ის ტიპი, რომელიც ქოლაგირის მოხატულობაშია წარმოდგენილი, ყველაზე უფრო გავრცელებულთა რიგს ეკუთვნის – ესაა სამკლავე, რომლის საოლეელიც სტილიზებული კუფური წარწერით ფორმდება (სურ. 22).²¹³

უმალღეს სამოხელეო წრისადმი კუთვნილებაზე მეტყველებს კტიტორთა თავსაბურავებიც (სურ. 24). უმეტესწილად ესაა ქვაბურა ქუდი, რომელსაც წინ განსხვავებული ფერის ფართო ანაკეცი აქვს (დ. გონაშვილის მიერ შესრულებულ ნახატზე, რომელიც ფრესკების უკეთ შემონახულობისას იქნა შესრულებული, ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის ძის, ბეშქენის ქუდზე ქსოვილის სახის მონახაზიც კი არის დარჩენილი²¹⁴).

ქუდის ეს სახესხვაობა დიდებულთა შესამოსელის ტრადიციულ და ფართოდ ფეხმოკიდებულ ნაწილად ჩანს როგორც საკტიტორო პორტრეტებზე (ვაჩიანები – ზემო კრიხში,²¹⁵ რატი სურამელი – ვარძი-

Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земю Крихи, გვ. 185.

²¹² ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი, I, თბილისი, 1964, გვ. 107.

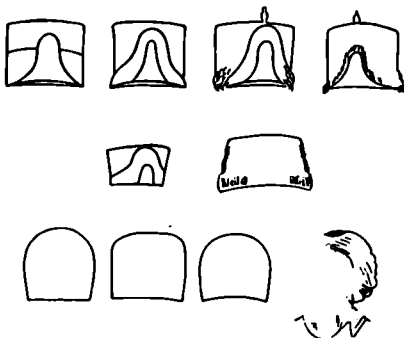
²¹³ საერო პირთა შესამოსელის, სახელდობრ სამკლავეთა შესამკობად ამგვარი ტიპის ორნამენტი (უკეთ – ამგვარ სახიანი ქსოვილი) აღმოსავლეთის საქრისტიანოს სხვადასხვა კუთხის სახვითი ხელოვნების ძეგლთა შორის მრავლად დასტურდება. Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая Роспись художника Микаела Магалакели в Мацхвариши, გვ. 185, 199. შედარებით ვრცლად ამის თაობაზე იხ.: R. Nikolic, Kufische Inschrift in der Malerei der Muttergotteskirche in Studenica aus dem Jahre 1209, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II-5, Wien, 1982, (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Bd. 32), S. 177-183. XI საუკუნიდან მოყოლებული, საქართველოში ამ აღმოსავლური წარმომავლობის მოტივის პოპულარობასა და მის ფართო გავრცელებაზე საკუთრივ კედლის მხატვრობის ძეგლთა (გარეუკის უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიის, ზემო კრიხის, ადიშის, მაცხვარიშის, ვარძიის, უფრო მოგვიანოს კი – მღვიმეისა და ხობის ფრესკების) გარდა დღეისათვის ჩვენამდე მოღწეულ, ეკლესია-მონასტრებსა თუ მუზეუმებში დაცულ ქსოვილთა ის ნიმუშებიც უნდა მიგვანიშნებდეს, რომლებიც სწორედ ამგვარი სახითაა გაფორმებული. იხ.: მ. კეცხოველი, ჩაჯაშის ეკლესიის ქსოვილი, *Ars Georgica*, 8-A, 1979, გვ. 197. შდრ. მისივე, შუა საუკუნეების დეკორატიული ქსოვილები ზემო სვანეთიდან, თბილისი, 1988, გვ. 53-54, ტაბ. 23, 24.

²¹⁴ დ. გონაშვილი, იერის ხეობაში, *სამკოთა ხელოვნება*, 1964, №2, სურ. 4.

²¹⁵ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земю Крихи, ტაბ. 42-44.

აში²¹⁶ ორბელები – ბეთანიაში²¹⁷ მხარგრძელები – ქობაირის მონასტრის ჩრდილოეთ ეკედერში²¹⁸ შერგილ და ვამეყ დადიანები – ხობში²¹⁹ ხუტლუბულა – ჰალბატში²²⁰), ისე ისტორიულ-ჰაგიოგრაფიული ხასიათის ცალკეულ გამოსახულებებშიც (ასეთია, მაგალითად, რუსთავეის ერისთავის ბუბაქარის თავსაბურავი გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის სამარტილეს – მოწამეთას ფრესკაზე, სადაც წმ. დავით გარეჯელის ერთ-ერთი სასწაულია წარმოდგენილი²²¹).

თავსაბურავებზე საუბრისას გვერდს ვერ აუუღლით იმ გარემოებასაც, რომ ფრესკაზე გამოსახულ დიდებულთა ერთ ნაწილს ბეწვმოდებული ქულები ჰხურავს. საერო პირთა თავსაბურავის ამგვარი სახესხვაობა, მკე-

სურ. 24

ლევართა მითითებით, უფროდ იყო გავრცელებული როგორც აღმოსავლეთში, ისე ევროპის ქვეყნებში.²²² საქართველოში მისი ნიმუშები ჯერ კიდევ X საუკუნის მიწურულისა და XI საუკუნის დასაწყისის ძეგლებშია ცნობილი, სახელდობრ უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიისა²²³ და ზემო კრიხის²²⁴ მოხატულობებში. საყურადღებოა, რომ ორივე შემთხვევაში ბეწვმოდებული ქუდი დიდგვაროვანთა შესამოსელის ნაწილია.

²¹⁶ G. Gaprindashvili, Vardzia, Leningrad, 1971, pl. 73, 78.

²¹⁷ Е. Л. Привалова, Новые данные о Бетании, IV *Международный симпозиум по грузинскому искусству*, Тбилиси, 1983, с. 14-16; მისივე, Sur les Peintures murales de Betania, in M. S. Calo-Mariani ed., *L'arte georgiana dal IX al XIV secolo*, Bari, 1986, p. 153-155; A. Eastmond, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156, 161, სურ. 78.

²¹⁸ ს. სხირტლაძე, გამოკვლევა ქობაირის ტაძრის მოხატულობის შესახებ, *თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, ტ. 243, 1983, გვ. 193-197.

²¹⁹ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет, ტაბ. 36, 37. A. Eastmond, *Royal Imagery in Medieval Georgia*, Pennsylvania, 1998, fig. 78.

²²⁰ Н. Я. Мэпп, Фресковое изображение парона Хутлу Бути в Ахпате, ტაბ. XXI.

²²¹ გ. აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბილისი, 1972, გვ. 102, სურ. 18, ტაბ. XVIII.

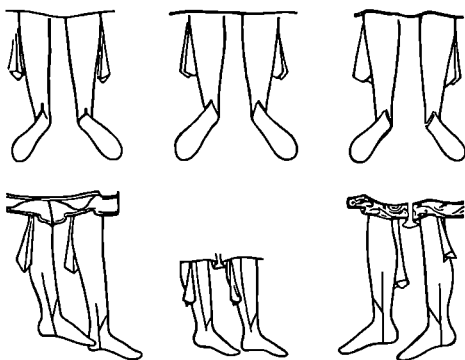
²²² A. Grabar, Une couronne du debut du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat féminins, *Cahiers Archéologiques*, VIII, 1956, p. 265-273; ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132-134.

²²³ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, ტაბ. 19; გ. აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბილისი, 1972, გვ. 74-77. A. Eastmond, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56, სურ. 35-37.

²²⁴ Т. Б. Вирсаладзе, Роспись в Церкви Архангелов села Земо Крихи, გვ. 116-120, ტაბ. 42-44.

ამასთან ქოლაგირის მხატვრობაში დამოწმებული თავსაბურავი როგორც თავისი ფორმით, ისე ბეწვით გაფორმების პრინციპით ახლო დგას დასახელებულაგან მეორის (ზემო კრიხის) ფრესკაზე წარმოდგენილ კტიტორთა. რაჭის ერისთავთა ოჯახის წევრების, ქუდთან.

ამგვარი სახის თავსაბურავის ევროპასა და რუსეთში გავრცელების თაობაზე მსჯელობისას ა. გრაბარს მრავალი საგულისხმო ნიმუში აქვს განხილული. ავტორის აზრით, თავსაბურავის ამ სახესხვაობის დამკვიდრება რუსეთში მონღოლურ ტრადიციათა გავლენის შედეგი უნდა ყოფილიყო.²²⁵ ქოლაგირის საკტიტორო პორტრეტთა შესრულების დროის გათვალისწინებით ეს ნაკლებ საეარაუდოა. მით უფრო რომ აღ-

სურ. 25

რეული ხანიდან მოკიდებული ქართული სახეითი ხელოვნების ძეგლებში მისი გავრცელების ფართო ქრონოლოგიური არეალი – XI-XIV სს. (ზემოთ მოხმობილთა გარდა ესაა ადიშის,²²⁶ ფაენისის,²²⁷ მაცხვარიშის,²²⁸ ანისის,²²⁹ ხობის,²³⁰ მხერის, ტეიბის,²³¹ ბაიების,²³² ლაღამის²³³ ფრესკები) უფრო მეტად ადგილობრივი ტრადიციის სიმჟარეს უნდა მოწმობდეს, ვიდრე გარკვეული დროისათვის თავსაბურავის ტარების უცხო წე-

²²⁵ "C'est à l'influence d'une mode tatare qu'il faut attribuer vraisemblablement cette addition d'une bande de fourrure" (A. Grabar, დასახ. ნაშრომი, გვ. 270).

²²⁶ E. A. Привалова, Павниси, Тбилиси, 1976, рис. 16.

²²⁷ იქვე, გვ. 46, სურ. 15.

²²⁸ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, ფერადი ტაბულა გვ. 176 და 177 შორის.

²²⁹ N. et M. Thierry, L'église Saint-Grégoire de Tigran Honenc' a Ani (1215), Paris, 1993, fig. 17, 26; pl. 25, VIII.

²³⁰ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет, გვ. 56-57, სურ. 14, ტაბ. 36. ფრესკა ამეზამდ საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახება.

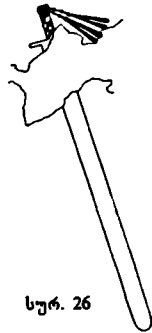
²³¹ სეანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები, თბილისი, 1988, გვ. 95 (მონახაზი).

²³² მოხატულობა გამოქვეყნებული არ ყოფილა. ზოგადი ხასიათის ცნობები მონასტრისა და მისი ეკლესიის შესახებ იხ.: ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თბილისი, 1957, გვ. 31-32.

²³³ მ. ყენია, საკტიტორო პორტრეტი ზემო სეანეთის მხატვრობაში, ხელოვნება, 1991, №7, გვ. 128-135.

სის დამკვიდრებას.²³⁴ ამასთან დაკავშირებით აქვე ისიც უნდა გაეხსენოთ, რომ ჩამოთვლილთაგან უადრესი ნიმუში ამგვარი თავსაბურავისა სწორედ გარეჯშია დადასტურებული და იგი ადგილობრივ დიდებულს მსურავს.²³⁵

ინსიგნიათაგან ქოლაგირის ეკლესიის საკტიტორო პორტრეტებში ხმალი და კვერთხი გვხვდება, ამასთან კტიტორთაგან ზოგს მხოლოდ ხმალი არტყია (ბეშქენ ვარდანის ძე), ან მარტოოდენ კვერთხი უპყრია (დასაველეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში გამოსახული დიდებული); ზოგ შემთხვევაში კი გამოსახულება ორივე ინსიგნიითაა წარმოდგენილი (დიდებული მცირეწლოვანი ყრმით ჩრდილოეთი კედლის დასაველეთ კუთხეში, შუა ფიგურა დასაველეთ კედელზე).²³⁶

სურ. 26

ხმალი ქოლაგირის ფრესკებზე ძირითადად ერთი ტიპისაა – სწორი, ფართო, ბურთულეშებმული შავი ფერის ტემლაკით გაფორმებული ვადით (სურ. 26).²³⁷ ნიშნეულია, რომ ეს ტიპი ხმლისა (სწორი, “შეკტი” ანუ “მართალი” ხმალი) ჯერ კიდევ XIII საუკუნის დასაწყისში განუდევნია მოხრილ ხმალს.²³⁸ ხმლის ჩამოკიდების იმ სამი წესიდან, რომელიც

²³⁴ საქართველოში ბეწემოდებული ქუდი სხვადასხვა ეპოქაში ჩანს მიღებული წერილობითი წყაროების მიხედვითაც. შდრ.: ი. ჯაფახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III-IV, თბილისი, 1962, გვ. 129-133.

²³⁵ სისრულისათვის, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქოლაგირის საკტიტორო გამოსახულებები საერთო პირთა ფეხსაცმლის – *მოგვების* საკულისხმო ნიმუშებს გვაძლევს (სურ. 25). ყველა მათგანი ფეხსაცმლის იმ ტიპს იმჟირებს, რომელიც ყვართოდ იყო გაერცვლებული X-XIV საუკუნეების საქართველოში (ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 141 და შემდ.). მოგვები ქოლაგირის ფრესკებზე ყველა შემთხვევაში მაღალყელიანია (ამასთან ფეხსაცმლის ყელი ჩვეულებრივ კაბითაა დაფარული), გვერდზე ჩაყოლებული ევრტიკალური ზოლით, რომელსაც კოკს ზემოთ დიაგონალური ხაზი უერთდება. თანაგვარია გაფორმების წესიც – ყველა ფიგურაზე მოგვების ყელიდან ეშვება ბრტყელი, ბოლოში გაგანიურებული თასმები; ზოგ შემთხვევაში თასმა ორადაა გადაკეცილი (კტიტორები: ა. სამხრეთი კედლის დასაველეთ კუთხეში; ბ. დასაველეთი კედლის სამხრეთ მონაკვეთზე; გ. ყრმის ფიგურა ჩრდილოეთი კედლის დასაველეთ კუთხეში). ზოგან კი იგი ბოლოწაწვეტებულია (დიდებულის ფიგურა ჩრდილოეთი კედლის დასაველეთ კუთხეში); გვხვდება ორმაგი თასმებიც (ორი ფიგურა დასაველეთი კედლის ჩრდილოეთ ნახევარზე).

²³⁶ გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვით დასაველეთი კედლის მარჯვენა (ჩრდილოეთ) უბეში წარმოდგენილი ფიგურის შესახებ – ფრესკაზე გაირჩევა მისი კვერთხი, თუმცა გამოსახულების ძლიერი დაზიანების გამო ახლა უცნობია, მას ხმალი ერტყა თუ არა.

²³⁷ ამ ტიპის ხმალზე იხ. ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60, 62.

²³⁸ ი. ჯაფახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 253. ნაშრომში აღნიშნულის საილუსტრაციოდ მოყვანილია ლაშა-გიორგის პორტრეტები ბეთანასა და ბერთუბანში, რომელთაგან პირველში თამარის ძეს “შეკტი” ხმალი აბია, ხოლო მეორეში – უკვე მოხრილი (შდრ. ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39).

საქართველოში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული,²³⁹ აქ გვხვდება ორი – მხარსე გადაკიდებული (“მკარილიყ”) და წელსე შემორტყმული.

ხმალი საქართველოს მეფეთა ერთ-ერთ უმთავრეს რეკალიად არის ცნობილი, თუმცა იმავდროულად იგი დიდებულთა პატივსაც წარმოადგენდა.²⁴⁰ აღნიშნულის მოწმობად გამოდგებოდა, თუნდაც, “ხელმწიფის კარის გარიგება”, რომლისთვისაც არაერთხელ მიუმართაყთ სახელისუფლო რეკალიებთან დაკავშირებით მსჯელობისას.²⁴¹ ეარაუდი ხმლის, როგორც სამეფო ინსიგნიის თაობაზე, როგორც წინა, მეფედ კურთხევის ცერემონიალის იმ ნაწილს ითვალისწინებს, რომლის დროსაც ერისთავები ხმალს არტყამდნენ უზუნაეს ხელისუფალს.²⁴² რაც მთავარია, წყაროთა ჩვენებას საეხებით შეესაბამება სახვითი ხელოვნების ძეგლებში აღბეჭდილი რეალობაც. ამ მხრივ ცნობილ მაგალითთა რიცხვი დიდი არ არის – დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის გამოსახულების გარდა (მაცხვარიშის 1140 წლის მოხატულობაში), ესაა ხატი დაყით აღმაშენებლის პორტრეტით სინას მთის წმ. ეკატერინას მონასტრიდან.²⁴³ დაყით აღმაშენებლისა და გიორგი III ფრესკული გამოსახულებები გარეჯის მრავალმთის წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარ ტაძარში.²⁴⁴ აგრეთვე ლაშა გიორგის პორტრეტები ბეთანიასა²⁴⁵ და ბერთუბანში.²⁴⁶ სამეფო გამოსახულებების გვერდით გვხვდება დიდებულთა მიერ ამ ატრიბუტის ტარების შემთხვევებიც (გვირგვინოსანთა სამეფურიანი ჯგუფის ბოლო ფიგურა გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიის საკტიტორო რიგში,²⁴⁷ ფაენისის მოხატულობაში წარმოდგენილი კტიტორი,²⁴⁸ აგრეთვე შალვა ქირქიშლიანი ლაღამის ეკლესიის XIV საუკუნის მოხატულობაში²⁴⁹). შემოთქმულიდან გამომდინარე, არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ დიდებულთა

²³⁹ ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 255.

²⁴⁰ ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 152-153; Т. Б. Вирсаладзе. Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, გვ. 175-177; შდრ.: საქართველოს ეთნოგრაფია, სატურველი, თბილისი, 1964, გვ. 2 და შემდ.

²⁴¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა. ინგლისურად თარგმნა, წინასიტყვაობა, ლექსიკონი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო ქ. სურგულაძემ, თბილისი, 1993, გვ. 15, 22. შდრ. Е. А. Привалова, Павниси, გვ. 52.

²⁴² მსჯელობა ამასთან დაკავშირებით იხ. თინათინ ვირსალაძის გამოკვლევაში მაცხვარიშის ეკლესიის მოხატულობის შესახებ (გვ. 175 და შემდ.).

²⁴³ დ. კლდიაშვილი, სინას მთის წმ. გიორგის ხატი დაყით აღმაშენებლის პორტრეტული გამოსახულებით, *მრავალმთაყი*, XV, 1989, გვ. 130-132; მისივე, L'icône de saint Georges du Mont Sinai avec le portrait de Davit Agmasencbeli, *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, N5, 1989, p. 118-120.

²⁴⁴ Z. Skhirtladze, Les portraits de l'église principale du monastère Natlismisemeli à Garedja, გვ. 14.

²⁴⁵ Г. В. Алибегашвили, Светский портрет, სურ. 2, ტაბ. 10.

²⁴⁶ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, ტაბ. 108.

²⁴⁷ გ. აბრამიშვილი, დაყით გარეჯელის ციკლი, გვ. 74-75.

²⁴⁸ Е. А. Привалова, Павниси, გვ. 41-42, 46-54, სურ. 5, 14.

²⁴⁹ ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38, სურ. 25.

ის ნაწილი, რომლებიც ქოლავირის ფრესკებზე ხმლითაა წარმოდგენილი, უფრო დიდი პატივის მატარებელი უნდა ყოფილიყო; ყოველ შემთხვევაში საკტიტორო რიგში გარკვეულ რეგლამენტაციას ამ მხრივაც გაედევნება თვალში.

ძალაუფლების კიდევ ერთი ტრადიციული ატრიბუტი – კვერთხი ყველა შემთხვევაში ფაქტობრივად ერთნაირია (სურ. 6, 10, 15-17). ესაა სწორი, ვიწრო ბუნიკიანი არგანი, რომელიც უმეტესწილად დიაგონალურად მიმართული უპყრიათ ფრესკაზე წარმოდგენილ დიდებულებს (მხოლოდ ერთ შემთხვევაში, დასავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში გამოსახულ კტიტორთანაა იგი ვერტიკალურად ამართული). ფერწერის დაზიანების გამო ვერაფერს ვიტყვით კვერთხის ისეთ მნიშვნელოვან დეტალზე, როგორიც მისი ზედა დაბოლოებებაა. შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით ჩანს, რომ კვერთხის ღერო ზოგ შემთხვევაში დამატებით იყო გაფორმებული – მასზე ვიწრო ყაეისფერი ზონარია დახვეული (სურ. 16, 17).²⁵⁰

კვერთხის სამეფო და უმაღლეს წოდებრივ დანიშნულებაზე ბევრჯერ დაწერილა.²⁵¹ იმ მრავალრიცხოვან წყაროთა შორის, რომელიც ამასთან დაკავშირებით შეიძლება მოგვეხმოდ, საგულისხმო ჩანს ჟამთააღმწერლის ცნობა თამარის მიერ დიდმოხელთა განწესების შესახებ, რომლის დროსაც ძველი ტრადიციის შესაბამისად ნაკურთხმა მეფე ქალმა *“უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთ-უხუცესობა, და მისცა არგანი იქ როსა ჯელთა მისთა...”*²⁵²

განმარტებითი წარწერების დაზიანებისა და პორტრეტთა უმეტესობის იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებული სირთულეების მიუხედავად, საკტიტორო რიგის ზემოთ განხილულ გამოსახულებათა გაიგივება შესაძლებელს ხდის გამოითქვას ვარაუდი ფერწერულ შეიკულობაში წარმოდგენილი სხვა სახეების თაობაზეც. უწინარეს ყოვლისა, ესაა ზოგადი ხასიათის დასკვნა – მეფე დემეტრეს გაზრდილი დიდულის, ერისთავთ-ერისთავ ვარდანისა და მისი ვაჟების, აგრეთვე ქვეყნის უპირველესი ვაზირის პორტრეტებთან ერთად ქოლავირის ეკლესიის მხატვრობაში, ბუნებრივია, მათ უახლოეს თანამდგომთა წრის ყველაზე გამორჩეული წარმომადგენლები უნდა გამოესახათ. სხვაგვარად რომ ითქვას, ეს სასულიერო იერარქთა და წარჩინებულ ერისკაცთა – სამეფო კარის დიდმოხელეთა და ადგილობრივ მმართველთა – ის დასია. რომელიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სამეფოს იმეამინდელ პოლიტიკურსა თუ საეკლესიო ცხოვრებაში, იმ დრამატულ მოკლენებში, რომლებიც სწრაფად ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს XII-XIII საუკუნეთა

²⁵⁰ შდრ. მსგავსად გაფორმებული ლაბარუმი იფრარის მთავარანგელოზის ხატზე. Art and Architecture in Medieval Georgia, Louvain-la-Neuve, 1980, fig. 118.

²⁵¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, ნაკვ. 2, თბილისი, 1929, გვ. 205-206; A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, p. 32-33, 155-156 ff.; ქართულ მასალასთან დაკავშირებით იხ.: ს. ბარნაეული, ქართული დროშები, თბილისი, 1953, გვ. 13-14; ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149-152; W. Djobadze, The Donor Reliefs and the Date of the Church at Oski, Byzantinische Zeitschrift, 69. Bd., 1976, p. 55; A. Кладшвили, Ростпись западного придела церкви Анаанури в Вардзиа. Ктигорский портрет, კრებულში: საქართველოს მღვიმეები და გამოკვლევები, 12, თბილისი, 1988, გვ. 62, 63, სურ. 2-3.

²⁵² ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 33.

მიჯნის საქართველოში. როგორც ჩანს, ფრესკაზე უნდა გამოესახათ წარმომადგენლები იმ ურცხული დახისა, რომელიც დაძაბული შიდაპოლიტიკური ვითარების პირობებში სამეფო კარის საიმედო დასაყრდენს წარმოადგენდა და მრავალმხრივ შეუწყო ხელი თამარის ხელისუფლების განმტკიცებას. წინააღმდეგობათა სწრაფი ურთიერთმონაცვლეობის პირობებში ამ დახის შემადგენლობა ხშირად იცვლებოდა – ერთგულთა ნაწილი განდგომილთა ბანაკში (შემდგომ – დამარცხებულთა და დასჯილთა რიგში) აღმონდებოდა ხოლმე, ნაწილი კი, ადრე თავად მეფისაგან “შეწყალებული,” ეწირებოდა გამწვანებულ დაპირისპირებას. მიუხედავად ამისა, გიორგი III-ისა და თამარის გარშემო იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც მუდამ რჩებოდნენ სამეფო კარის გვერდით, ანდა უფრო მოგვიანოდ დანიშნულად ადგილი ამ წრეში. წყაროების მიხედვით, 1180-90-იანი წლების მიჯნისათვის ე.ი. წინააღმდეგობათა დაძვლებისა და მეფის ძალაუფლების საბოლოო განმტკიცების პირობებში მწიგნობართუხუცეს ანტონ გლონისთავისძის გარდა, თამარის გარს შემოკრებილ რჩეულთა შორის ჩანან: ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი ზაქარია მხარგრძელი.²⁵³ მსახურთუხუცესი ივანე მხარგრძელი,²⁵⁴ ვარამ გაგელი და მისი ძეები – ზაქარია და სარგისი,²⁵⁵ მანდატურთუხუცესი ჭიაბერი.²⁵⁶ პერეთის ერისთავი გრიგოლი,²⁵⁷ ვახტანგ ხაჩნელი,²⁵⁸ შალვა ახალციხელი,²⁵⁹ ივანე ახალციხელი,²⁶⁰ თაყაიდან თმოგველი,²⁶¹ ზაქარია ფანასკერტელი,²⁶² ივანე-ყვარყვარე (ციხისჯვარელი).²⁶³ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ადრევე ბოძებულ წყალობას ინარჩუნებდა მეფის ერთგულ ადგილობრივ ერისთავთა ერთი ნაწილიც, (მათ 1180-იანი წლების მეორე ნახევრის მოვლენებთან დაკავშირებით ჩამოთვლის შემატინაე).²⁶⁴ აქ შეიძლება მოვლავის – სახელის მოხმობა, რომლებიც “შეიწყალეს”, “დალოცეს” და “აჩინეს” მეფე-ქალმა და მისმა თანამეცხედრემ; მათ შორის – წირქუალები, ზარტიბის ძენი, გრიგოლის ძენი, ჭიაბერის ძენი, მახატლის ძენი, თორდას ძენი; აღსანიშნავია, რომ იმაჟმინდელი ძნელბედობისა

²⁵³ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 55, 60, 67, 81-83, 94-97, 100, 103, 104 და შემდ.; ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 123, 127.

²⁵⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 54, 60, 67, 77, 81, 83, 96, 100, 103; ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 123, 127.

²⁵⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 54, 55, 96, 103, 110; ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 129.

²⁵⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 53, 55, 73, 95; ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 123.

²⁵⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 67.

²⁵⁸ იქვე, გვ. 69.

²⁵⁹ იქვე, გვ. 95, 96; ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 129, 137.

²⁶⁰ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 92, 96; ბასილი ეზოს-

მოძღვარი, გვ. 137.

²⁶¹ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 96, 105.

²⁶² იქვე, გვ. 55.

²⁶³ იქვე, გვ. 49.

²⁶⁴ იქვე, გვ. 33-34.

სამეფო კარის გვერდით მდგომთა შორის გამოირჩეოდნენ *“ქართველნი, სომხითარნი, თორელები, მესხნი, ტაოელები”*; განსაკუთრებით კი – *“ქ ერ ნ ი დ ა კ ა ხ ნ ი დ ი დ ე ბ უ ლ ნ ი და აზნაურნი თანადართვისთა ყიფსაყთასთა და შეყრილთა ქართლისა ერისთავისათა და ქართველთა დიდებულთა.”*²⁶⁵ ყოველივე ამას ქოლაგირის საქტიტორო რიგთან დაკავშირებით შემთხვევით არ გაეხსნა ხაზი: დასახელებული პერსონიდან მოყოლებული სწორედ ისინი, ახლად დაწინაურებული ქართველი, კახელი, ჰერი და სომხითარი დიდებულები, ხდებიან, ნ. ბერძენიშვილის თქმით, *“საქართველოს აქტიური პოლიტიკის შემოქმედ-მატარებელნი.”*

და მაინც, ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობასთან დაკავშირებით ამ ნუსხაში უთუოდ უნდა გამოიყოს მახატლისძეების სახლი. იმ საერისთავოთა შორის, რომლებიც საგრძნობ როლს თამაშობდნენ გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს ცხოვრებაში, ტრადიციულად გამოირჩეოდა ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის მომკვეთი ხორნაბუჯის საერისთავო. მის ისტორიას ხანგრძლივი დროის მანძილზე გაედევნება თვალთ. დ. მუსხელიშვილის მითითებით *“საქართველოს სამხრეთ პროვინციებს და, კერძოდ, კამბეჩოვანს და მის გამგებლებს ფრიად საპასუხისმგებლო მისია ეკისრებოდათ, ერთი მხრივ, ქრისტიანული საქართველოს დაცვისა აგრესიული მამადიანური გარემოცვისაგან. ხოლო მეორე მხრივ, პირუკუ – ინიციატივისა შეტევისათვის.”*²⁶⁶ საქართველოს სასლდერების დაცვაში მონაპირე ერისთავის მნიშვნელობასთან დაკავშირებით აეტორს მოჰყავს თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის სიტყვები: *“მონაპირეთა მონახიან საქმე, ანუ ციხე ასაღებელი, ანუ თურქმანი შემოდგომილი, ანუ ქალაქი განსატეხელი, ანუ ქვეყანა მოსარბეველი, მოაჯსენიან თამარს და მან გასინჯის საქმე იგი და გამოიკითხის. უკეთუ ღირს იყვის შეყარს ლაშქართასა, უბრძანის ზაქარიასა და ივანეს და შეყარნიან ლაშქარნი.”*²⁶⁷ უდავოა, რომ მონაპირე საერისთავოებისა და მათი მმართველების აქტიურობაზე, (ვენტრალური ხელისუფლებისადმი მათს ერთგულებაზე, დიდად იყო დამოკიდებული ქვეყანაში სიმშვიდისა და კეთილდღეობის განმტკიცება. წარმატებები საგარეო ურთიერთობათა სფეროში.²⁶⁸ შესაბამისად, მონაპირე ერისთავები ტრადიციულად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

XII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ამ მხარეში ხორნაბუჯის საერისთავოს მმართველი მახატლისძეთა გვარი წინაურდები.²⁶⁹ (შდრ.

²⁶⁵ იქვე, გვ. 53.

²⁶⁶ დ. მუსხელიშვილი, ქიზიყის ძეგლი ისტორია, გვ. 108.

²⁶⁷ ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 130.

²⁶⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 224-228. სხვაგან ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს: *“დამახასიათებელია საქართველოს მონაპირეთა ვინაობა... ესენი ხომ ყველაზე აქტიური პოლიტიკური მოღვაწენია და მათ შორის არც ერთი კაცი არ ჩანს დასავლეთ საქართველოდან”* (საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბილისი, 190, გვ. 169).

²⁶⁹ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. I, თბილისი, 1977, გვ. 120-121; თ. პაპუაშვილი, პერეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1970, გვ. 281, 292-293, 296-297.

ბასილი ეზოსმოდგერის მითითება: „*ქუემით ნაპირის კერძ გრივოლისძენი და უფროსდა ტბელი და მაჯატლისძენი მონაპირეობდეს*“²⁷⁰). ეს სწორედ ის ძველმოსილი სახლია, „რომლისა შიშითა განძის და ბარდაავს ერმა მცირე კერ აუტირდებოდა დედასა, და ვერცა თურქნი იორის პირსა და მტკერის პირსა საძოვარსა აწყენდეს.“²⁷¹ ამ გეარს კამბეჩოვანის ბაგრატიონთა გვერდითა ან რომელიმე უმცროს შტოს წარმომადგენლებად თვლიან.²⁷²

სხვა წინაპირობებთან ერთად, მახატლისძეთა განსაკუთრებული დაწინაურების საქმეში არსებითი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო თამარის პირველი ქმრის საქართველოში გამოლაშქრებასთან დაკავშირებული დრამატული მოვლენები. 1193 წელს განძიდან მრავალრიცხოვანი მარბიელი ლაშქრით ხელმეორედ შემოჭრილ იური ანდრიას ძეს სწორედ ხორნაბუჯის ერისთავი, საღირ მახატლისძე დაუხედა თავის სამ ვაჟთან ერთად, შედარებით მცირერიცხოვანი ჯარით, დაამარცხა და უკუაქცია იგი: „*შემყრელი ლაშქართა განძისა და არანისათა მოვიდა ქუეყანასა კამბეჩანისასა და შიგნით მინდორი მოარბია, და აღიღო სიმრავლე ტყვსა და ნატყუენავისა. მაშინ ხორნაბუჯისა პატრონიან საღირ მახატლის ძემან ცნა ესე და შეიყარა მცირედიითა ლაშქრითა და მიეწია სამითა შეილთითა წამებად თავისა. არა თუ ორნი ერთისათვის ლაშქრობდეს, და ათნი ერთისათვის, და ოცნი ორთათვის; გარნა მანვე სეკემან და სიმართლემან თამარისმან დასცა რისხვა ღმრთისა უხილაყი და ვითარცა გედუონისგან გასმიეს, მცირედნი მიეწივნეს და გააქცვივნეს. სამოყარნეს და დაცოცნეს, ვინა რუსი ძლით-სამე გარდაიხევენა.*“²⁷³ მართალია, ბრძოლა აჯანყებულთა წინააღმდეგ ადრეც წარმატებით წარიმართა, მაგრამ ამ გამარჯვებას, როგორც ჩანს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა – კიდევ ერთი საფრთხე, რომელიც თამარს ყოფილი ქმრისაგან და მის მიმხრე დიდებულთაგან ელოდა, საბოლოოდ იქნა უკუგდებული. რაც მთავარია, მრავალწლიან წინააღმდეგობათა შემდგომ ქვეყანაში გარკვეული ხნით დაისადგურა მშვიდობამ, რაც სამეფოს შემდგომი წარმატებების საწინდარი გახდა – „*შეიქმნა მშვიდობა, სიხარული და ერთობა, რომელი არაოდეს სადა ვის უხილაყს.*“²⁷⁴

ქოლაგირის მოხატულობის დაზიანებამ შეუძლებელი გახადა საკტიტორო პორტრეტების ერთი ნაწილის სავარაუდო იდენტიფიკაციის

²⁷⁰ ბასილი ეზოსმოდგერი, გვ. 130.

²⁷¹ იქვე.

²⁷² ვ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. I, თბილისი, 1963, გვ. 166-168, 602-603; დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-აქრეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული III, გვ. 96-98.

²⁷³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 61.

²⁷⁴ იქვე, გვ. 54. მახატლისძეთა გამოსახულებების არსებობას ეკატერინე პრივალოვა ვარაუდობს ოზანის ეკლესიის მოხატულობის იმ ფენაზე, რომელიც XII საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა იყოს შესრულებული (Е. Привалова, Роспись церкви "Вознесения" – Амаглеба в Озани, *Ars Georgica*, 10-A, 1987, с. 148-149). კრატორთა იქ წარმოდგენილ პორტრეტებს განმარტებითი წარწერები არ შეეძინა. ამის გამო გამოსახულებათა გაიგივებისას გათვალისწინებული იქნა ოზანის სიახლოვე ხორნაბუჯთან, რომლის მფლობელებიც დასახელებული პერიოდისათვის სწორედ მახატლისძეები იყვნენ.

შესაძლებლობაც კი. მიუხედავად ამისა, ნათელია, რომ ტაძრის ჩრდილოეთი ეკედერის ფრესკაზე წარმოდგენილ პირთა სახელები, პირველყოფლისა, ზემოთ დასახელებულ დიდმოხელეთა, ისევე როგორც ადგილობრივ ქვეყნის გამრიგეთა შორის უნდა იყოს საძიებელი.

ფრესკაზე მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის წარმოდგენის ფაქტი და განმარტებით წარწერაში ხაზგასმულად წარმოჩენილი მისი ტიტული - ეპისკოპოსი, გარკვეულ საფუძველს ქმნის იმის საკარაულოდ, რომ ქოლაგირის ეკლესიის ჩრდილოეთ ეკედერში საეპისკოპოსო შეიძლება ყოფილიყო წარმოდგენილი. ეს რომ ასე არაა, თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ მოხატულობაში საქვეყნოდ გამრიგე დიდმოხელეების, ერისთავთ-ერისთავების გვერდით სასულიერო იერარქთა სახეებიც იქნა ჩართული. ეს გარემოება, თავის მხრივ, გულისხმობს წარჩინებულთა ბევრად უფრო ფართო წრეს, რომელიც აშკარად უნდა სცილდებოდეს სამეფისკარო დასაც კი.

ზემოთ განხილულ საკითხებთან დაკავშირებით მსჯელობისას უნებურად გაცვა პასუხი კითხვას, რომელიც ქოლაგირის ფრესკაზე კტიტორთა ასეთი ვრცელი რიგის გამოსახვას უკავშირდება. ამგვარი მოვლენა - საკტიტორო გამოსახულებების რიცხოვნობა ზრდა - საზოგადოდ არის დამახასიათებელი ქართული ეკლესიის მხატვრობისათვის, ოღონდაც იგი რამდენადმე უფრო გვიან, XIV-XV საუკუნეებიდან მოკიდებული იქნეს თავს და მას სამეფო-სამთავროებად დაშლილ ქვეყანაში თავისი წანამძღვრები აქონდა. ადრეულ ხანაში კტიტორთა სახეების მრავალრიცხოვანება ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ბევრად უფრო რთულ, ამასთან ურთიერთისაგან საესკებით განსხვავებული წანაპირობების არსებობას უნდა გულისხმობდეს. ამგვარი შემთხვევის ერთ-ერთი საგულისხმო მაგალითია ქოლაგირიც: აშკარაა, რომ გამოქვაბული ეკლესიის ჩრდილოეთი ეკედერის მოხატულობაში წარმოდგენილ იქნა თანამდგომთა მთელი დასი; ეს, როგორც ჩანს, ნაწილია დიდმოხელეთა, ერისთავთა და სასულიერო იერარქთა იმ ჯგუფისა, რომლის საბოლოო გამორჩევაც XII საუკუნის მიწურულის მოვლენების - სამეფო კარის მოწინააღმდეგეთა საბოლოო დამარცხების, ცამეტწლიანი პოლიტიკური მოძრაობის დასრულებისა და ხელისუფლების სრული გადახალისების - კვალად უნდა მომხდარიყო. ეს ის დრო იყო, როდესაც "ძალთა წონასწორობა დამყარდა და ფეოდალურ დაჯგუფებებს თითოეულს მისი შესაფერისი ადგილი მიეჩინა. და თუ მეფის "ერთგულები" აღმოჩნდნენ პირველ რიგში (ესენი იყვნენ აღმოსავლეთ საქართველოს ფეოდალები) ეს იმიტომ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიური და პოლიტიკური უპირატესობა ფაქტი იყო და საქართველოს მომავალიც აქეთ ეწეოდა ქვეყანას."²⁷⁵

ქოლაგირის მოხატულობაში ამ მხრივ თავიჩენილ თავისებურებასე ყურადღების გამახვილებისა და მისი ახსნის მცდელობისას თავისთავად წამოიჭრება გარეჯის სხვა მოხატულობებში კტიტორთა სახეების უწყველო მრავალრიცხოვანების ახსნის აუცილებლობაც. აშკარაა, რომ ყოველ ცალკეულ შემთხვევას თავისი წინაპირობები აქონდა და ყოველივე ამაზე ამომწურავი პასუხის გაცემა სამომავლო კვლევისას თუ გახდება

²⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 173.

შესაძლებელი. აქ მხოლოდ შეიძლება მოკლედ აღგვეჩინოთ მათ შესახებ: უდაბნოს მონასტრის მთავარი ტაძრის მოხატულობაში ადგილობრივ მმართველთა ორი დასი იქნა წარმოდგენილი. ტაძრის ჩრდილოეთი კედლის პირველ (წინა) ჯგუფში, როგორც ჩანს, გაერთიანდა კახეთის სამეფოს იმპამინდელ უზენაეს ხელისუფალთა პორტრეტები (მოხატულობის შესრულების პერიოდის გათვალისწინებით გამორიცხული არ არის, რომ მათ კვირიკე III ედგათ სათავეში); მეორე (მარცხენა) ჯგუფს უთუოდ მათი ქვეშევრდომების – კუხეთის დიდებულთა სახლის წარმომადგენელთა (იმავდროულად ეკლესიისა და მისი მოხატულობის უშუალო მომგებელთა) გამოსახულებები ქმნის. შესაბამისად, კტიტორთა ასეთი ვრცელი დასის წარმოდგენის ერთ-ერთი (თუქცა კი, ალბათ, არა ერთადერთი) მიზანი კახეთის ამ ნაწილში ადგილობრივი ხელისუფლების მკვიდრობის ჩვენება უნდა ყოფილიყო. უფრო მოგვიანოდ, XII საუკუნის მიწურულისათვის, წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარ ტაძარში სამეფო პორტრეტების მთელი გალერეის წარმოდგენისას, გაცხადებული იქნა სამეფო სახლის განკარგულებაში გადასული გარეჯის მრავალმთის ერთ-ერთ მონასტერში ბაგრატიონთა საკტიტორო საქმიანობა, აგრეთვე თამარის სწრაფა – წარმოეჩინა თავისი ოჯახი ერთიანი საქართველოს მეფეთა უშუალო, კანონიერ მემკვიდრედ, ხოლო მამამისის და თავად მისი მეფედ კურთხევა – ღვთივგანგებულ მოკლენად. ყოველივე ამის აუცილებლობა კი უთუოდ არსებობდა იმ გამუდმებული სირთულეების პირობებში, რომლებიც გიორგი III-ის მიერ ტახტის მემკვიდრეობის წესის დარღვევას მოჰყვა.²⁷⁶

დასასრულ, კვლავ უნდა შევხვთ ქოლაგირის ეკლესიის დარბაზის ჩრდილოეთ კედელზე წარმოდგენილ გამოსახულებებს და მათს მიმართულებას ჩრდილოეთი ეკლესიის საკტიტორო რიგთან. ეკლესიის მოხატულობის შემქმნელთა მიერ ისტორიული პირების პორტრეტთა განაწილების პრინციპი ორიგინალურად იქნა გადაწყვეტილი – ტაძრის ცენტრალურ ნაწილში იმხანად ერთიანი ქართული სახელმწიფოს სათავეში მდგომი ღვთივცხებული წყვილი უნდა გამოესახათ, გვერდითა ეკლდერში კი – სამეფო კარის თანამდგომ უმაღლეს საერო და სასულიერო ხელისუფალთა მთელი დასი. ისტორიულ პირთა სახეების ასეთი სიმრავლისას ვერ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობაც, რომ სამეფო პორტრეტთა პირისპირ, ანდა ეკლესიის დარბაზის რომელსამე მონაკვეთზე, წარმოდგენილი იყო მომგებლის – ტაძრის გამოკვეთისა და მოხატვის უშუალო მოთავის პორტრეტიც.

ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ VI საერთაშორისო სიმპოზიუმზე წაკითხულ მოხსენებაში გ. ბაბინმა წარმოაჩინა მმართველისა და მისი ხელქვეითის ერთად გამოსახვის ტრადიციასთან დაკავშირებული სურათის უმთავრესი ასპექტები ბიზანტიასა და საქართველოში.²⁷⁷ აღ-

²⁷⁶ Z. Skhirtladze, Les portraits de l'église principale du monastere Natlismtsemeli a Garedja, გვ. 14.

²⁷⁷ G. Babic, Les ktitors et leurs suzerains dans la peinture murale en Géorgie et dans les Balkans. სამწუხაროდ, ეს მოხსენება დღემდე არ გამოქვეყნებულა. მისი ხელნაწერი 1996 წელს გადმოცა ათენის უნივერსიტეტის პროფესორმა სოფია კალოპისიმ.

ნიშნული ტრადიცია უკვე ადრეულ შუა საუკუნეებში ჩანს დამკვიდრებულად;²⁷⁸ თუმცა განსაკუთრებით ფართოდ იგი უფრო მოგვიანოდ, XI-XII საუკუნეებიდან მოკიდებული, უნდა გაერცხლებულიყო მთელს აღმოსავლეთის საქრისტიანოში. მრავალ წანამძღვართაგან, რომელთა თაობაზეც ამ მოვლენასთან დაკავშირებით შეიძლებოდა მსჯელობა, საგულისხმო ჩანს ავტორის დაკვირვება, რომლის მიხედვითაც ასეთი რიგის საკტიტორო გამოსახულებებში ერთ-ერთი უმთავრესი უნდა ყოფილიყო მოხატულობის კტიტორის სურვილი, წარმოჩენილიყო არამარტო მისი ვედრება ცოდვათაგან გამოსახსნელად და სასუფეველის დამკვიდრებისათვის, არამედ მისი საკტიტორო ღვაწლი და ეკლესიისადმი გაღებული შეწირულების ხატოვანი გაცხადება, ისევე როგორც მისი სოციალური რანგი და მიმართება უზენაესთა წრესთან. თავის მხრივ, ასეთი რიგის პორტრეტებში ჩვეულებრივ გამოყოფენ ორ ძირითად ასპექტს:

ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფალთან მიმართებით – მისწრაფებას. წარმოჩენილიყო მისი ღვთაებრივი წარმომავლობა, აგრეთვე მნიშვნელობა მისგან მომდინარე განგებისა, რომლის წყალობითაც შესაძლებელი გახდა საღვთო საქმის გასრულება.

ქვემდგომ წარჩინებულთან (წარჩინებულებთან) მიმართებით – სურვილს, ხაზგასმული ყოფილიყო ის გარემოება, რომ ღვთაებრივი განგებითა და უზენაესი მმართველის ნებით მან (მათ) მოიპოვა (მოიპოვეს) უფლება საკტიტორო მოღვაწეობისა, თავისი ერთგული მსახურების წყალობით.

შუა საუკუნეების ქართულ კედლის მხატვრობაში მმართველისა და მისი ხელქვეითის ერთად გამოსახვის მაგალითთა სიმრავლესთან ერთად, ყურადღებას იქცევს ამ რიგის პორტრეტებისათვის გამოყენებული სქემებისა და იკონოგრაფიულ სახესხვაობათა უჩვეულო მრავალგვარობაც. დღეისათვის ცნობილთაგან უადრესში – უდაბნოს მთავარი ეკლესიის მოხატულობაში (XI საუკუნის დასაწყისი) როგორც უზენაეს ხელისუფალთა (როგორც ჩანს, კახეთის სამეფო ოჯახის წარმომადგენლების), ისე ადგილობრივი დიდებულების პორტრეტები ერთ (ამ შემთხვევაში – ჩრდილოეთ) კედელზე, ურთიერთის გვერდიგვერდ გამოუსახავთ. ამ ჯგუფებს მხოლოდ შვეული სოლი ჰყოფს, თუმცა შემდგომთა უპირატესობა მათ განსათავსებლად კედლის ცენტრალური მონაკვეთის შერჩევის, შესამოსელისა და ატრიბუტების გარდა შარავანდებითაც იქნა ხაზგასმული.²⁷⁹ როგორც ჩანს, თანაგვარი გადაწყვეტის შესახებ შეიძლებოდა საუბარი ატენის სიონის საკტიტორო

²⁷⁸ ამის მაგალითია, თუნდაც, რავენის სან ვიტალეს საკურთხეველის მოზაიკური დეკორი, სადაც იმპერატორისა და ეკლესიის კტიტორი ეპისკოპოსის პორტრეტები იქნა ჩართული. იმპერიის უზენაესი მმართველი ძღვენს მიარსმევს უფალს, მღვდელთმთავარი – ეკლესიის მფარველ წმინდანს, წმ. ვიტალის (F. W. Deichmann, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes, T. I. Geschichte und Monumente, Wiesbaden, 1969, S. 156).

²⁷⁹ გ. აბრამიშვილი, დაეით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, გვ. 69-77; A. D. Eastmond, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56. სურ. 36-37.

რიგთან დაკავშირებითაც. საქართველოს სამეფო კარის წარმომადგენელთა ჯგუფური პორტრეტი ამ შემთხვევაშიც ორად იქნა გაყოფილი;²⁸⁰ კტიტორთა წინა, ორფიგურიაანი, ჯგუფი უზუნაესობის ხაზგასასმელად საგანგებოდ იქნა გამოყოფილი და ბემის კედელზე გამოტანილი. აქვე შეიძლება დაგვესახელებინა სხვა მსგავსი მაგალითებიც, სახეილობრ, ვარძია – სადაც გიორგი III-ისა და თამარის გვერდით, ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე, კედლის თალით სამეფო პორტრეტებისაგან გამოყოფილ არეზე მოხატულობის მომგებელი, რატი სურამელი გამოუსახაეთ (შარავენდის გარეშე).²⁸¹ ურთიერთის გვერდიგვერდაა წარმოდგენილი ალექსანდრე I დიდის (1412-1442) და ქუცნა ამირეჯიბის საოჯახო პორტრეტები ნაბახტევშიც – მათ აქაც კედლის არქიტექტურული დანაწილება გამოიწვევა.²⁸² ქართულ რეალობაში ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული სხვაგვარი სქემაც, როდესაც მმართველისა და მისი ხელქვეითის სახეები მოპირისპირე კედელზე გამოისახებოდა ხოლმე. ბედიის ეკლესიის მოხატულობაში მეფე ბაგრატ III (975-1014) სამხრეთ კედელზეა წარმოდგენილი ეკლესიის მოედლით, ხოლო ადგილობრივი მმართველის ოჯახი - ჩრდილოეთისაზე (მოხატულობის ეს ნაწილი X-XI სს. მიჯნით თარიღდება; იგი მოგვიანოდ უნდა იყოს გადაწერილი).²⁸³ მაცხვარიში დემეტრე I-ის (1125-1155/1156) მეფედ კურთხევის სცენა ჩრდილოეთ კედელს იკავებს, კვირიკე მამასახლისის ფიგურა კი მის პირისპირ იქნა წარმოდგენილი.²⁸⁴ ამგვარივე პრინციპის შესაბამისად იქნა განაწილებული საკტიტორო პორტრეტები ბეთანისა²⁸⁵ და ყინცვისში²⁸⁶ (ჩრდილოეთ კედელზე – თამარისა და მისი ოჯახის წევრთა გამოსახულებები, სამხრეთით – შესაბამისად, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი სუმბატ ორბელი და მწიგობართუხუცესი ანტონი), უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში (დემეტრე II თავდადებულნი [1271-1289] და მთავარეპისკოპოსი იოანე),²⁸⁷ გელათის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიაში (ჩრდილოეთ კედელზე – იმერეთის მეფე გიორგი II (1565-1585) დედოფალ თამართან და უფლისწულ ალექსანდრესთან, სამხრეთ

²⁸⁰ G. Gaprindashvili, Vardzia, ტაბ. 73, 74.

²⁸¹ ი. ლორთქიფანიძე, ნაბახტევის მხატვრობა, თბილისი, 1973, გვ. 20-26, სურ. 13.

²⁸² P. O. Шмерлинг, К вопросу датировки храма Бедиа, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XVIII, N4, 1957, გვ. 503-509; A. A. Шервашидзе, Средневековая Монументальная живопись в Абхазии, Тбилиси, 1980, с. 46-47, 54-57, таб. XI, XII.

²⁸³ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, გვ. 174-177, 1186-1187, ტაბ. 56, 58.

²⁸⁴ E. Privalova, Sur les peintures murales de Betania, in: M. Stella Calo Mariani, ed., L'arte georgiana dal IX al XIV secolo, Atti del terzo simposio internazionale sull'arte georgiana (Bari-Lecce, 1980), Galatina, 1986, p. 153-160.

²⁸⁵ კ. ვაჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 745-752; ი. ფირალიშვილი, ყინცვისის მოხატულობა, თბილისი, 1979, გვ. 12-13, ტაბ. 39-45.

²⁸⁶ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давида Гареджи, გვ. 72-74; მ. ბულია, მეფე დემეტრე თავდადებულის გამოსახულება უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში, ხელოვნება, 1990, N5, გვ. 2-7.

კედელზე – კათალიკოსი ვედემონ ჩხეტიძე, აგრეთვე იმ დროისათვის უკვე გარდაცვლილი მეფე ბაგრატ III (1510-1565) და დედოფალი ელენე,²⁸⁸ განში (დასავლეთი კედლის ზედა რეგისტრში – იმერეთის მეფე გიორგი II, იმავე კედლის ქვედა მონაკვეთზე – აბაშიძეები, საკურთხეველში – გელათის მონასტრის წინამძღვარი მელქიზედგ აბაშიძე).²⁸⁹

საგულისხმოა, რომ თამარის სამეფო კარის განგებთივე შექმნილ სხვა საკტიტორო გამოსახულებებში განსხვავებულ გადაწყვეტას ეხედებით: გარეჯის მრავალმთის წმ. იოანე ნათლისმცემლისა და ბერთუბნის მონასტრებში სამეფო პორტრეტთა გვერდით ქვეშევრდომთა სახეები საერთოდ არ გამოუსახაეთ (ამგვარი მაგალითები გვხვდება მოგვიანებითაც, სახელდობრ ლევან კახთა მეფისა და მისი მეუღლის, თინათინის მიერ მოხატულ ეკლესიაში – კაწარეთში, ალვანში, ნეკრესში, ახალ შუამთაში, გრემში²⁹⁰). თუმცა კი ქვეყნის უზენაეს ხელისუფალთა სახეების შემცველი მოხატულობებისათვის ამგვარი გადაწყვეტა გამორჩეულად უფრო აღიქმება; სხვა შემთხვევებში (სახელდობრ იმ ანსამბლებში, რომლებიც ადგილობრივ დიდებულთა ღვაწლით შეიქმნა) ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა (მდრ. ზემო კრიხის,²⁹¹ ფანისის,²⁹² ტეზისის,²⁹³ მღვიმეის,²⁹⁴ ზარხმის, საფარის, ჭულეს,²⁹⁵ სორის,²⁹⁶ ფრესკები; ეს ტენდენცია განსაკუთრებით იკიდებს ფეხს გვიანი შუა საუკუნეების მოხატულობებში – იხ. მხერის, უღვალის, ჭალას, წითელიხევის, გელათის წმ. ელიას, იღემის, ქორეთის, ბუგეულის, ფარახეთის, ლეხთაგის, მარტვილის, დაბიშის, საყდარის ეკლესიების ფრესკები²⁹⁷).

²⁸⁸ ნ. ჩიხლაძე, მხატვრულ-სტილისტური ტენდენციები გვიანფეოდალური პერიოდის კედლის მხატვრობაში (გელათის წმ. გიორგის ეკლესიის XVI ს. მოხატულობის მაგალითზე), საღისერტაცო ნაშრომი, თბილისი, 1993, გვ. 96-110.

²⁸⁹ ი. ხუსკივაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81-87.

²⁹⁰ მ. ვანნაძე, ლევან კახთა მეფე და მისი შვიდი პორტრეტი კახეთსა და საბერძნეთში, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, 1992, №5-6, გვ. 131-159.

²⁹¹ Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви Архангелов села Земо Крихи, გვ. 116-120, ტაბ. 42-43.

²⁹² Е. А. Привалова, Павниси, გვ. 41-45, სურ. 5 და 14.

²⁹³ მ. ყენია, XIII საუკუნის მოხატულობანი ქვემო სვანეთში, *ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXXIII სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი გაიანე ალიბეგაშვილის ხსოვნისადმი*, თბილისი, 1999, გვ. 18-19.

²⁹⁴ ი. ხუსკივაძე, ქართულ ეკლესიათა გვიანი შუა საუკუნეების "ხალხური" მოხატულობანი, სადოქტორო დისერტაცია, თბილისი, 1995, გვ. 246-278

²⁹⁵ Е. С. такаишвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, I, Тифлис, 1905, с. 46-49; Д. Гордеев, Отчет о поездке в Ахалцихский Уезд в 1917 году. Росписи в Чуле, Сапаре и Зарэме, *Известия Кавказского Историко-Археологического Института*, т. I, 1923, с. 23; ე. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბილისი, 1955, გვ. 50-51, 125-126; გ. ხუციშვილი, საფარის კედლის მოხატულობა, თბილისი, 1988, გვ. 70-78.

²⁹⁶ ი. ჭიჭინაძე, სორის მოხატულობა, თბილისი, 1985, გვ. 4, 6-8, 10; ილიეს-ტრაციისათვის იხ. გვ. 64, 66-67.

²⁹⁷ ი. ხუსკივაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16-23, 105-109, 143-145, 194-195, 203-206, 279-281, 340-341, 364-367; მ. ყენია, საკტიტორო პორტრეტი ზემო სვანეთის მხატვრობაში, *ხელოვნება*, 1991, №7, გვ. 128-135; ნ. ჩიხლაძე, XVI-XVII საუკუნეების ისტორიულ პირთა პორტრეტები მარტვილის ეკლესიაში, *საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის წარკვევები*, III, 1997, გვ. 104-113.

ბიზანტიური არეალის რეგიონთა უმეტესობაში, სახელდობრ ბალკანეთში (სერბიეთში, ბულგარეთში), მსგავსი მაგალითები მხოლოდ XIII-XIV საუკუნიდან გვხვდება (მათგან უადრესია მილეშევა - 1228 წ., ბოიანა - 1259 წ., რასაც მოსდევს ვრცელი რიგი: დონია კამენიკა - 1320-1330 წწ., კუშევიშტე - 1332-1337 წწ., კარანი - 1340-1342 წწ., პეჩი - 1345 წ., ოკრიდი - 1346-1350 წწ., ლესნოვო - 1447-1448 წწ., რუდენიკა - 1402-1405 წწ., კალენიხი - 1407-1414 წწ. და სხვ.)²⁰⁸

დამოწმებულ სახესხვაობათა ამგვარი სიმრავლე იმავე მეტყველებს, რომ საკტიტორო გამოსახულებების განაწილებისა და მათი იკონოგრაფიული გადაწყვეტისას ყოველი ცალკეული შემთხვევა გარკვეული წანამძღვრებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. ამ წანამძღვრებს, ხშირ შემთხვევაში, სავსებით კონკრეტულ პოლიტიკურ, სოციალურ თუ კულტურულ ასპექტებამდე მივყავართ. თავის მხრივ, სურათის ამგვარი არაერთმნიშვნელოვანების მიუხედავად, ნათელი ხდება, რომ ერთ-ერთი უმთავრესი წინაპირობა მაინც უმაღლესი ხელისუფლისა და მისი ქვემდგომი ლიდერების მიმართებაშია საძიებელი. სამეფო პირთა და მათს ქვემდგომ საერო თუ სასულიერო წარმომადგენელთა სახეების თანაარსებობისას, როგორც წესი, ნათლად იკვეთება, თუ რაგვარი სახითა და რა მასშტაბებით შეიძლება ყოფილიყო გაცხადებული ქვეშევრდომის მიმართულებითი თვითმყოფადობა, აგრეთვე მისი მიმართება უხენაეს ხელისუფალთან. ხშირ შემთხვევაში იმასაც გაედევნება თვალში, თუ რა სახით ხდებოდა ხაზგასმა საკუთარი თვითმყოფადობისა თუ მეფისადმი ერთგულების დამკვიდრებისა - ყოველივე ეს შეესაბამებოდა და ასახავდა რეალობას, თუ იყო წარმოსახვითი და პირობითი, ე.ი. განაცხადებდა გარკვეული ისტორიული, პოლიტიკური, სოციალური, კულტურული წანამძღვრებდან მომდინარე მისწრაფებებსა და მიზნებს.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულის ფონზე კიდევ უფრო ცხადად ჩნდება ის გარემოება, რომ ქოლავირის ეკლესიის მოხატულობის შემქმნელთა მიერ საკტიტორო გამოსახულებები საკმაოდ უჩვეულოდ იქნა განაწილებული: სამეფო პორტრეტებს ტაძრის დარბაზში მიეჩინა ადგილი, სასულიერო იერარქთა და ლიდრობელებთა დასი კი განცალკევებით, ეკლესიაში იქნა განთავსებული. ძნელია ერთმნიშვნელოვანი ახსნა მოექცხის ამგვარ გადაწყვეტას, თუმცა კი ერთი რამ ამთავითვე ნათელი უნდა იყოს - როგორც ჩანს, ფერწერული ანსამბლის მომგებელთა და მის შემქმნელთა ნაწილობრივ თავიდანვე იყო განსაზღვრული მოხატულობაში სამეფო კარის თანამდგომ სასულიერო იერარქთა და ლიდრობელებთა ვრცელი დასის პორტრეტული რიგის ჩართვა. აქედან გამომდინარე, ქვეყნის უხენაეს ხელისუფალთა და მათ უშუალო ქვეშევრდომთა ერთად (თუნდაც დარბაზის სხვადასხვა მონაკვეთზე) გამოსახვა ვერ მოხერხდებოდა თუნდაც იმ მიზეზით, რომ ასეთ შემთხვევაში საკტიტორო გამოსახულებათა ორი ნაწილი პროპორციული თვალსაზრისით ურთიერთშეუსაბამო აღმოჩნდებოდა.

²⁰⁸ С. Радојичи, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље, 1934. с. 18-22, 46-47, 50-51. 68-70; А. Васиљев, Ктиторски портрети, Софија, 1960, с. 16-26; В. Джурич, Византијске фреске у Југославији, Београд, Београд, 1975. с. 35-36, 55-56, 58-59, 62, 64, 68, 96-97, 101-104.

ფრესკების დაზიანების გამო ახლა შეუძლებელია იმის თქმა, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობის უშუალო მომგებელი – საკტიტორო გამოსახულებათა რიგში ვახირთუხუცესისა და ადგილობრივი ერისთავთ-ერისთავის მეთავეობა შესაძლოა დაკავშირებული ყოფილიყო მათს უშუალო ინიციატივასთან გამოიკვეთათ და ფრესკებით შეემკოთ მონასტრის მთავარი ეკლესია. თუმცა კი, ქოლაგირში ეს ასპექტი არც უნდა ყოფილიყო განმსაზღვრავი, რადგან ძირითადი აქცენტი ამ შემთხვევაში უთუოდ სხვა გარემოებაზე დაისმოდა – ფერწერული ანსამბლის სხვადასხვა მონაკვეთზე წარმოდგენილ საკტიტორო პორტრეტთა ერთიანობით აქ ხატოვნად იქნა წარმოჩენილი ის “ერთნებაობა და თანადგომა”, რომლისკენაც XII საუკუნის ბოლო ათწლეულების მანძილზე ასე ისწრაფოდა ქვეყნის სამეფო კარი და რომლის განხორციელებაც, მრავალრიცხოვანი წინააღმდეგობების დაძლევის კვალად, მხოლოდ 1190-იანი წლებისათვის გახდა შესაძლებელი (ნიშნულია, რომ ეკლესიის ფრესკაზე წარმოდგენილ დიდმოხელეთა და ადგილობრივი მმართველთა ვრცელი დასის სათავეში სამეფო კარზე გასრდილი და, ამდენად, უზენაეს მმართველთან გამორჩეულად ახლო მყოფი ორი პირი – კუთხის მმართველი გვიარის წარმომადგენელი და ქვეყნის უპირველესი ვახირი იქნა გამოსახული). ქოლაგირთან მიმართებით არც ისაა ნაკლებად მნიშვნელოვანი, რომ ამ ხანგრძლივი პროცესის ყველაზე უფრო აქტიური მონაწილე ვახირთა შორის უპირველესი, მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი იყო – ქვეყნის უპირველესი მოხელე, “პატრონთა ერთგული უზომოდ”, რომელსაც ცდა არ დაუკლია სამეფოს შემდგომი განმტკიცება-გაძლიერებისათვის.

ფრესკების დაზიანებამ შეუძლებელი გახადა დაბუჯითებით რაიმეს თქმა იმის თაობაზე, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო გამოსახული ეკლესიის დარბაზის ჩრდილოეთ კედელზე. თავისთავად მრავლისმეტყველია ის გარემოება, რომ ფრესკები სავარაუდოდ თამარის ზეობაში ეწადა შეესრულებინათ და იქ სამეფო წყვილი გამოესახათ. მეორე მხრივ, მონასტრის მასშტაბები, ისევე როგორც საკტიტორო გამოსახულებების რამდენადმე უჩვეულო არჩევანი და მათი განაწილების არატრადიციული პრინციპი არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ეს თავისებურებები სამეფო გამოსახულებების შერჩევაშიც აისახა. აქედან გამომდინარე, ქოლაგირის მოხატულობაში სამეფო ოჯახის ნებისმიერი წევრის პორტრეტის არსებობა საკლებით მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო.

სხვაგვარი ვითარებაა საკტიტორო გამოსახულებების შესრულების შესაძლო თარიღთან დაკავშირებით. მისი დაუსტებისას ერთ-ერთი ძირითადი ამოსავალი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელ ანტონის პორტრეტი შეიძლება ყოფილიყო. ვახირთა შორის უპირველესად ანტონ გლონისთავისძის მოღვაწეობის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად 1204 წელია მიჩნეული (ესაა თარიღი, რომლის შემდგეაც მისი სახელი საისტორიო წყაროებში აღარ გვხვდება). რაც შეეხება ქვედა ზღვარს, იგი უემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, უფრო XII საუკუნის 90-იანი წლებისათვის არის მოსალოდნელი, იმ დროისათვის, როდესაც თამარისა და მის მომხრეთა ფრთას საბოლოოდ განუმტკიცდა პოსიციები. შესაბამისად XII-XIII სს. მიჯნა არის ის სავარაუდო პერიოდი, რომლის განმავლობაშიც უნდა შეესრულებინათ ქოლაგირის ეკლესიის მოხატულობა.

* * *

იერისპირა გარეჯის გამოქვაბულ კომპლექსთა შორის ქოლაგირი მრავალმხრივ გამოირჩევა. მონასტრის ქვაბთა დიდი უმეტესობა (შესაძლოა მთელი მონასტერიც კი) იმ პერიოდში ჩანს შექმნილი, როდესაც მრავალმთის ამ კუთხის ადრეულ მონასტერთა და განსაშორთა უმეტეს ნაწილში ცხოვრება თუ მთლიანად გაუქმებული არა, საგრძნობლად მინაველებული მაინც უნდა ყოფილიყო. მართლაც, საბერეების, პირუკულმარის, დიდი ქვაბების, პატარა ქვაბების, ბერების სერის ქვაბ-სამლოცველოებში XI საუკუნის შემდგომ ინტენსიური ცხოვრებისა და აღმშენებლობის კვალი ფაქტიურად აღარ ჩანს. ეს მოვლენა მრავალი მიზეზით შეიძლება ყოფილიყო განპირობებული; მათგან უმთავრესად საგულეველები ჩანს დიდი თურქობა, სახელდობრ XI საუკუნის მეორე ნახევრის მოვლენები, როდესაც, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებით, გიორგი II-მ სელჩუკებს *“მისცა ნიჭად სუჯუთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირისა[ც] კუხეთი, რომელი მოოჯრდა მოდღენდელად დღედმდე”*²⁰⁰ ეს სიტყვები XII საუკუნის დასაწყისში დაიწერა; მდგომარეობა იერისპირა გარეჯში არც შემდგომ უნდა შეცვლილიყო საგრძნობლად. ასეთ პირობებში, მრავალმთის აღმოსავლეთ პერიფერიულ ნაწილში სამონასტრო ცხოვრების განახლების ახალი მცდელობა, ცხადია, უბირველეს ყოვლისა სამეფო კარიდან შეიძლებოდა წამოსულიყო. თავის მხრივ, სამეფო კარის უშუალო დეაწლითა და განგებით განხორციელებული იმ ფართომასშტაბიანი აღმშენებლობის ფონზე, რომელსაც თვალი გაედევნება გარეჯის ცენტრალური მონასტრების – წმ. დავითის ლავრის, წმ. იოანე ნათლისმცემლის, წმ. დოდოს და ბერთუბნის მონასტრების მაგალითზე, ამგვარი განზრახვა სავსებით ბუნებრივი ჩანს. სამეფოს უზენაეს ხელისუფალთა ზრუნვა გარეჯის ქვეყნის პერიფერიულ ნაწილში სამონასტრო ცხოვრების განახლებისათვის ემსახურებოდა უმთავრეს მიზანს – ამ გზითაც განმტკიცებულიყო მათი მფლობელობა მრავალმთის უწინდელ საზღვრებში. “სრულიად გარეჯის სახლის” ამ ნაწილში სამეფო კარის სააღმშენებლო მოღვაწეობის გააქტიურებას, როგორც ჩანს, პოლიტიკური წანამძღვრებიც უნდა დასდებოდა საფუძვლად: მონაპირე საერისთავოში შემავალი კუთხე სამეფო კარისაგან არამარტო გაუდმებელ ყურადღებას მოითხოვდა, არამედ ამ ყურადღების სათანადო სახით წარმოიწინასაღც. სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი წინაპირობა უზენაეს ხელისუფალთა ზრუნვის გააქტიურებისა იერისპირეთის ძველი სამონასტრო კერისადმი, კერძოდ კი პერეთის ამ კუთხის ერთ-ერთი გამოქვაბული კომპლექსის ასაღორძინებლად. ყოველივე ამის შესრულება, შესაძლოა, სწორედ მწიგნობართუხუცესის, როგორც სამეფო მონასტრების მეურვის განსახორციელებელი შეიქნა.

თავისი მდებარეობით, ისევე როგორც მასშტაბებითა და არქიტექტურულ-გეგმარებითი გადაწყვეტით, ქოლაგირი სამონასტრო ორგანიზაციის იმ პრინციპებს ასახავს, რომელიც გარეჯში XII-XIII საუკუნეთა მიჯნი-

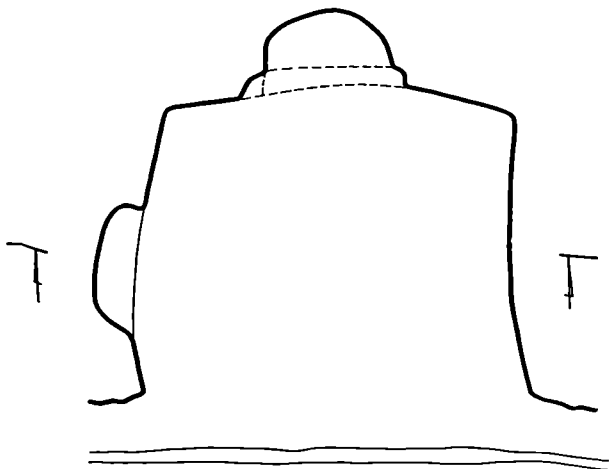
²⁰⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მ.ს. შანიძემ, თბილისი, 1992, გვ. 162-163.

სათვის, ქვეყნის სწორუპოვარი ძლიერებისა და კულტურული აღმავლობის პირობებში უნდა დამკვიდრებულიყო – წყალუხვი იერის უშუალო სიახლოვეს, მისი წარმტაცვი ჭალების წიადში წამომართული დაბალი მთის ზედა ნაწილში გამოკვეთილი კომპლექსი ნაკლებად მოგვაგონებს მრავალმთის ისტორიის ადრეული ეტაპის მონასტრებსა და განსაშორებს (მაგალითად – თეთრ უღაბნოს, პირუკულმარს, წამებულს), რომელთაც ხაზგასმული სიმწირის, ასკეტურობის იერი გამოარჩევს. გარეჯის (კენტრალური მონასტრების – წმ. დავითის ლავრის, დოდაოს რქის, ნათლისმცემლისაგან განსხვავებით, ძირითადად ერთ იარუსად განთავსებულ ქვაბთა რიგისაგან შემდგარი მომცრო კომპლექსი ქოლაჯირში ერთდროულად ჩანს შექმნილი. იგი მოკლებული უნდა ყოფილიყო დამატებით სათავედაცვო ნაგებობებს. აქ ვერც განვითარებულ სამეურნეო საქმიანობასთან დაკავშირებულ სათავეებსა და სისტემებს შეხედვით (თუმცაღა, გაველურებული ვაზი, აგრეთვე თუთის ხეები, რომლებიც მონასტრისა და მდინარე იორს შორის არსებულ ჭალაში ახლაც იზრდება, აქ ერთდროს ნაყოფიერი სავარგულების არსებობაზე უნდა მეტყველებდეს). შედარებით მცირე უნდა ყოფილიყო მონასტერში მოღვაწე მოწესკოა რომცხვიც: ეკლესიის მსგავსად, ამჟამად დღიად არის დაზიანებული კოცხვიცის სატრაპეზოც; მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით მისი თავდაპირველი ზომების აღდგენა რთული არ არის – იგი დაახლოებით 4,8x6,5 მ. უნდა ყოფილიყო (სერ. 27). უღაბნოს და ბერთუბნის სატრაპეზოების მონაცემთა გათვალისწინებით (სადაც კლდისგანვე გამოკვეთილი მაგიდებიც შემორჩა და ბერთა რაოდენობის აღნუსხვა საკმაო სიზუსტით ხერხდება³⁰⁰), აქ რცამდე მოწესე თუ განთავსდებოდა. მონასტრის შემქმნელთა ყურადღება ძირითადად მისი ეკლესიისა და სატრაპეზოს შემკულობაზე იქნა გამახვილებული – ისინი ერთიანად ფრესკებით არის გამშვენებული. როგორც ჩანს, ბერთუბნის მსგავსად ქოლაჯირიც ერთგვარად ელიტარული ელფერის მქონე მცირე კომპლექსად იქნა თავიდანვე ჩაფიქრებული და მის კტიტორებს მცდელობა არ დაუკლიათ, რათა მონასტერი ყოველმხრივ შემკული ყოფილიყო. ქოლაჯირი ამ მხრივ მართლაც გარკვეულწილად მოგვაგონებს ბერთუბანს, რომელშიც “ასახულია საქართველოს XIII საუკუნის დამდების იმ პოლიტიკური სულისკვეთების ანარეკლი, რომელიც ახლო აღმოსავლეთში ქვეყნის პირველობას და უძლეველობას გამოხატავდა.”³⁰¹

სამეფოს უზენაეს ხელისუფალთა ღვაწლი გარეჯის უღაბნოში კიდევ ერთი სასულიერო კერის დაფუძნების (და ამით მრავალმთის გაძლიერების) საქმეში კომპლექსის მთავარი ეკლესიის მოხატულობაში შექმლებისდაგვარი სისრულით იქნა გაცხადებული. სარესტავრაციო სამუშაოების დროს გამოვლენილი მასალები (ჯხადყოფს, რომ თავისი მხატვრული ღირსებებით ქოლაჯირის ეკლესიის ფრესკები არაფრით

³⁰⁰ А. И. Вольская, Росписи средневековых трапезных Грузии, Тбилиси, 1974, с. 14-21, таб. 1, 3, 4, 29, 31, 32.

³⁰¹ კ. მელითაური, ბერთუბნის მონასტრის სამშენებლო-ხუროთმოძღვრული ორგანიზაცია, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXIV, №1, 1959, გვ. 119.

სურ. 27

ჩამოუვარდებოდა სამეფო კარის განგებით იმხანად შექმნილ მოხატულობებს წმ. იოანე ნათლისმცემლის, ბერთუბნისა და წმ. დოდოს მონასტრების მთავარ ეკლესიებში.³²² სხვაობა ამ შემთხვევაში ყველაზე უფრო მეტად ფერწერულ ანსამბლთა მასშტაბების მხრივ იჩენს თავს. ეს გარემოება კი, შესაძლოა იმითაც აიხსნას, რომ ქოლაგირის ეკლესიის გამოკვეთისა და ფრესკებით მისი შემკობის უშუალო ინიციატორი არა უშუალოდ სამეფო სახლი, არამედ უმაღლესი სამოხელეო დასის წარმომადგენელი, მწიგნობართუხუცესი, ან სულაც ადგილობრივი ერისთავთ-ერისთავი უნდა ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე, კტიტორთა წინაშე სამეფო დაკვეთებისაგან რამდენადმე განსხვავებული ამოცანა დაისმოდა. ბუნებრივია, აქ საგულეველები იქნებოდა სხვა მრავალი წინაპირობის არსებობაც, რომელთა შესახებ მსჯელობაც მომავლის საქმედ რჩება. აქ შეიძლება მხოლოდ ერთ გარემოებაზე ყურადღების გამახვილება – აღნიშნული ფაქტი, თავის მხრივ, ცხადყოფს, რომ XII-XIII სს. სამეფისკარო მოხატვრულ წრესთან დაკავშირებული მოხატულობები, როგორც თავისი მასშტაბების, ისე შესრულების დონის მხრივ, სხვადასხვაგვარი შეიძლება ყოფილიყო; ყოველივე ამის მიზეზებად კი თითოეულ შემთხვევაში განსხვავებული წანამძღვრებია საგულეველები. და მაინც, როგორადაც არ უნდა სხვაობდეს ქოლაგირის მოხატულობა გარეჯის მრავალმთის სხვა თანადროულ ფერწერულ ანსამბლთაგან, ფაქტია, რომ იგი წმ. იოანე ნათლისმცემლის, ბერთუბნისა და წმ. დოდოს მონასტრთა მთავარი ტაძრების მოხატულობებთან ერთად უშუალო გამოხატულებაა XII-XIII საუკუნეებისათვის თავჩენილი საზოგადო ტენდენციისა. ეს ტენდენცია – სამეფო კარის განსაკუთრებული ზრუნვა მისდამი ხელდებული ძირქველი სასულიერო კერისადმი – განსაკუთრებით მკაფიოდ გიორგი III-ისა და თამარის ზეობისას უნდა გამოკვეთილიყო.

გამოქვაბული ეკლესიის ნგრევის სურათი, რომელიც ნათლად წარმოჩნდა რესტავრაციის დროს, სახელდობრ ჩამონაშალი ლოდებისა და მიწისაგან მისი ინტერიერის განთავისუფლების პროცესში, იმაზე მეტყველებს, რომ მონასტერი უცბად დაინგრა და ყოველივე ამის უმთავრესი მიზეზი ბუნებრივი კატასტროფა (როგორც ჩანს, მიწისძვრა) უნდა ყოფილიყო. კომპლექსის მთავარი ტაძრის, სატრაპეზოსა და სხვა გამოქვაბული სათავსებისაგან დარჩენილ ნანგრევებში მიწით დაფარული

³²² Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, გვ. 57-83; Т. Б. Вирсаладзе, Основные этапы развития грузинской средневековой мотументальной живописи, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тбилиси, 1977, с. 18; А. И. Вольская, Гареджийская живописная школа. Росписи Бертубани, в сб.: Средневековое искусство. Русь. Грузия, Москва, 1978, с. 92-105; მისივე Живописная школа пещерных монастырей Давид-Гареджи, в сб.: *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Belgrade, 1988, p. 401-414; მისივე, Росписи пещерных монастырей Давид Гареджи, კრებულში: *გარეჯი*, თბილისი, 1988, გვ. 146-150; З. Н. Схиртладзе, Роспись пещерного храма в Бертубани (исследование по истории грузинской монументальной живописи начала XIII в.), *საკანდიდატო დისერტაცია*, თბილისი, 1987; A. Eastmond, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169-181.

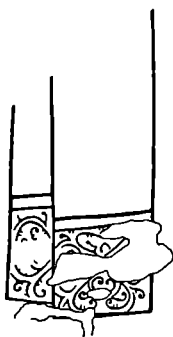
უზარმაზარი ლოდების არსებობა სხვაგვარად ძნელად ასახსნელი იქნებოდა. ამას გარდა, ეკლესიის ინტერიერის გაწმენდისას დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ეკლესიის მხატვრობის ფრაგმენტები – როგორც ამა თუ იმ კომპოზიციის შედარებით მოზრდილი დეტალები, ისე საღებავშერჩენილი მცირე ნატეხები. ამ ფრაგმენტებზე გამოსახულებები და მათი ფერები. თვით მონასტრებიც კი არაჩვეულებრივად ცოცხლად, ყოველგვარი სახეცვლა-დაზიანების გარეშეა შემორჩენილი. ხელუხლებელი და ჯერ კიდევ სრულიად გაუხუნარია მოხატვის პროცესში ჩამოღვრილი სხვადასხვა ფერის საღებავების კვალი ეკლესიის დარბაზისა და ეკვდერების ხარისხებზე. ეს გარემოება, თავის მხრივ, იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ გამოქვაბული ტაძარი მოხატვიდან არც თუ დიდი ხნის შემდეგ (არაუმეტეს რამდენიმე ათეული წლისა) ერთიანად უნდა დარღვეულიყო. დასასრულ. აქვე ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ თავის დროზე სამუშაოები მონასტრის საერთო ხუროთმოძღვრული გეგმარების სრულსაყოფად ბოლომდე არც კი მიუყვანიათ. ამაზე უნდა მიუთითებდეს კომპლექსის ცალკეულ ნაწილთა დამაკავშირებელი ერთიანი სადერეფნო სისტემის შემადგენელი ის გვირაბი, რომელიც ქვაბთა რიგის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე სათავეს ემის. მისი გამოკვეთა დასრულებული არ ყოფილა, რის გამოც მონასტრის უკიდურეს მარჯვენა კიდეში მდებარე ქვაბი კომპლექსის დანარჩენი ნაწილისაგან ფაქტობრივად მოწყვეტილი დარჩა. სააღმშენებლო საქმიანობის ასეთი უცაბედი შეწყვეტა ქოლაგირის სამონასტრო ცხოვრებაში მომხდარ რაღაც მნიშვნელოვან მოვლენას – ბუნებრივ კატასტროფას ან მტრის გამანადგურებელ შემოსევას – თუ შეეძლო გამოეწვია. ამგვარი ვარაუდის გამოთქმისას, აქვე შეიძლება გაგვეხსენებინა ბერთუბნის მონასტრის მთავარი ტაძრის მაგალითი: მისი მოხატვა თამარის სიცოცხლის ბოლო წლებში ან ლაშა-გიორგის ზეობაში უნდა დაეწყო, თუმცა კი სამუშაოები უცაბდ შეწყდა ფერწერული ანსამბლის ცალკეული ნაწილები დაუსრულებელი დარჩა.³⁰³ ქოლაგირს, როგორც ჩანს, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში მრავალმთის მონასტერთა ერთი ნაწილის ბედი უნდა გაეზიარებინა და მტრის შემოსევების შედეგად დაცარიელებულიყო; რამდენადმე უფრო მოგვიანოდ ძლიერმა მიწისძვრამ გამოქვაბული კომპლექსი ნანგრევებად იქცა.

მტრის შემოსევებისა და ბუნებრივი რღვევის შედეგად გაპარტახებულ-დანგრეული მონასტერი, როგორც ჩანს, სამუდამოდ დაცარიელდა და მასში ცხოვრების განახლება აღარავის უცდია. ეს, ალბათ, არც იქნებოდა შესაძლებელი – ასწლეულების მანძილზე მრავალმთის იყრისპირა ნაწილი ხომ გაპარტახებულ-გაუდაბურებული რჩებოდა. ამაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ ქოლაგირში XIII საუკუნიდან მოყოლებული ვიდრე XVIII საუკუნემდე ფაქტობრივად არ გვხვდება მომლოცველთა წარწერები. აქ არსებული გვიანი ხანის ნაკაწრი წარწერები და ნახატი გრაფიტები ძირითადად მონასტერში შემთხვევით მოხვედრილ პირთა მიერ შესრულებულის შთაბეჭდილებას უფრო სტოვებს.

ძველი წყაროებისა და სახელდობრ, გარეჯის ისტორიის მასალების შემდგომი კვლევის შედეგად მონაცემები ქოლაგირის ეკლესიის

³⁰³ З. Н. Схиртладзе, Роспись пещерного храма в Бертубани, გვ. 161.

საკტიტორო პორტრეტების შესახებ შესაძლოა კიდევ უფრო შეივსოს. შესაბამისად, ვერც ის გამოირიცხება, რომ გამოქვაბული ეკლესიის მოხატულობაში დღემდე შემორჩენილ ვრცელ საკტიტორო რიგთან დაკავშირებულ არაერთ კითხვას გაეცეს პასუხი (ამ მხრივ არსებითი მნიშვნელობა ფრესკების მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებების შესწავლას ენიჭება და ეს ახლო მომავალში უნდა განხორციელდეს). თუმცადა, ამთავითვე ცხადია ერთი რამ – გარეუჯის ქვეყნის სხვა მონასტერთა მსგავსად, მრავალმთის აღმოსავლეთი მასივის ამ ერთ-ერთი მომცრო გამოქვაბული კომპლექსის ეკლესიის მოხატულობასაც აუსახავს XII-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის მრავალმხრივ საინტერესო და სირთულეებით აღსავსე მოვლენები.

SUMMARY

The Kolagiri cave monastery became known to scholars as far back as the end of the nineteenth century. Since then, in listing the monasteries and the hermitages of the Gareja desert, Kolagiri has been named along with others, although nothing else was known about it but its existence. Materials and indications about the monastery and its wall paintings appeared in the literature from the 1930s. The publications deal with general descriptions of the cave complex (Dimitri Gonashvili), as well as with attempts at reading a part of the inscriptions of the frescoes (Teimuraz Barnaveli), reports on the portraits of the donors represented in the north chapel of the principal church of the monastery (Givi Gaprindashvili), and a description of fragments of the refectory wall paintings (Aneli Volskaya). On the basis of the latest publications the frescoes have been dated to the second half of the thirteenth century. The images of the donors have not been identified to the present day. The publications have given various numbers of the portraits of the historical figures represented in the wall paintings (nine according to Gonashvili, and eleven according to Barnaveli).

I began to gather materials about the Kolagiri church murals in 1979. Somewhat later, in April 1987, while participating in the Gareja epigraphic expedition of the K. Kekelidze Institute of Manuscripts, Georgian Academy of Sciences, I described the donor images, made graphic copies and photographed them. Work on studying the portraits continued in 1997 and 1998. At that time, the implementation of a long-term project started on the basis of an INTAS grant, aimed at complete recording of the architecture, mural painting and epigraphy of the monasteries of the Gareja desert. During this work, Mamuka Kiknadze, Shalva Lezhava and I made a survey of the principal church along with other caves of the Kolagiri monastery. Individual aspects connected with the donor images were also specified. Recently, also within the frame of the INTAS project, the frescoes of the cave church and refectory were restored by the Centre for the Study, Fixation and Restoration of Old Georgian Wall Painting (Director: Merab Buchukuri). The interior of the church was cleaned of the fallen earth and blocks of the rock. The materials brought to light in the process of this work were highly significant for the history of the cave monastery and its frescoes.

Kolagiri is a relatively small cave monastery of the Iori ramification of the Gareja desert. It is situated to the north-east of the so-called *Berebis Seri* ('Hill of Monks'), within approximately three kilometers of it. The caves of the complex are cut in conglomerate in the eastern slope of a mountain rising above the Iori plain. This clay-cemented rock is very friable, apparently causing the collapse of a large part of the cave monastery: the front (eastern) part of the caves is now entirely demolished, actually only fragments of the western half surviving.

Of the caves of the complex only the principal church and the refectory were painted. As seen from the surviving parts of the principal church of the monastery, it must have been a single-nave church with two lateral chapels (the size of the present part is 13.6x3.9 m).

The church was plastered and painted. Fragments of the painting have survived more or less fully in all the three compartments of the church. The naos appears to have been adorned mainly with scenes of the Christological cycle (the *Baptism*, the *Crucifixion*, the *Anastasis*, the *Ascension* and the *Dormition* have survived); on the western wall of the small southern chapel is the enthroned Christ in Mandorla as well as a group of angels, pointing to the presence here of the *Last Judgement* composition.

On the north slope of the vault of the church, beneath the *Baptism* scene only the upper part of a large-sized composition remains. In its centre Christ's figure in a multilayered Mandorla is represented. The two flying angels in the upper left corner of the piece are directed in supplication to Him (symmetrically, in the right corner of the piece the plaster with a layer of painting has survived; it is clear that no pair of angels was depicted on the other side of the Mandorla). With lowered widespread arms, the Saviour blessed two crowned figures depicted beneath on both sides. Only small fragments have survived from these images.

Notwithstanding the essential damage of the composition, it is clear that represented here were the portraits of donors, namely those of royal figures blessed by the Lord. This primarily is indicated by the place selected for them, i.e. the western corner of the north wall of the church – traditionally assigned in Georgia for the donor portraits. Of no less importance is the fact that an analogous iconographic scheme was often resorted to in depicting the royal couple of donors from the tenth century in the Christian East, including Georgia.

The surviving part of the relatively small northern chapel of the church is wholly occupied by images of historical persons, on its vault the composition of the *Ascension of the Lord* being represented (only its western half has survived).

Like the entire church, the chapel, too, has collapsed from the east, yet it still appears feasible to determine the approximate dimensions of its hall. According to the composition of the *Ascension*, the northern nave was not appreciably elongated along the east-west axis; besides the apse, approximately one-third of its eastern side must have collapsed to date (i.e. not more than two metres). Accordingly, the order of the portraits represented here must have survived fully. In front of them one should have expected the figure of the Saviour, the Virgin, an angel or some other holy image; According to the centuries-old tradition of Georgian mural painting, the donors must have faced that figure in supplication.

Thus, the wall painting in the Kolagiri cave church was arranged specifically: the principal place in the programme of decoration of the naos must have been held by the scenes of the Christological cycle; part of them were placed in the western half of the naos. The *Last Judgement* composition, which is traditionally assigned to the western part of the naos, was therefore shifted to the southern chapel. The northern chapel of the church was wholly assigned to the images of the donors.

To date eleven donor figures have survived on the three walls of the northern chapel, of which three each on the south and west walls, and five on the north one. The figures on the south and north walls are turned by three-quarter towards the east, while on the west wall they are represented frontally (i.e. in this case directed to the sanctuary). Each figure has an explanatory inscription done in black *asomtavruli* (uncial) letters. Most of the inscriptions are at present badly damaged.

The first to be depicted in the row of donors on the north wall of the chapel was a figure clad in a long reddish-brownish tunic and wearing a fur hat (a fragment

has survived). To the left of his head a four-line explanatory inscription is legible: *ესე არს ვარდან ერისთავთ ერისთავი, ძე ერისთავთ ერისთავის ს(ა)ღირისი [ვა]ზ(რ)დილი მ(ე)ფ(ე)თ მ(ე)ფისა დიმი(ტ)რი მ[-]ედ[-]ის[.]* – This is Eristavi of Eristavis Vardan, son of Eristavi of Eristavis Saghir, brought up by King Dimitre [. . .]. The text of the explanatory inscription was presumably written also to the right of the figure (this actually is the case with all the figures on all the three walls). At this place the plaster is completely flaked off.

The next portrait is that of an ecclesiastic. He is attired in a light brown *sakkos*, a golden ochre *phelonion* and a *kamilaukion* of the same colour. Only the left half of his face has survived – that, too, much obliterated. The explanatory inscription is divided into three lines to the left of the head of the figure, and into four lines to the right. Of these, nothing but traces of several faded characters have survived to the right, while the text on the right is fairly legible: *მიმ[-]თ [- - - -]გი ვაზირთუხუც(ეს) და მწიგნ(რ)ბ(ა)რთა თვისთა უხუც(ეს) პყო [.] – [. .]* *gi made him vazirtkhutsesi and mtsignobartkhutsesi [. . .]*.

After this on the north wall, again an ecclesiastic is portrayed. His *phelonion* is also done in ochre (in both cases this colour appears to have been used to render a fabric embroidered with gold thread). The *sakkos* is reddish-brown. It is covered with a narrow *epitrahelion*, the upper part of which has brown horizontal strips. Fragments of features done in dark brown have survived on the olive background of the ecclesiastic's face. The explanatory inscription, distributed on both sides, had seven lines. It is so much damaged that no sense can be made of it.

The explanatory inscription to the next figure of a noble depicted in the extreme west corner of the north wall is also badly damaged. The donor is portrayed with the traditional garment of nobles: a dark cornelian dress (so-called *kaba* or *kabacha*) and a cylindrical khaki head gear. The donor holds a diagonally inclined sceptre. Only part of the handle of the insignia, above the palm, has survived.

The figure of a youth, standing in front of this figure, is attired in a yellowish dress; he is wearing a tall light grey hat, adorned with a khaki fabric tinsel. This figure had no explanatory inscription.

To the east of the surviving part of the south wall the first is again an ecclesiastic's figure. He is attired similarly to the above-described images of ecclesiastics: the rounded *kamilaukion* is grey, and the *sakkos* dark-red. The light ochre colour of the *phelonion* here, too, must have been used to render a fabric embroidered with tinsel.

Owing to the collapse of the chapel, this figure is the most damaged among the images represented on this wall. Nevertheless, separate fragments of the face can still be made out on the greyed layer, namely the arc-like strokes to indicate the eyes and brows, as well as the outline of a dark black beard.

There had been a long inscription between the donor's head and the edge of the collapsed wall. Strips scratched later according to the lines show that the inscription was seven-lined. It is clear from the extant traces that the inscription is part of an entire explanatory text which, similarly to the text of the other donors depicted here, was distributed on both sides of the figure. At present almost nothing can be read here. The text is relatively better preserved on the right side of the figure. Its upper four lines must have been much longer than the rest. It runs up to the head of the next (right side) figure – also an ecclesiastic. The principle of the distribution of this part

of the inscription is somewhat unusual; it seems to have been a text of a general character, not directly connected with any image. This is seen from the separate words that are still legible.

The next image on this wall – similarly to the donors' sequence of the north wall – is again that of an ecclesiastic. Only his headgear differs: it is a small circular black hat covering only the upper part of the crown. The *phelonion* of this figure was done in golden ochre. The colour of the *sakkos* cannot be made out at present. The lower edge of the narrow grey *epitrachelion* is adorned with a thin black ornament.

Owing to the flaking of the plaster, the donor's face is actually lost. Only separate fragments of his face, hair and beard have survived. Like the others, the ecclesiastic's image had an explanatory inscription. It is now hard to be positive about the size of the text to the right of his head, i.e. the beginning of the inscription, as the plaster here has completely come off; it is clear only that it followed directly the long inscription of general character between the two figures. This is indicated by the part of the single-line text on the right; it was written alongside the donor's head. At present [. .] ვ(არდა)ნისი - [...] of Vardan is legible here.

The images of ecclesiastics on the south wall (in its western corner) are followed by the figure of a noble. The face, as well as the headgear has been deliberately lacerated, although fragments of the features can still be made out on the fresco. The lower brim of the light khaki round hat is fur-lined, its front being adorned with a wavy grey tinsel. From above the hat has a pinecone-shaped small grey tab.

The donor's dress is of light-green colour; its edges are adorned with stylized vegetable ornament. The garment has a thin brownish-red belt for the sword, which is hanging in front. The text accompanying the image is two-lined, distributed on either side of the figure: ბ(ე)შქენ ძე ერისთავთ ერისთავისა ვ(არდა)ნისი – *Beshken, son of the eristavi of eristavis Vardan*.

The images of the three laymen represented on the western wall are badly damaged. These figures, too, are portrayed as attired in dresses traditional to nobles. All of them hold a sceptre in the right hand, raised vertically. Two of the three (on the central and south parts of the wall) have their arms raised in front of the chest in token of prayer; the third image (in the north part of the wall) is very fragmentary. Conjecturally, it must have been represented in the same gesture.

The figure to the left had a multi-line inscription, running twenty-three lines downward between the donor's torso and the sceptre (to date only insignificant fragments are legible). Attired in a dark-red dress, the donor has a sword on his waist, along with the sceptre. Of his round hat only the left half has survived. The headgear is grey, adorned with khaki lining. In the place of the donor's face the plaster is damaged so much that nothing has survived of the features, only small fragments being traceable.

The dress of the middle figure was light pink. Over time the donor's face has suffered most damage – only a couple of traces of the features are to be seen between the holes of the plaster – details of a shortcut beard and long locks of curly hair running down the shoulders. Like the headgear of the other persons in the donor's row, the hat of this noble, too, was round, coloured grey and adorned in front with olive lining.

Along with the sceptre, the lay person has other insignia too, namely a sword. The text of a three-line inscription accompanying the image had been distributed

between the donor's head and the diagonally inclined sceptre.

Of the figure on the right only small fragments have survived. Of the image only the right half of a figure clad in a reddish-brownish dress can be made out. As to the inscription, it has become totally obliterated with time.

With the great number of donors' images the Kolagiri church wall painting stands out among the monuments of the eleventh-thirteenth centuries Georgian monumental painting. Indeed, in the cited period it is rare to find another mural in which so many portraits of historical persons are brought together. Notable among such cases are primarily the examples preserved in the Gareja monasteries, namely the donor portraits of the main churches of the Udabno (early eleventh century) and Natlismtsemeli (end of the twelfth century) monasteries.

Along with the placement of donor images, a definite regularity is perceivable in the distribution of explanatory inscriptions to the portraits and their contents: the texts were largely placed on either side of the donor's head. Part of them commenced with: *ეს არს* - *this is*, which was apparently followed by an indication of the donor's background; then came his office and rank. This regulation of the inscriptions accompanying the donor images must be indicative of a definite tradition (cf. the inscriptions in Zemo Krikhi (early eleventh century) and Ateni Sioni (second half of the eleventh century) built according to a similar scheme, but much more laconic). The king's painter Tevdore's inscriptions, made by him at the turn of the twelfth century in the Upper Svaneti churches (namely in Iprari, Lagurka, Nakipari) are partially comparable to the Kolagiri donor inscriptions in terms of the message and clearly-defined structure.

On the south wall of the chapel the hierarchy is somewhat violated, for one more figure is portrayed in front of the *vazirtukhutsesi* (chairman of the viziers). Conformably to a rule established over the centuries in Christian art, here one should expect the portrait of the king himself, the queen, the prince or some representative of the royal family. But in Kolagiri the reason for this discrepancy is indicated in the inscription itself: the *eristavi of eristavis* Vardan, depicted in the fresco, was brought up by King Dimitri, i.e. he was the closest person to the royal court of the Georgia of that period; with definite virtues and honour he was distinguished in the circle of the country's supreme authorities. His garment – long chasuble and tunic reaching to the heels – must be indicative of the possible possession of an ecclesiastical rank. Along with this, the donor's headgear, which, as noted, is lined with fur, seems somewhat incongruous.

The name of the king, Dimitri, mentioned in the donor's inscription, appears to be most valuable among the meagre evidence available for the specification of the Kolagiri donor representations and, hence of the period of execution of the cave church frescoes. In the twelfth-thirteenth centuries two kings are known under this name: Dimitri I (1125-1156), the son of David the Builder, and Dimitri II (1271-1289), the son of David Ulu, surnamed *the self-sacrificed*. If *eristavi of eristavis* Vardan is taken to have been brought up by the former, the conjectural period of the execution of the Kolagiri church wall-painting cannot go beyond the turn of the thirteenth century. As to the second assumption, in this case the *terminus ante quem*

of the painting of the frescoes should be set at the beginning of the fourteenth century.

In connection with all this, the second image of the south wall and the text surviving from its explanatory inscription are significant. The fresco features the *msignobartukhutsesi* (chancellor) – the highest official at the Georgian royal court, a vizier who in a definite period combined the offices of ecclesiastical hierarch and first minister.

The question of the existence of the vizier's office at the Georgian royal court, as well as the essence of the office of the *msignobartukhutsesi*, has more than once become the object of special study over recent decades. At present the view is universally acknowledged, according to which the name of *msignobartukhutsesi* must have existed at the country's royal court from the time of David the Builder (1089-1125). A succession of *msignobartukhutsesis* holding office throughout the eleventh-fourteenth centuries is known, with long gaps, however. These are: Giorgi (1103/4 – 1118), Svimeon (apparently 1118-1141), Ioane (apparently 1161-1178), Anton Glonistavidze (1178-1184 and 1185-1204), Mikael III Mirianisdze (1184-1185), Theodore (1204-1206), Arsen (ca. 1235-1248), Basili (1248-1265), and Giorgi (second half of the fourteenth century).

The primacy of the *msignobartukhutsesi* among the other senior officials of the *darbazi* (state council) order must have become established at an early period. This office attained its zenith in the second half of the twelfth century, beginning with the reign of Giorgi III (1156-1184). However, this situation did not last long: early in the thirteenth century, with the advancement of the office of *atabag*, that of *msignobartukhutsesi* gradually declined and lost primacy. According to historical sources, from the beginning of the thirteenth century the *atabag* appears to be *vazirtukhutsesi* or the first among the viziers. He at the same time held the office of *amirspasalari* (minister of war). And which is most important, the rights of the *atabag* grew appreciably over the royal monasteries, the latter formerly coming under the *msignobartukhutsesi*.

Thus, the existence of the office of *msignobartukhutsesi* as foremost among the viziers, the more so, as a leader of viziers (or *vazirtukhutsesi*), is limited to a definite chronological period, probably not going beyond the first half of the thirteenth century.

The Kolagiri fresco must reflect a situation corresponding to this: here the *msignobartukhutsesi* comes after the noble brought up by the king; most importantly, his primacy among the highest officials of the kingdom is indicated specially in the inscription.

That part of the Iori valley where the monasteries of the Gareja desert are clustered came from early times under the Kambechovani province. With its centre in Khornabuji, Kambechovani was for a definite period of time (seventh-tenth centuries) one of the *erstavates* of the Kingdom of Hereti-Kakheti; in the eleventh-thirteenth centuries it belonged to the Khornabuji *erstavate*, within the united kingdom of Georgia. The special interest in this province was largely due to its rich natural resources. This made for the region's traditionally great economic significance for the kingdom. Kambechovani, viz. its Iori valley belt with fertile arable lands and good pastures for livestock-breeding, was always at the centre of the attention of the country's highest authorities and foreign invaders.

Hence the great wave of construction noticeable in Kambechovani in the twelfth and early thirteenth century seems quite natural. This refers also to the eastern part of

the Gareja monastic complex situated in the Iori valley proper: the evidence of historical sources of the turn of the thirteenth century, as well as later documents, makes clear the great economic and cultural advancement and strength of this province.

The situation changed substantially beginning with the 1220s/1230s, when the eastern part of the Gareja desert, i.e. the eristavate of Khornabuji/Kambechovani suffered inroads of foreigners – the Khwarazmians and Mongols. From the mid-thirteenth century this province turned not only into a station for the Mongols but also into an arena of struggle between them. In this respect, the struggle between the Golden Ulus and Eranian Ilkhans (its consequences are evident from a census carried out by Arghun Oirid in the 1280s) must have been particularly devastating. It was at this time that this region, with the villages belonging to Gareja, became depopulated, the local residents moving northward – to the mountainous part of the region. The sometime powerful and leading house of the Khornabuji *eristavis* was physically annihilated.

The scale of devastating invasions is seen in their consequences that were felt and well known even when Vakhushti Bagrationi (1696-1757) was writing his *Geography of Georgia*. After this the eastern part of the Gareja desert as well as the larger part of Kakheti-Hereti became a place of habitation of nomads.

Hardships of the country were to give rise to many troubles, one being the highly exacerbated relations between the royal court and the Church in the second half of the thirteenth century. The principal cause of the great disagreement was the confiscation of the Church lands, resorted to by the Georgian supreme authorities. Subsequently, in the reign of Demetre II, the process of the lands' confiscation strengthened further; consequently the relationship of the Church and the royal government remained aggravated. The opposition ended with the defeat of the Church.

The foregoing should not be taken to mean that at the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth century monastic life in the Gareja desert was at its lowest ebb, and artistic life dead. But like in separate provinces of the kingdom (especially at age-old spiritual centres), life in the monasteries of the central part of Gareja (Lavra of St. David, Dodo, Natlismtsemeli, Udabno) must have shrunk considerably. This should have been the case with creative activity: it was impossible to think of creating on the same scale and artistic level as in the past. Whatever was created in Gareja at that time looked much more modest in comparison with what had been produced during the preceding decades (cf. the wall-painting of the church of Annunciation of Udabno monastery with the portraits of King Demetre II and the Archbishop Ioane, done after the king's martyrdom, in the last years of the thirteenth century; furthermore, the frescoes were not even completed). For the conditions of the eastern part of Gareja of that time such active creative work as implied by Kolagiri wall-paintings seems less doubtful: even the small fragments surviving from its frescoes clearly point to the large scale of the ensemble; the multiplicity of the images of church hierarchs and nobility alongside the portraits of representatives of the royal court must be an indicator of an internal political situation marked by a full harmony of the supreme rulers and their subjects under conditions of a united kingdom.

Accordingly, the reality represented in the portraits of the Kolagiri church echo in many ways the internal political situation at the end of the twelfth century and early thirteenth century, as well as the most important aspects of the system of officialdom. Underlying this is the assumption that the row of donors in the Kolagiri church seems to reflect the situation at the Georgian royal court at the end of the

twelfth century, hence the period of its execution must be dated to this period.

The determination of the presumable period of the execution of the portraits renders the possible circle of the persons represented here much narrower. The number of images about which one can speak with confidence in Kolagiri is rather small today. Among them the portrait of the first vizier or *mtsignobartukhutsesi* should be singled out first and foremost.

Not a single development took place at the Georgian royal court of the turn of the thirteenth century without the active participation of the *mtsignobartukhutsesi*. Some events presumably occurred on their direct initiative. The names of the first viziers of the period are well known: in the reign of Giorgi III and Tamar Anton Glonistavidze and Mikael Mirianisdze emerge as powerful but radically different personalities in terms of the character of their activities. Their active involvement had an appreciable impact on the course of most important developments in the kingdom. Among many, such was the campaign of Yuri Bogoljubski, first husband of Tamar, against Georgia and the threat the Georgian royal court faced early in the 1190s. Then, according to Basil the Majordomo, one of the historians of Tamar's epoch: *"Now Tamar prayed to God for counsel as to whom she should commit the charge of David, her army and the stewardship of her house. God made her feel no shame for this, but filled her with wisdom and discernment. She considered all the mtavars in her kingdom and with intelligent perception, committing the affair to God, she summoned Anton Glonistavidze from Gareja, the former Chqondideli who had been deposed by the Catholicos Mikael through the perfidy of certain of the monarch's advisers. He was presented to her, a man truly deserving of praise, a real Christian, upright, sincere, without guile, benign, gracious to all, of a kindly nature, modest, devoted beyond measure to his superior: what need is there to speak of the churches and monasteries, for his deeds themselves everywhere bear witness – both in Mghvime and Klarjeti, at the monastery established by himself, as well as in all other places. He was appointed vizir and given Chqondidi, Santavisi, Kisis-khevi and the mtsignobartukhutsesoba; for if an upright man stumbles, still he will not fall."*¹

This quotation bears witness to the fact that at the time of another trial facing the Georgian royal court Anton Glonistavidze, deposed by the Catholicos Mikael Mirianisdze, resided in one of the monasteries of the Gareja desert.

Historical sources contain numerous references to Anton Glonistavidze as one of the outstanding statesmen of his day. He was granted the office of *mtsignobartukhutsesi* in the 1170s, holding it till 1184. After the death of Giorgi III (until the second coronation of Tamar) this office was usurped by the Catholicos Mikael Mirianisdze, who was promoted following the defeat of the rebellion of the Orbelis (1177/1178). However, Mikael's rule, who was opposed to the royal court, did not last long: shortly afterwards, in the first year after Tamar's second coronation, *"With the support and agreement of the nobles of the seven kingdoms she appointed as the Chief Vizir and Chqondideli Antoni, a man of high intelligence and experience, loyal and wise, who had been brought up by her own father."*

Anton Glonistavidze must have been a representative of one of the country's

---

¹ All quotations are borrowed from the *Georgian Chronicle*, translated by Katherine Vivian, Amsterdam, 1991.

noble houses. Furthermore, unlike Mikael Mirianisdze, he always remained not only loyal to Tamar's court but one of the most active figures as well. This seems to have been one of the basic preconditions for his being one of the most popular statesmen of his time. The attitude of his contemporaries is seen well in his characterization by the historians of the period. This attitude is particularly evident against the background of the attitude to Mikael Mirianisdze, being marked by unconcealed hatred. According to the sources, the attitude coincided with that of Tamar. The point is that Mikael was an influential figure who masterminded many actions against the Queen. It is considered that at least three developments – the action of Qutlu Arslan's group, the bringing back of Yuri Bogolyubski to Georgia and subsequently, his rebellion must have been three different phases of the campaign of one and the same influential group, with Mikael Mirianisdze playing one of the leading roles in this. The circle of Mikael's supporters takes shape: the emir of Tbilisi, subsequently the *mechurchle-tukhutsesi* (minister of finance) Abulasan, the *msakhurtukhutsesi* Vardan Dadiani, Guzan of Tao, and the *spasalari* of Samtskhe, Botso Jaqeli. This group became especially prominent during the rebellion of Yuri Bogolyubski, around the year 1191. Opposed to this group there certainly was a circle of the Queen's loyal high officials, presumably with Anton Glonistavidze as one of its leaders. According to the sources, in the 1190s this group united "*spasalars and didebulis from Hereti, Kakheti, Kartli, Somkhiti and Samtskhe.*"

Anton's epithet, *Christ's equal* must have doubtless been bestowed on him for his contribution to the administration of the country and his personal virtues. It is thought that this epithet did not amount to an official title, yet this appellation of the first vizier in official documents is in itself significant. However, there was an official title too, pointing to the distinguished position of Anton Glonistavidze among the country's supreme authorities, viz. *protohypertimos*, a title conferred on a Church hierarch for special services. This title is used in reference to Anton Chqondideli in Queen Tamar's donatory charter to Shiomghvime monastery and, which is especially noteworthy, on the Qintsvisi church fresco as well. Notwithstanding the paucity of evidence on the title of *protohypertimos*, it must clearly have been one of the highest ecclesiastical honours in the Orthodox world. It was presumably bestowed on the *mtsignobartukhutsesi* by the king of Georgia as a token of the highest spiritual hierarch next to the Patriarch.

The depiction of the *mtsignobartukhutsesi-chqondideli* in the wall painting of one of the monasteries of the Gareja desert as first in the row of the country's spiritual and secular leaders prompts one to significant conclusions, for it echoes the contemporary reality in many ways.

The authority granted to the *mtsignobartukhutsesi* by the king himself must have been fairly wide. If not earlier, in Tamar's reign at least, the first vizier's stewardship covered many spheres of the country's internal political, economic and spiritual life. Significantly enough, among these duties of the *mtsignobartukhutsesi* (control of all offices of the royal court, supervision of the group of *mtsignobaris* (scribes/secretaries), chairmanship of the supreme court, management of the royal chamber – the principal body of state administration, registration and charge of the state property, and so on), care for and management of the royal monasteries was one of the principal duties.

All this is obvious from Anton's constructional activity in Shiomghvime

monastery, the Anchi archimandrite see, Vahani, Qintsvisi (where the construction and painting were carried out by Anton, on the commission of the royal court, as is clearly seen from the donors' portraits), and the Hagartsin monasteries.

The sources have not preserved any evidence on the history of the Kolagiri monastery. Nevertheless, the extant traces of the caves of the complex and their wall paintings show that from the viewpoint of the growth of monastic life appreciable changes must have taken place here by the twelfth-thirteenth centuries. It cannot be ruled out that a new complex arose at the site of the caves of the earlier period, with a vast church and a refectory in the centre. It is difficult to make any positive statement about the direct initiator of this construction. At the same time, according to the evidence of the donor portraits, and with account of the above material, it seems quite possible that the creation (resp. renovation-expansion) of the Kolagiri monastery was linked to the donor activity of Anton Chqondideli.

Opinions differ regarding the transfer of the Gareja desert monasteries to the Georgian royal court. This must have clearly taken place not later than the early twelfth century. From then to the 1420s (until the monastic complex and its lands were transferred to the Patriarchate by Aleksandre I the Great) the Gareja monasteries remained in ownership of the royal court. Over this period they never lacked the special attention of the Georgian kings, which created appropriate conditions for a rapid advance and fresh growth of the monastic complex. For its part, this must have found reflection on the life and economy of the Gareja monasteries, the architectural makeup of the complexes, and the adornment of the cave structures. In all the monasteries that were renovated at the turn of the thirteenth century at the instance of the Georgian royal court and with direct participation of the circle of high officials patronage was duly acknowledged by means of their portraits and attending inscriptions (cf. the frescoes of the principal churches of the central part of Gareja: Natlismtsemeli, Bertubani and Dodo). We seem to be dealing with a similar development in Kolagiri too: the high official that was considered steward of the Gareja desert along with other royal monasteries features first in the donors row of its principal church.

The part of the explanatory inscription that has survived with the donor's image seems significant in many ways in connection with Georgia's central government system as well. In this respect, valuable is the term *vazirtukhutsesi* in the text of the inscription. Over the past seventy years differing views have often been advanced in the scholarly literature in connection with the existence of the vizier's office at the Georgian royal court. According to the view established early in Georgian historiography, the vizier's title must have already existed in Georgia by the twelfth century, being at the time borne by the *mtsignobartukhutsesi*, *amirspasulari*, *mandaturtukhutsesi* (head of ceremonies), and *mechurchletukhutsesi*. Accordingly, the *savaziro* (vazirate) must have also existed. Later (in Rusudan's reign) it also included the *atabag* and *msakhurtukhutsesi* (head of the servants). According to another view, in the twelfth and the first decade of the thirteenth century only vizier – the *mtsignobartukhutsesi* – is recognized to have existed at the Georgian royal court. Hence, the establishment of the vazirate is to be assumed only in the time following Tamar's reign.

Reviewing all considerations of the inscription of the Kolagiri church in relation to the available testimony would go far beyond the boundaries of the present essay. Attention here could be focused on one fact only: the explanatory inscription

accompanying the image of Anton Glonistavidze is the additional source which makes the assumption of the existence of a vazirate at the Georgian royal court already at the turn of the thirteenth century somewhat more convincing. Indeed, the indication of the text of the inscription to the effect that the *misignobartukhutsesi* represented in the fresco "[the king] made him *vazirtukhutsesi*" (i.e. the first among the viziers) would otherwise remain incomprehensible. This, for its part, must suggest that the other officials of the *darbazi* were at that time called *vaziri* - viziers.

Here we should revert to the identification of the *eristavi of eristavis* Vardan, son of the *eristavi of eristavis* Saghir. His representation at the head of the row of the highest ecclesiastical hierarchs and secular authorities is crucial. This change in the traditional ordering of donor portraits must be indicative of the fact that the house to which the person depicted in the fresco belonged enjoyed distinction at the country's royal court at the time the church was painted. The same is indicated by the fact underlined in the inscription that the son of the *eristavi of eristavis* Saghir had been brought up by King Demetre, i.e. he was a person very close to the royal circle and, hence, enjoyed special privileges.

The name *Vardan* occurs rather frequently among Georgian court officials and local rulers in the second half of the twelfth and the beginning of the thirteenth century. In connection with the presence of the nobles bearing this name and their successors (resp. Vardan's sons) in the donor row of the Kolagiri monastery, attention could be focused on some of them. These are the *eristavi of eristavis* and *msakhurtukhutsesi* Vardan Dadiani, the *eristavi* of Hereti Vardan Kolonkelisdze, and the *mechurchletukhutsesi* Kakhaber Vardanisdze. Vardan (occasionally Beshken too) appears to be a family name in several noble houses of Western Georgia. Among them notable are the Inasaridzes (on whose commission and donation the Seti triptych was created at the turn of the thirteenth century), and Vardanisdzes (whose representatives traditionally participated in the coronation of the king).

At first glance, evidence for the identification of the *eristavi of eristavis* Vardan is fairly broad. Nevertheless, it would be hard to conceive the likelihood of depicting representatives of most of the cited houses in the Kolagiri fresco. Given the developments of the turn of the thirteenth century, most likely is the existence of the portrait of Vardan Kolonkelisdze in relation to Gareja.

The *eristavi* of Hereti, Vardan Kolonkelisdze and his house should be assumed among the noble houses coming to the fore in the second half of the twelfth century. The story is well known about Giorgi III's campaign against Eldiguz the Atabag in 1163-1164, when the Georgian army was defeated owing to the wrong strategy of Vardan Kolonkelisdze and other nobles. Later in 1177-1178, Vardan's son, Ivane Kolonkelisdze took part in the rebellion of the Orbelis and was captured upon the defeat of the conspirators. Nevertheless, the Kolonkelisdzes seem to have escaped grave punishment; furthermore, the house retained the *eristavate* of Hereti in the first years of Tamar's reign, and perhaps even later, appearing to enjoy the favour of the supreme authorities. However, this must have not lasted long: in the 1190s Hereti passed into the hands of the Grigolisdzes; among the then rulers of the various provinces of the Kingdom mention is made of Asat Grigolisdze "who deprived Saghir Kolonkelisdze of his domain by force, and shortly afterwards begged for himself to be appointed to the post of authority of Arishiani, conferring the office of *eristavi* of Hereti to his son Grigol". The house of the noble deprived of his office probably still

retained due respect at the royal court, continuing to care – as far as possible – for the spiritual seats closely linked to the province ruled by himself shortly before. Among these seats Gareja must have held a distinguished place towards the end of the twelfth century. The relations developing over decades between the loyal *mtsignobartukhutsesi* and the local noble may have been a determining factor in regulating the donors' row.

Two more portraits in the Kolagiri row of donors should be related to the house of Kolonkelisdzes. These are Beshken, son of the *eristavi of eristavis* Vardan, depicted in the western corner of the south wall of the chapel, and a churchman depicted in front of him – also Vardan's son. There should be no doubt that these are representatives of the house of the Kolonkelisdzes, apparently the sons of the *eristavi of eristavis* Vardan. Of these the one in the front is distinguished for his order (as attested by his *epitrachelion*); hence his preferential place in donors' row is quite understandable. No ecclesiastic is to be found in the extant meagre evidence on the Kolonkelisdzes. In this respect the Kolagiri fresco assumed the significance of an additional primary source.

Thus, the donor represented in front of the country's first vizier, *mtsignobartukhutses-chqondideli* in the fresco of the north wall of the northern chapel of the church, must be the *eristavi* of Hereti Vardan Kolonkelisdze, while his two sons were depicted on the western portion of the south wall. This was to highlight not only the distinctive contribution of the Kolonkelisdzes and their foremost status in the province ruled by them but also traditionally close relations with Georgia's royal court, beginning with King Demetre I.

The name of the *eristavi of eristavis* Vardan is abbreviated somewhat unusually in the inscriptions of both donors: ოწინელი - ვარდანისი. As a rule, this name is abbreviated differently in epigraphic monuments and manuscripts (oftener ვარდან, or ვარდან; however, cases similar to the Kolagiri fresco inscription also occur.

Owing to the strong fragmentariness of the inscriptions it is already actually impossible to identify the other persons depicted in the church wall paintings. Nevertheless, the fact of uniting the Church hierarchs and secular authorities into a single group, with their insignias and attributes seems significant. Indeed, the attire of the nobles as well as their insignias (sword, sceptre) points to the fact that all the persons depicted in the Kolagiri fresco are representatives of the supreme authorities. To be more precise, this is the group of ecclesiastic hierarchs and distinguished laymen who took an active part in the political and ecclesiastical life of the kingdom of the day – in the rapidly alternating dramatic events in Georgia at the turn of the thirteenth century. Apparently, representatives of that broad group had to be depicted who backed the royal court in conditions of the tense inner political situation, contributing in many ways to the final consolidation of Queen Tamar's authority. The composition of this group frequently changed under rapidly alternating conditions: the initially loyal part would later find itself in the camp of defectors. Nevertheless, Giorgi III and Tamar had persons in their entourage who always remained with the royal court. Part of them later established themselves in this circle. According to the sources, by the 1180s-90s, under conditions of overcoming inner political contradictions and ultimate consolidation of royal power, besides Anton Glonistavidze and the *eristavi* Saghir Makhatlisdze, the chosen who rallied to Queen Tamar included: the *amirspasalari* and *mandartukhutsesi* Zakaria Mkhargrdzeli, the *msakhurtukhutsesi* Ivane Mkhargrdzeli, Varam Gageli and his sons, Zakaria and Sargis, the *mtsignobartukhutsesi*

Chiaber, the *eristavi* of Hereti Grigol, Vakhtang Khacheneli, Shalva Akhaltsikheli, Ivane Akhaltsikheli, Taqaidan Tmogveli, Zakaria Panaskerteli, and Ivane-Qvarqvare Tsikhishvareli. It should also be borne in mind that part of the *eristavis* loyal to the king maintained the lands bestowed on them earlier (Tamar's historian lists them in connection with the events of the late 1180s). Here many names could be cited of layman or ecclesiastics who were "pardoned" by Queen Tamar and her consort. They included: the Tsirkualelis, the Zartibisdzes, the Chiaberiszdes, the Makhatlisdzes, the Grigolisdzes, the Torghasdzes; it is to be noted that distinguished among those who stood beside the royal court in those troubled times were: "*the Kartvels, the Somkhitaris, the Torelis, the Meskhians, the Taos*", especially "*the Hers and the Kakhi nobles and azauris, together with the Qipchaqs and the united eristavis of Kartli and the Kartvel nobles.*" Yet, in connection with the wall painting of the Kolagiri church the Makhatlisdze house must doubtless be singled out.

The Khornabuji *eristavate*, embracing the south-eastern part of the country was traditionally distinguished at the turn of the thirteenth century among the *eristavates* that played an appreciable role in the life of the Kingdom of Georgia. Its history is traceable over a long period of time. The rulers of this corner of the country were charged with a very responsible mission – on the one hand, of defending Christian Georgia from the aggressive Muslim encirclement, and on the other, to be on the offensive as well.

By the second half of the twelfth century the house of Makhatlisdze, rulers of the Khornabuji *eristavate*, came to the fore in the south-eastern part of Georgia. This is the powerful house that "*inspired such terror that in Gandza and Bardav even a small child dared not cry in his mother's presence, nor did the Turks dare to raid the pastures on the banks of the Iori and Mtkvari.*" This house is considered the representative of one of the branches of the Bagrationis of Kambechovani.

Among other preconditions, the dramatic developments connected with the campaign of Tamar's first husband against Georgia must have played an essential part in the promotion of the Makhatlisdzes. In 1191 it was the *eristavi* of Khornabuji Saghir Makhatlisdze, who with his three sons met, with a relatively small force, and routed and repulsed numerous marauding troops led by Yuri Bogolyubski who invaded Georgia for the second time from Gandza. The fight against the rebels had been successful earlier too, but this victory seems to have been decisive: another threat awaiting Queen Tamar from her former consort and the nobles supporting him was finally removed. Most importantly, after numerous obstacles peace settled in the country for some time, paving the way for the country's future successes.

The damage of the Kolagiri wall paintings has rendered impossible even conjectural identification of the donor portraits. Nevertheless, the names of the persons represented on the Kolagiri fresco is clearly to be sought, first and foremost, among those listed above.

In the foregoing discussion an answer was involuntarily given to the question connected with the depiction of such a vast row of donors in Kolagiri wall painting. This occurrence – the increase of the number of donor images – is in general characteristic of Georgian mural painting, although manifesting itself somewhat later – from the fourteenth-fifteenth centuries. This phenomenon had its antecedents in a country disintegrated into kingdoms and principalities. In the early period (eleventh-thirteenth centuries) the large number of donor images must be indicative of the

existence of much more complex and totally different preconditions, Kolagiri being one significant example of this. Clearly enough, a whole group of like-minded persons were represented in the wall painting of the northern chapel of the cave church. It must have taken final shape after the developments of the end of the twelfth century (the final defeat of the opponents of the royal court, end of the thirteen-year old political confrontation, and complete reshuffle of the government). This seems to have been the reason for the depiction on the church fresco of two persons (a representative of the house of the provincial ruler and the foremost vizier of the country), brought up at the royal court and hence close to it, at the head of a vast group of high officials and local rulers.

Finally, one more reference to the images on the north wall of the naos of the Kolagiri church and their relation to the donors' row of the north chapel. The donor images were distributed in a somewhat unusual way by the designers of the church wall-painting: the royal portraits were assigned a place in the naos of the church, while the ecclesiastical hierarchy and the group of high officials were placed separately – in the lateral chapel. It is hard to find an unequivocal solution to such resolution. The inclusion of the portraits of Church hierarchs and a large group of high-officials supporting the royal court, was determined from the beginning by the creators of the wall painting ensemble. Hence, it would have been unfeasible to depict the country's supreme authorities and their immediate subordinates together, for the reason that in this case the two parts of the donor images would be mutually incongruous from the proportional viewpoint.

Owing to the damage of the frescoes, it is impossible to say who commissioned directly the painting of the Kolagiri church. However, the prior position given to the *vazirtukhutsesi* and a member of the local ruling house in the row of donor images may be related to their direct initiative to create a cave church and decorate it with frescoes. This aspect could not have been crucial in Kolagiri, for the main focus must have doubtless been placed elsewhere: the unity of the donor portraits represented at various sections of the church should have given artistic expression to the "unity and mutual support" for which the royal court strove so hard over the last decades of the twelfth century, and which materialized only by the 1190s through overcoming numerous obstacles. Foremost among the most active viziers in this protracted process was the *mtsignobartukhutsesi-chqondideli* – the first official of the country, "greatly loyal to his masters", who spared no effort in the further consolidation and strengthening of the country.

The damage of the frescoes precludes positive judgement as to who might have been depicted on the north wall of the naos of the church. The fact is significant that the frescoes must have been executed in Tamar's reign, depicting the royal couple. On the other hand, the scale of the monastery, as well as the somewhat unusual choice of the donor images and the nontraditional principle of their distribution, do not rule out the reflection of these peculiarities in the selection of the royal images. Hence, the presence of the portrait of any member of the royal family of the end of the twelfth and early thirteenth century in the Kolagiri wall paintings was by no means unexpected.

The possible date of execution of the donor images is specifiable according to the portrait of Anton Glonistavidze. 1204 is considered the *terminus post quem* of his incumbence (this being the date after which Anton's name does not occur in the

sources). As to the *terminus ad quem*, it is more likely for the 1190s, i.e. the period when the positions of Tamar and her supporters became finally consolidated. Accordingly, the turn of the thirteenth century is the probable period of the execution of the Kolagiri church wall paintings.

Kolagiri stands out in many ways among the cave complexes of the Iori valley Gareja. The vast majority of its caves – possibly the entire monastery – seems to have been created when life in most of the earlier monasteries and hermitages of this corner of the desert had ceased or was at a low ebb. Indeed, after the eleventh century there is actually no trace of intensive life or construction in the cave structures of Saberebi, Pirukughmari, Didi Kvabebi, Patara Kvabebi, and Berebis Seri. This may have been due to many causes, of which the Great Turkish Conquests may have been the most important, viz. the developments of the second half of the eleventh century when, in the words of David the Builder's historian, King Giorgi II "made the Turkish soldiers who had accompanied him a present of Sujeti and the whole region of Kukheti on the banks of the Iori, which was laid waste and has so remained until this day". This was written early in the twelfth century; the situation is unlikely to have altered much in later times as well. Under such conditions, a fresh attempt to revive monastic life in the eastern peripheral part of the Gareja desert may obviously have been made by the royal court. This attempt seems quite natural against the background of the large-scale construction work carried out on the direct initiative of the royal court, as exemplified by the central monasteries of the desert: the Lavra of St. David, Natlismtsemeli, Dodo and Bertubani. All this served the main purpose – to strengthen (by this means too) the royal court ownership of Gareja within the earlier limits. At the same time, neither can political considerations be ruled out: the country's province within a marchland *eristavate* called not only for permanent attention but also due manifestation of this attention. This must have been one of the thoughts behind the enhanced care of the supreme authorities for the ancient monastic centre of the Iori valley. Implementation of all this may have devolved on the *mtsignobartukhutsesi* in his capacity of steward of the royal monasteries.

With its location, as well as scale and architectural planning, Kolagiri reflects the principles of monastic organization which must have become established at the turn of the thirteenth century – under conditions of the ascendancy of the country's power and culture. Indeed, the complex hewn in the upper part of a low mountain in the picturesque plain of the Iori has little resemblance to the monasteries and hermitages of the earlier stage of the history of the desert (e.g. Tetri Udabno, Pirukughmari, Tsamebuli) which stand out for their pronounced meagreness and asceticism. Unlike the central monasteries of Gareja: the Lavra of St. David, Dodo, Natlismtsemeli, the small complex of Kolagiri appears to have been built at one stroke. It must have lacked additional defensive structures. Nor does one find facilities and systems connected with developed economic activity. The number of monks here must have been smaller. Bearing in mind the size of the refectory, their number did not exceed twenty. The attention of the builders of the monastery was mainly focused on the decoration of its church and refectory. They were adorned entirely with frescoes. Like Bertubani, Kolagiri too had been conceived of as a small elitist complex. Its builders had spared no effort towards adorning the monastery in all possible ways.

The contribution of the supreme authorities of the kingdom to the founding of one more spiritual seat was conveyed – as fully as possible – in the wall painting of the main church of the complex. The evidence brought to light during the restoration work shows that the Kolagiri church frescoes are in no way inferior to the paintings executed on the order of the royal court in the main churches of the monasteries of Natlismtsemeli and Bertubani. The difference here emerges mostly in the scale of the painting ensembles. This may be accounted for by the fact that the immediate initiator of executing the Kolagiri church and its decoration must have been not directly the royal court but a representative of the supreme authorities, *mtsignobartukhutsesi*, or a local *eristavi of eristavis*. Hence the donors would face a task somewhat different from that of royal orders. Many other antecedents should naturally be presumed to have existed here, the discussion of which must be deferred for some future time. One point might be stressed here: the above fact demonstrates that the wall paintings related to the twelfth-thirteenth century royal court artistic circle may have differed both in scale and standard of execution, which in each individual case must have stemmed from differing premises. Yet, notwithstanding the difference of Kolagiri murals from contemporaneous wall paintings of the Gareja desert, this ensemble along with that of the main churches of the monasteries of Natlismtsemeli, Bertubani and Dodo was a direct expression of the general tendency emerging by the twelfth-thirteenth centuries. This tendency – the special care of the royal court for the oldest spiritual seats under its protection – must have become especially prominent in the reigns of Giorgi III and Tamar.

The picture of the destruction of the cave church, coming to light during restoration, points to a natural disaster – apparently an earthquake – as the main cause. Otherwise it would be difficult to account for the presence of huge blocks under the debris of the main church, refectory and other cave facilities. A large number of fragments of wall painting came to light during the clean-up of the interior of the church – both relatively sizeable details of different compositions and small fragments with painting on it. The images and their colours on these fragments have survived without any change or damage. The traces of various paints spilling down during painting are intact and unfaded. All this must be indicative of the cave having been destroyed rather soon – within a few decades – after it was painted. Finally, it should also be borne in mind that the work on the perfection of the overall architectural planning of the monastery had not been completed. This must be indicated by the corridor linking the separate parts of the complex, adjoining the facility in the eastern part of the cave structures. Hewing it had not been completed, as a result of which the cave at the right end of the row was actually separated from the remaining part of the complex. Such an abrupt cessation of construction work in the life of the Kolagiri monastery could have been caused by some major occurrence – a natural disaster or a devastating invasion. Here we may recall the example of the main church of Bertubani monastery: its decoration must have started towards the end of Tamar's life or in the reign of her son, Lasha-Giorgi (1210-1223). However, the work ceased abruptly, parts of the painting remaining unfinished. Kolagiri apparently shared the same fate as he fell part of the Gareja monasteries in the first half of the thirteenth century, becoming desolate as a result of enemy inroads. Somewhat later a strong earthquake reduced the cave complex to rubble.

The monastery, devastated and demolished by invasions and natural decay, appears to have become deserted and no attempts were made to restore life in it.

Probably this was not feasible anyway, for the eastern part of Gareja desert remained devastated and deserted. This is attested also by the fact that from the thirteenth to the eighteenth century no graffiti of pilgrims are to be found here. The later inscriptions, found in the complex, leave the impression of having been executed by casual visitors.

The evidence on the donor portraits of the Kolagiri church may be complemented through further research into old sources, viz. materials of the history of Gareja. Accordingly neither can it be ruled out that many questions regarding the donors' row, preserved in the cave church decoration, may be answered. However, it is clear, that like other monasteries of the Gareja desert, the murals of this small cave complex reflect the highly interesting and turbulent events of Georgia in the twelfth-thirteenth centuries.

საპიებლები

პირთა

- აბაღა, მონღოლთა ყაენი 52
 აბაშიძე მელქიზედძე, გელათის მონასტრის
 წინამძღვარი 99
 აბაშიძეები 99
 აბრაჰამ, კათალიკოსი 58
 აბულასან, მეჭურჭლეთუხუცესი 63, 76, 77
 ავაგ მხარგრძელი, იხ. მხარგრძელი ავაგ
 ალათემურ 52
 ალბერტი ტრუა-ფონტენელი 82
 ალექსანდრე I დიდი (1412-1442) 69, 98
 ალექსანდრე III (1639-1660), იმერთა მეფე 18
 ალექსანდრე, უფლისწული 98
 ალექსი III კომნენოსი, ტრაპიზონის იმპერა-
 ტორი (1349-1390) 16
 ალექსი, იმპერატორ იოანე III კომნენოსის
 (1118-1143) ძე, მისი თანამოსაყდრე 16
 ამბროსი, სამცხის ათაბაგთა გაზრდილი 75
 ამირჯუიბი ქუცნა 98
 ანა, დიდი პრიმიკერიოსის მანუილ ასენის
 მეუღლე 17
 ანა, მიქაელ ფილანთოპენუსის მეუღლე 17
 ანთიმოს ნიკომიდიელი (წმ.) 81
 ანტონ გლონისთავისძე, იხ. გლონისთავისძე
 ანტონ
 ანტონ საღირსისძე 77
 არიშიანი 78
 არდუნ ლირიდი, მონღოლთა ნოინი 52, 53
 არსენ, მწიგნობართუხუცესი (დაახლ. 1235-
 1248) 47
 ასათ გრიგოლისძე, იხ. გრიგოლისძე ასათ
 აფრიდონ, მსახურთუხუცესი 60
 ახალციხელი შალვა 92
 ახალციხელი ივანე 92
- ბაბიჩი გ. 96
 ბაგრატ III (975-1014) 98
 ბაგრატ III (1510-1565), იმერეთის მეფე 99
 ბაგრატიონი ეახუშტი 50, 51, 53
 ბაგრატიონები 94
 ბაკურციხელი ეგარსლან 53, 54
 ბანდაისძეები, ქსნის ერისთავთა გაზრდილ-
 ნი 75
 ბართლომე (წმ.) 80
 ბართლომეო სალინაკელი 82
 ბარნაველი თეიმურაზ 5, 27, 29, 34
 ბასილი ეზოსმოდგვარი 60, 62, 65, 94
 ბასილი, ჭყონდიდელ-უჯარმელი, მწიგნო-
 ბართუხუცესი (12487-1265) 47, 55, 73
- ბერი ხორნაბუჯელი 54
 ბერნარდ ფონ ბრაიდენბახი 82
 ბერძენიშვილი ნ. 49, 74, 76, 93
 ბერქა, მონღოლთა ყაენი 52, 53
 ბეშქენ 38, 77
 ბეშქენ, ერისთავთ-ერისთავ ვარდანის ძე
 34, 35, 46, 79, 80, 86, 89
 ბოცო ჯაყელი, იხ. ჯაყელი ბოცო 76
 ბოცოსძეები 80
 ბუბაქარ, რუსთავის ერისთავი 87
 ბურჟუკური შერაბ 9
 ბუშე 82
- ბაგელი ვარამ, მისი ძეებია ზაქარია და
 სარგისი 92
 გაფრინდაშვილი გივი 6
 ბედენონ 94
 გიორგი (წმ.) 54
 გიორგი ლიპარტიანი, იხ. ლიპარტიანი
 გიორგი
 გიორგი II (1072-1089) 102
 გიორგი II (1565-1585), იმერეთის მეფე 98, 99
 გიორგი III (1156-1184) 48, 53, 60, 62, 68, 75-
 78, 90, 92, 96, 98, 105
 გიორგი, მწიგნობართუხუცესი (1103/4-1118) 47
 გიორგი, მწიგნობართუხუცესი (XIV ს. მეო-
 რე ნახ.) 47
 გლონისთავისძე ანტონი, მწიგნობართუხუ-
 ცეს-ჭყონდიდელი, ეაზირი, პროტოპერ-
 ტომოსი (1178-1184 და 1185-1204) 47, 60-
 66, 68, 69, 75, 92, 98, 101
 გობოისძეები 80
 გონაშვილი დიმიტრი 5, 34, 86
 გრაბარი ა. 88
 გრიგოლ, კერეთის ერისთავი 78, 92
 გრიგოლ სურამელი 55
 გრიგოლისძე ასათ 78
 გრიგოლისძენი 78, 93
 გუზან ტაოელი 63, 76
 გურკლელი შურეან, მახუნჯაგის ძე 52
 გურკლელეები 80
- დადიანი შერგილ 87
 დადიანი ვაჟი 87
 დადიანი ვარდან, მსახურთუხუცესი 63, 69,
 76, 77
 დადიანი ივანე 77

დადიანი ლევან 18
დავით აღმაშენებელი (1089-1125) 46, 47, 51,
65, 72, 90, 102

დავით გარეჯელი (წმ.) 87

დავით ნარინი 17

დავით (ბიბლ.) 18

დავით სოსლანი, იხ. სოსლანი დავით

დავით ულუ 17, 46, 54, 55

დამიანე 61

დანიელ 61

დემეტრე I (1125-1156) 46, 61, 75, 79, 90, 91, 98

დემეტრე II თავდადებული (1271-1289) 46,
55, 56-58, 98

დემნა ბატონიშვილი 60

დიმიტრი, მუჟუთ-მუჟუ, მისი გაზრდილია ვარ-

დან ერისთავთ ერისთავი 21, 46, 74

დიონისე არეოპაგელი (წმ.) 80

ევარსლან ბაკურციხელი, იხ. ბაკურციხე-
ლი ევარსლან

ევდემონ ჩხეტიძე, იხ. ჩხეტიძე ევდემონ

ეგლოკია, დიდი პროტოსტრატოსის თეოდო-
რე სინადენუსის მეუღლე 17

ეგლოკია, დედოფალი, კონსტანტინე X დუკას
(1059-1067) თანამეცხედრე 16

ეგლოკია, დედოფალი, რომანოზ II არგირის
(959-963) თანამეცხედრე 15

ელბეჟი 68, 69

ელდიგუზ ათაბაგი 78

ელენე, დედოფალი 99

ელეუთერ (წმ.) 81

ერემიანი ხ. 69

ეფროსინე, კონსტანტინე რაულის თანამეც-
ხედრე 17

ვამეყ დადიანი, იხ. დადიანი ვამეყ

ვარამ გაგელი, იხ. გაგელი ვარამ

ვარდან 38, 76

ვარდან დადიანი, იხ. დადიანი ვარდან

ვარდან, ერისთავთ-ერისთავი, ერისთავთ-
ერისთავ საღირის ძე, მამა ბეშქენისა 33,

46, 74, 78, 80, 85, 91, 97; გაზრდილი დი-
მიტრი მეფისა 21

ვარდან კოლონკელისძე, იხ. კოლონკელის-
ძე ვარდან

ვარდანისძეები 78, 80

ვაჩიანნი 87

ვახტანგ ხაჩენელი, იხ. ხაჩენელი ვახტანგ

ვახუშტი ბაგრატიონი, იხ. ბაგრატიონი ვა-
ხუშტი

ვახუშტი ბატონიშვილი, იხ. ბაგრატიონი ვა-
ხუშტი

ვოლსკაია ანელი

ზარტიბის ძენი 92

ზაქარია ფანასკერტელი, იხ. ფანასკერტე-
ლი ზაქარია

ზაქარია მხარგრძელი, იხ. მხარგრძელი
ზაქარია

ზაქარია, ვარამ გაგელის ძე 92

თამარ მეფე 48, 53, 60-67, 70-72, 74, 76-78, 85,
91-94, 98, 99, 101, 105, 106

თამარ, დედოფალი, იმერეთის მეფე გიორგი
II-ის (1565-1585) თანამეცხედრე 98

თაყაიდან თმოგველი, იხ. თმოგველი თაყა-
იდან

თეოდორე, მეფის მხატვარი 46

თეოდორე, მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდი-
დელი (1204-1206) 47, 72

თეოდორე სინადენუსი, დიდი პროტოს-
ტრატოსი 17

თეოდორა, იოანე სინადენუსის მეუღლე 17

თეოდულა, დიდი პროტოსტრატოსის იოაკი-
მეს მეუღლე 17

თეოფანო, დედოფალი, ოტონ II-ის თანამეც-
ხედრე 15

თეტმარიუსი 82

თინათინ, დედოფალი, ლევან კახთა მეფის
თანამეცხედრე 99

თმოგველი თაყაიდან 92

თოდუა თეიმურაზ 5, 6

თორღასძენი 92

თორელი კახა 56

თორღვა პანკელი 54

ივანე ახალციხელი, იხ. ახალციხელი ივანე

ივანე დადიანი, იხ. დადიანი ივანე

ივანე კოლონკელისძე, იხ. კოლონკელისძე
ივანე

ივანე მხარგრძელი, იხ. მხარგრძელი ივანე

ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელი, იხ. ციხის-
ჯვარელი ივანე-ყვარყვარე

ილარიონ ქართველი (წმ.) 81, 82

ინასარიძეები 77

იოაკიმე, დიდი სტრატოპედარქი 17

იოანე, მთავარეპისკოპოსი 58, 98

იოანე III კომნენოსი, იმპერატორი (1118-
-1143) 16

იოანე, მწიგნობართუხუცესი (1161-1178) 47

იოანე ნათლისმცემელი (წმ.) 12

იოანე ოქროპირი (წმ.) 16

იოანე სინადენუსი, დიდი კონოსტაულო-
სი 17

ირინე, იოანე სინადენუსის მეუღლე 17

ირინე, შიქავლ თორნიკეს მეუღლე 17

ირინე, კონსტანტინე პალეოლოგოსის მე-
უღლე 17

იური ანდრიას ძე 53, 60, 61, 63, 69, 76, 94

კახა თორელი, იხ. თორელი კახა

კახაბერ 62, 77

კახაბერ ვარდანის ძე 77

კეკელიძე კ. 6
 კეირიკე, მამასახლისი 98
 კეირიკე III 96
 კიქნაძე მამუკა 9
 კოლონკელისძე ვარდან 78, 79
 კოლონკელისძე ივანე, ვარდანის ძე 78, 79
 კოლონკელისძე საღირ, ვარდანის ძე 78, 79
 კოლონკელისძეები 78, 79
 კონსტანტინე დიდი 83
 კონსტანტინე X დუკა, იმპერატორი (1059-1067) 16
 კონსტანტინე პალეოლოგოსი, სებასტოკრა-ტოსი, მიქაელ III პალეოლოგოსის (1259-1282) ძმა 17
 კონსტანტინე რაული, პროტოსებასტოსი 17

 ლანგ თემურ 53
 ლაშა-გიორგი 72, 90, 106
 ლევან (1520-1574), კახთა მეფე 99
 ლევან დადიანი, იხ. დადიანი ლევან
 ლექვავა შალვა 9
 ლიპარტიანი გიორგი 18
 ლუღეიზ ჩუდი, იხ. ჩუდი ლუღეიზ
 ლუკა მახარებელი (წმ.) 80

 მანკაბერდელი სადუნ, შერბაროქის ძე, ათა-ბაგი, ამირსპასალარი 48, 56, 57
 მანუილ ასენი, დიდი პრიმიკერიოსი 17
 მანუილ II პალეოლოგოსი, იმპერატორი (1391-1425) 16, 17
 მარიამი, დედოფალი, მიქაელ VII დუკას (1078-1081) თანამეცხედრე 16
 მაყა 76
 მახატლისძე საღირ, ხორნაბუჯის ერის-თავი 94
 მახატლისძენი 53, 92, 93
 მელქოლ (ბიბლ.) 18
 მესხია შ. 72, 77
 მირიანისძე მიქაელ, პატრიარქი, მწიგნო-ბართუხუცესი 47, 60-62, 63
 მიქაელ მირიანისძე, იხ. მირიანისძე მიქაელ
 მიქაელ VII დუკა, იმპერატორი (1078-1081) 15, 16
 მიქაელ თორნიკე 17
 მიქაელ ფილანთროპენუსი 17
 მურეან გურკლელი, იხ. გურკლელი მურეან მურიკი დ. 83
 მუსხელიშვილი დ. 93
 მხარგრძელი ავაგ, ათაბაგი, ამირსპასალა-რი 49, 54
 მხარგრძელი ზაქარია, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი 92
 მხარგრძელი ივანე, მსახურთუხუცესი, ათა-ბაგი, ამირსპასალარი 48, 49, 69, 77, 92
 მხარგრძელი სარგის 68
 მხარგრძელები 77, 87
 მკვეცისძეები 80

ნემანები 17
 ნესტან-დარეჯან, იმერეთის მეფის ალექსანდ-რე III-ის (1639-1660) თანამეცხედრე 18
 ნესტან-დარეჯან, ლევან დადიანის თანამეც-ხედრე 18
 ნიკოლოზ ჯუჯანშერისძე, მაწვეერელი ეპის-კოპოსი 55
 ნიკოლოზ, კათოლიკოს-პატრიარქი (1247/48-1282) 54, 58

 ორბელი სუმბატ, ამირსპასალარი და მან-დატურთუხუცესი 98
 ორბელები 62, 78, 87
 ოტონ II 15

 პაულე (წმ.) 18
 პახომიოს 80
 პეტრე (წმ.) 18, 80
 პეტრე ალექსანდრიელი (წმ.) 81

 ჟამთააღმწერელი 48, 52, 54-57, 71, 91

 რატი სურამელი, იხ. სურამელი რატი
 რომანოზ II არგირი (959-963) 15
 რუსუდან, დედოფალი (1223-1245) 72

 სადუნ მანკაბერდელი, იხ. მანკაბერდელი სადუნ
 სარგის მხარგრძელი, იხ. მხარგრძელი სარ-გის
 სარგის, ძე ვარამ გაგელისა 92
 საულე (ბიბლ.) 18
 საღირ 79
 საღირ, ერისთავთ-ერისთავი, მისი ძეა ვარ-დან ერისთავთ-ერისთავი 21
 საღირ კოლონკელისძე, იხ. კოლონკელისძე საღირ
 საღირ მახატლისძე, იხ. მახატლისძე საღირ
 სეულდია მიქელაძე, გიორგი ლიპარტიანის მეუღლე 18
 სეიმონ, მწიგნობართუხუცესი (1118-1141) 47
 სტეფანოს ორბელიანი 49
 სოსლანი დავით 61, 77
 სურამელი რატი 86, 98
 სურიაო ფრანჩესკო 82
 სუქიას 68

 ტბელი 94

 ფანასკერტელი ზაქარია 92
 ფილოთეოს (წმ.) 81
 ფრანჩესკო სურიაო, იხ. სურიაო ფრან-ჩესკო

 ქვენიფნეველები 75
 ქირქიშლიანი შალვა 90

ქუცნა ამირეჯიბი, იხ. ამირეჯიბი ქუცნა

ყუბასარ, ამირსპასალარი და მანდატურთ-
უსუცესი 60, 69, 75

ყუთლუ არსლანი 60, 63, 73, 77

შალვა ახალციხელი, იხ. ახალციხელი
შალვა

შალვა ქირქიშლიანი, იხ. ქირქიშლიანი
შალვა

შერგილ დადიანი, იხ. დადიანი შერგილ
შო (წმ.) 66

ჩუბინაშვილი გ. 56

ჩუდი ლუღვიგ 82

ჩხეტიძე ევდემონ, კათოლიკოსი 99

ციხისჯვარელი ივანე-ყვარყვარე 92

წირქულელნი 92

ჭალამსენი 80

ჭიბურ, მანდატურთუსუცესი 75, 91, 92

ჭიბურისძენი 92

ხაჩატურ ვარდაპეტი 68

ხაჩენელი ვახტანგ 92

ხუტლუბულა, საღუნ მანკაბერდელის ძე
57, 87

ჯალალედინ 48

ჯაყელი ბოცო, სამცხის სპასალარი 63

ჯაყელები 75, 80

პულაგუ, მონღოლთა ყაენი 52

გეოგრაფიულ სახელებს

ადიში (ეკლ.) 88

ალაზანი (მდ.) 51, 53

ალვანი (ეკლ.) 99

ამიურკაეკასია 51

ანისი 88

ანჩა: ანჩის საარქიმანდრიტო 66

არანი 51, 52, 94

არგვეთი 58; არგუეთი 76

არილი (ეკლ.) 17

ატენის სიონი (ეკლ.) 45, 85, 97

აფხაზეთი 76

აღმოსაველეთ საქართველო 95

აჭი (ეკლ.) 58

ახალი შუამთა (მონ.) 99

ახლო აღმოსაველეთი 103

ახტალა (მონ.) 49, 81

ბაიები (მონ.) 88

ბალკანეთი 100

ბარდავი 53, 93

ბეღია (ეკლ.) 98

ბეთანია (მონ.) 60, 87, 90, 98

ბელაქანი 52, 57

ბერების სერი 9, 102

ბერთუბნის მონასტერი გარეჯში 70, 90,
102, 105, 103, 106

ბიზანტია 15, 96

ბითონია 82

ბიჯნისი 48

ბოიანა (ეკლ.) 100

ბუგეული (ეკლ.) 99

ბულგარეთი 100

ბაგი 53, 57

ბანძა: ბანძის საათაბაგო 51, 93

ბარეჯა 5, 6, 42, 49, 50, 52, 56-58, 61, 79, 89,
95, 102, 106; გარეჯის მრავალმთა 5, 9,
42, 52, 54, 61, 64, 87, 90, 64; გარეჯის
უდაბნოები 58, 69, 70, 103; გარეჯის
ქვეყანა 50, 53, 106

გელათი (მონ.) 17, 18, 58, 60, 99; გელათის
წმ. გიორგის ეკლესია 98; გელათის წმ.
ელიას ეკლესია 99

გრემი (ეკლ.) 99

გრძელტბა 50

დაბიში (ეკლ.) 99

დავითის ლავრა გარეჯში 56, 102, 103

დარუბანდი 53

დიდი ქვაბები (მონ.) 102

დიონისიუს მონასტერი ათონზე 16

დოდოს მონასტერი გარეჯში 56, 70, 102,
103, 105

დონია კამენიცა (ეკლ.) 100

ევროპა 88

ვანი (ეკლ.) 99

ვარშია (მონ.) 49, 86, 98

ვატიკანი 16

ვაპანი: ვაპანის მონასტერი 67

ზარზმა (ეკლ.) 99

ზემო კრიხი (ეკლ.) 45, 85-88, 99

თაკუერი 76

თელავი 57

თეთრი უდაბნო (მონ.) 103

თრიალეთი 52

თფილისი 52

- იერუსალიმი 12, 82
 ილემი (ეკლ.) 99
 იერისპირა გარეჯა 50, 51, 78, 102
 იერისპირეთი 50, 52-54, 102
 იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი გარეჯ-
 ში 42, 56, 70, 90, 96, 99, 102, 103, 105
 იორი (მღ.) 9, 50-53, 94, 102, 103
- კაენი: კაენის მხარე 69, 76, 77
 კაეწონი 76, 77
 კალენიზი (ეკლ.) 100
 კალუბანი (ეკლ.) 60
 კამბეზოვანი 50-53, 94
 კაპადოკია 16
 კარანი (ეკლ.) 100
 კარნუ ქალაქი 72
 კარში ქილისე (ეკლ.) 17
 კახეთი 5, 52, 53, 63, 97
 კახეთის სამეფო 96
 კახეთ-ჰერეთი 50, 53, 54, 57
 კაწარეთი (ეკლ.) 99
 კისიხევი 61
 კისორეთი (ეკლ.) 58
 კლარჯეთი 61, 66
 კორცხელი (ეკლ.) 18
 კუხეთი 96, 102
 კუჩევიშტე (ეკლ.) 100
- ღალამი (ეკლ.) 88, 90
 ღენსოეო (ეკლ.) 100
 ღეხთაგი (ეკლ.) 99
 ღიხთიქეთი 77
 ღიხი 76
 ღლორე 57
- მადრიდი 16
 მაცხეარიში (ეკლ.) 88, 90, 98
 მარტვილი (ეკლ.) 99
 მილეშევა (ეკლ.) 100
 მოსკოვი 83
 მოწამეთა (ეკლ.) 87
 მრავალმთა 43, 50-52, 55, 56, 58, 61, 69, 70,
 106, 102, 103; მრავალმთის უდაბნო 56;
 იხ. აგრეთვე გარეჯა
 მტკვარი (მღ.) 53; მტკუარი 50, 52, 94,
 მღვიმევი (მონ.) 99
 მღუიმის უდაბნო, იხ. შიომღვიმე
 მღუმე, იხ. შიომღვიმე
 მღუმის ღაერა, იხ. შიომღვიმე
 მცხეთა 49; მცხეთის საკათალიკოსო 70
 მხერი (ეკლ.) 88, 99
- ნაბახტევი (ეკლ.) 98
 ნეკრესი (მონ.) 99
 ნიკოპსია 76
 ნორავეანქი (მონ.) 49
- ორბეთი 76, 77
 ოქსფორდი 17, 100
- პალესტინა 82
 პარიზი 15, 16
 პატარა ქვაბები (მონ.) 102
 პეტი (ეკლ.) 17, 100
 პირუკულმარი (მონ.) 102, 103
- რაჭა 76
 რკონი (მონ.) 56
 რომი 82
 რუდენიცა (ეკლ.) 100
 რუისპირი (ეკლ.) 17, 58
 რუსეთი 88
 რუსთაუი 52, 53
- საბერეები (მონ.) 5, 102
 საბერძნეთი 52, 53, 82
 საგარეჯო 50
 საეგროი გურია 76
 სამგორი 53
 სამთავისი 61
 სამოქალაქო 76
 სამცხე 52, 53, 58, 63, 75, 76
 საქართველო 6, 43, 46, 48-51, 53-55, 57, 60,
 61, 64, 66, 69, 70, 72, 74-77, 79, 85, 87, 90,
 92, 96, 98, 103, 106
 საფარა (მონ.) 58, 99
 საყდარი (ეკლ.) 99
 სელიმე კალესი (ეკლ.) 16
 სერბეთი 100
 სეტი 77
 სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი
 81, 83, 90
 სომხითი 52, 63, 76
 სორი (ეკლ.) 99
 სუნანეთი 76
 სუჯეთი 102
 სხალტბა 65, 66
- ტათევი (მონ.) 49
 ტაოსკარი 76
 ტეიბი (ეკლ.) 88, 99
 ტრული 80
 ტფილისი 52, 53
- უბისა (მონ.) 81
 უდაბნოს მონასტერი გარეჯში 103
 მთაწარი ეკლესია 42, 85, 90, 96, 97
 სამარტვილე 87
 ხარების ეკლესია 58, 98
 უღვალა (ეკლ.) 99
- ფანისი (ეკლ.) 60, 88, 90, 99
 ფარახეთი (ეკლ.) 99

- ქართლი 53, 63
 ქობაირი (მონ.) 58
 ქოლაგირი (მონ.) 5, 6, 9, 18, 20, 41-43, 46, 50, 56-60, 67, 69, 70, 73-76, 78-80, 83, 85, 87-89, 91, 93-96, 100, 101, 102, 103, 105, 106
 ქორეთი (ეკლ.) 99
 ქსანი 75
- ყინციისი (მონ.) 58, 64, 67, 68, 98
- შამახიის მთა 53
 შიომღვიმე (მონ.) 55, 61, 63, 65, 66
 შირვანი 52
- წალენჯიხა (ეკლ.) 18
 წამებული (მონ.) 103
 წითელიხევი (ეკლ.) 99
- ბაღა (ეკლ.) 99
 ბულე (ეკლ.) 99
 ბჟონდიდი 61
- ხახული (მონ.) 15
 ხობი (მონ.) 18, 58, 87, 88
 ხორანთა 50
 ხორნაბუჯი 50-54, 94; ხორნაბუჯის საერისთავო 93
- ჯაეახეთი 52, 53
- პალარწინი: პალარწინის მონასტერი კაენის მხარეში 69; წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესია პალარწინის მონასტერში 68, 69
 პერეთი 52, 53, 63, 78, 79, 102

ტაბულების აღწერილობა

- I.** ქოლაგირი. მონასტრის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან.
- II.** ა. ქოლაგირი. ეკლესიის მოხატულობა. ჯვარცმის კომპოზიცია დარბაზის სამხრეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე.
ბ. ქოლაგირი. სამხრეთი ეკვდერის მოხატულობა. განკითხვის დღე. დეტალი.
- III.** ა. ქოლაგირი. ეკლესიის დარბაზის მოხატულობა. კომპოზიცია საკტიტორო გამოსახულებებით დარბაზის ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე.
ბ. ქოლაგირი. სატრაპეზოს მოხატულობა. დეტალი.
- IV.** ა. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა. ხელნაწერი Coislin 79 (1071-1081 წწ.). მინიატურა იმპერატორ მიქაელ VII დუკას და დედოფალ მარიამ ბაგრატიონის გამოსახულებით (ფ. 1v).
ბ. ვატიკანი. ხელნაწერი Urb. Gr. 2 (XII ს.). მინიატურა იმპერატორიოანე III კომნენოსისა და მისი ძის ალექსის პორტრეტებით (ფ. 19v).
- V.** ა. ათონი, დიონისიუს მონასტერი. ქრისობულა ტრაპიზონის იმპერატორ ალექსი III კომნენოსისა და მისი მეუღლის გამოსახულებებით (XIV ს.).
ბ. სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი. ხელნაწერი gr. 364 (1042-1050 წწ.). იმპერატორი კონსტანტინე IX მონომახოსი, დედოფალი ზოი და თეოდორა, იმპერატორის და (ფ. 3r)
- VI.** ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. მაცხოვრის ამადლებსკომპოზიცია კამარაზე.
- VII.** ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. კტიტორთა პორტრეტები ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ ნახევარზე.
- VIII.** ა. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. განმარტებითი წარწერები ვარდან ერისთავთ-ერისთავისა და მწიგნობართუხუცეს-ვაზირთუხუცესის პორტრეტებთან.
ბ. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. განმარტებითი წარწერა ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე წარმოდგენილი სასულიერო პირის გამოსახულებასთან (მარცხენა ნახევარი).
- IX.** ა. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. განმარტებითი წარწერა ჩრდილოეთ კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე წარმოდგენილი სასულიერო პირის გამოსახულებასთან (მარჯვენა ნახევარი).
ბ. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკვდერი. ვარდან ერისთავთ-ერისთავის ძის, ბეშქენის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა (მარჯვენა ნახევარი).

- გ. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკედერი. დასავლეთი კედლის შუა მონაკვეთზე წარმოდგენილი დიდებულის პორტრეტის განმარტებითი წარწერა (მარჯვენა ნახევარი).
- X. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკედერი. დასავლეთი კედლის სამხრეთ კუთხეში გამოსახული დიდებული და მისი პორტრეტის განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტები.
- XI. ქოლაგირი. ჩრდილოეთი ეკედერი. დიდებულთა პორტრეტები დასავლეთი კედლის ჩრდილო ნახევარზე.
- XII. ა. უდაბნოს მონასტერი. მთავარი ეკლესია. კტიტორთა პორტრეტები ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე (მარჯვენა ჯგუფი).
ბ. უდაბნოს მონასტერი. მთავარი ეკლესია. კტიტორთა პორტრეტები ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთზე (მარცხენა ჯგუფი).

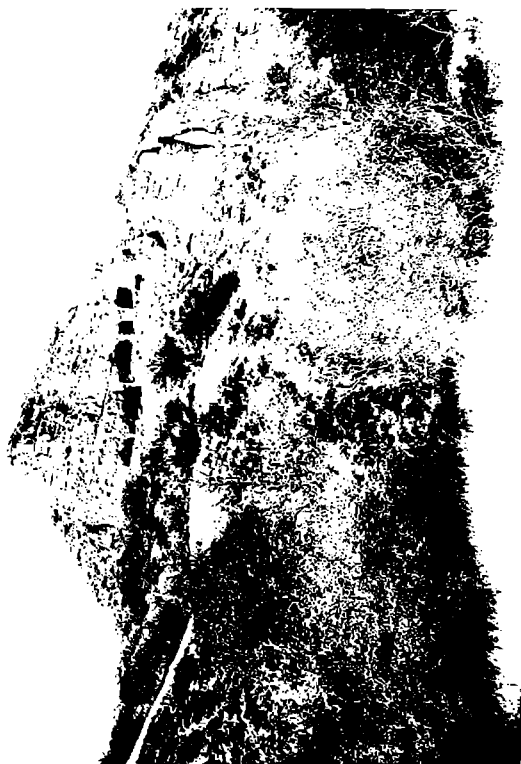
LIST OF PLATES

- I. Kolagiri. General view of the monastery. Looking from southeast.
- II. a. Kolagiri. South wall of the church. Composition of the Crucifixion.
b. Kolagiri. South chapel. Composition of the Last Judgement. Detail.
- III. a. Kolagiri. Church. Composition with the donor images on the north wall of the naos.
b. Kolagiri. Wall painting in the refectory. Detail.
- IV. a. Paris. Bibliothèque Nationale. Ms. Coislin 79. The Emperor Michael VII Dukas and Empress Maria Bagrationi (f. 1v).
b. Vatican. Ms. Urb. Gr. 2. The Emperor John III Comnenos and his son Alexios (f. 19v).
- V. a. The monastery of Dionisiou on Mount Athos. Chrysobyll issued by the Emperor Alexios III Comnenos.
- VI. Kolagiri. North chapel. Composition of the Ascension on the vault.
- VII. Kolagiri. North chapel. Donor portraits on the west part of the north wall.
- VIII. a. Kolagiri. North chapel. Explanatory inscription of the portraits of the *eristavi of eristavis* Vardan and the *mtsignobartukhutsesi*.
b. Kolagiri. North chapel. North wall. Explanatory inscription of the portrait of an ecclesiastic on the north wall (left half).
- IX. a. Kolagiri. North chapel. Explanatory inscription of the portrait of an ecclesiastic on north wall (right half).
b. Kolagiri. North chapel. Explanatory inscription of the portrait of Beshken, son of the *eristavi of eristavis* Vardan, on the south wall.
c. Kolagiri. North chapel. Explanatory inscription of the portrait of a nobleman in the central part of the west wall (right half).
- X. Kolagiri. North chapel. Portrait of a nobleman with fragments of the explanatory inscription on south part of the north wall.

-
- XI.** Kolagiri. North chapel. Portraits of noblemen in the west part of the north wall.
- XII. a.** Udabno monastery. North wall of the main church. Donor portraits (east section).
- b.** Udabno monastery. North wall of the main church. Donor portraits (west section).

ტაბულები
PLATES

2

6

8

